

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (Π.Ι.Ε.)
Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ (4.1.1.ε)

«Έμφυλες Κοινωνικές Αναπαραστάσεις στα Σχοδικά
Εγχειρίδια: Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης»

Συντονίστρια Έρευνας: Ναυσικά Μοσχοβάκου
Υπεύθυνη Έρευνας: Δρ. Νικολέττα Χαρδαλιά
Ερευνήτρια: Δρ. Αναστασία Ιωαννίδου

«Έμφυλες Κοινωνικές Αναπαραστάσεις στα Σχολικά Εγχειρίδια: Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης»

Συγγραφείς: Δρ. Νικολέττα Χαρδαλιά
Δρ. Αναστασία Ιωαννίδου

Συντονισμός & επιμέλεια έκδοσης: Ματίνα Χ. Παπαγιαννοπούλου
Φιλολογική επιμέλεια: Σωτηρία Αποστολάκη, Ναυσικά Μοσχοβάκου & Ρούλα Παπαρούνη
Διορθώσεις: Σωτηρία Αποστολάκη & Ρούλα Παπαρούνη

Σχεδιασμός - Παραγωγή: Press Time

Αθήνα 2008

Σχήμα: 21x29 Σελίδες: 90

ISBN: 978-960-6737-21-3

Γ' ΚΠΣ, ΕΠΕΑΕΚ II, Άξονας 4, Μέτρο 4.1, Ενέργεια 4.1.1, Κατηγορία Πράξης: 4.1.1.ε:
«Παρατηρητήριο Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων
της Εκπαιδευτικής Πολιτικής για την Ισότητα
(Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση Π.Ι.Ε.)»

Έργο συγχρηματοδοτούμενο, σύμφωνα με το άρθρο 29 του Κανονισμού 1260/99,
σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 80% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.)
και από Εθνικούς Πόρους

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.)

Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.)
Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα
Τηλ.: 210 3898000, fax: 210 3898079
E-mail: kethi@kethi.gr
www.kethi.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ, κ. Ε. ΤΣΟΥΜΑΝΗ	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΠΡΟΕΔΡΟΥ του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι., κ. Ε. ΖΕΝΑΚΟΥ	9
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	11
ABSTRACT	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ, ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ	19
1. Εισαγωγή	19
2. Η φεμινιστική έρευνα στο πεδίο της εκπαίδευσης και οι πρώτες μελέτες των διδακτικών εγχειριδίων	19
3. Από τη διερεύνηση των έμφυλων ρόλων στην έννοια των «έμφυλων θεσμών»	21
4. Η κριτική των μαύρων και ισπανόφωνων φεμινιστριών και των φεμινιστριών του Τρίτου Κόσμου	24
5. Φεμινιστική κριτική του εθνικισμού και των εθνικών ιστοριογραφιών	24
6. Η επιρροή μεταμοντέρνων και μεταδομιστικών θεωριών	26
7. Ειδικά θεματικά πεδία	28
8. Γενικές παρατηρήσεις	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Η ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	31
1. Εισαγωγή	31
2. Δεκαετία 1980-1990: Έμφυλοι αντικατοπτρισμοί των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών. Από τα «παλιά» στα «νέα» αναγνωστικά	32
3. Δεκαετία 1990-1999: Από τη διερεύνηση της θέσης των γυναικών στο πρόταγμα της ισότητας των φύλων	35
3.1 Μελέτες για εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης	36
3.2 Μελέτες για εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης	44
4. Περίοδος 2000-2008: Διεύρυνση της έρευνας για την οπτική του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια και προτάσεις παρεμβάσεων στη σχολική τάξη με στόχο την ισότητα	47
4.1 Η έρευνα για τα σχολικά εγχειρίδια σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών	47
4.2 Μελέτες βιβλιογραφικής επισκόπησης για το φύλο στην εκπαίδευση	51
4.3 Μελέτες για χρησιμοποιούμενα βιβλία στο Νηπιαγωγείο	51
4.4 Μελέτες για σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού	52
4.5 Μελέτες για σχολικά εγχειρίδια στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (Γυμνάσιο και Λύκειο)	59
4.6 Δράσεις και προτάσεις παρέμβασης στην τάξη για την ισότητα	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV. ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΚΕΝΩΝ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	63
1. Εντοπισμός ερευνητικών κενών	63
2. Προτάσεις	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	67
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	67
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	84

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ, κ. Ε. ΤΣΟΥΜΑΝΗ

Η εκπαίδευση ως θεσμός και παράγοντας κοινωνικοποίησης του ατόμου αλλά και ως θεσμός που συμβάλλει στην ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, αποτελεί καίρια προϋπόθεση για την προώθηση και επίτευξη της ισότητας των φύλων. Οι δράσεις ισότητας στην Παιδεία συνιστούν κομβικό στοιχείο, αφού μέσα από την εκπαίδευση, όπως έχει καταδειχτεί, διαμορφώνονται, καθλιεργούνται αλλά και αντιμετωπίζονται στερεοτύπες αντιλήψεις για το ρόλο των φύλων.

Για το λόγο αυτό, τόσο στις Εθνικές Προτεραιότητες Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων, όσο και στο Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013 εντάσσονται ζητήματα που αφορούν σε πολιτικές και έργα στον τομέα της Εκπαίδευσης. Ειδικότερα, η ενίσχυση της απασχόλησης και η προώθηση της ισότιμης πρόσβασης σε αυτήν, η ανάπτυξη και η βελτίωση συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης για τις γυναίκες, καθώς και η αξιοποίηση της Κοινωνίας της Πληροφορίας αποτελούν κεντρικά σημεία σχεδιασμού και δράσης στις πολιτικές ισότητας των φύλων στη Νέα Προγραμματική Περίοδο.

Η Γενική Γραμματεία Ισότητας αναγνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσης για την άρση των έμφυλων στερεοτύπων σε όλους τους τομείς υλοποίησε σημαντικά Έργα με τη στήριξη του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.). Στο πλαίσιο αυτό ανήκει και η πρωτοβουλία σχεδιασμού για την ίδρυση και λειτουργία του «Παρατηρητηρίου Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων της Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων» με την επιστημονική επεξεργασία, καταγραφή και συγκέντρωση των στοιχείων από το Κ.Ε.Θ.Ι.

Μέσα από την εκπόνηση μελετών και ερευνών, τη σύνταξη εκθέσεων εμπειρογνωμοσύνης, τη δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης βιβλιογραφικών δεδομένων, καθώς επίσης και τη διαμόρφωση και παραγωγή δεικτών για θέματα Ισότητας στην Εκπαίδευση, δόθηκε η ευκαιρία να προσεγγιστούν θέματα σχεδιασμού εφαρμογής πολιτικών, θεσμικών παρεμβάσεων και συσχετισμού της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, με έμφαση σε θέματα κατάρτισης και επιμόρφωσης. Παράλληλα, προτάθηκαν νέες προσεγγίσεις για την προώθηση της ισότητας των φύλων, οι οποίες ευελπιστούμε να αποτελέσουν έναυσμα για σχεδιασμό σχετικών πολιτικών και δράσεων και στο μέλλον.

Με τη σημαντική και ουσιαστική συμβολή του Κ.Ε.Θ.Ι. στην επιστημονική προετοιμασία του θέματος, είμαι βέβαιη, ότι η σύσταση και λειτουργία του Εθνικού Παρατηρητηρίου για την Ισότητα των Φύλων που προετοιμάζεται από το Υπουργείο Εσωτερικών θα υποστηριχθεί σοβαρά στον τομέα των πολιτικών εκπαίδευσης. Με πρωτοβουλίες σαν αυτή ενισχύεται η πραγματική ισότητα των φύλων που αποτελεί στόχο όλων μας.

Η Γενική Γραμματέας Ισότητας

Ευγενία Τσουμάνη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της ΠΡΟΕΔΡΟΥ του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι., κ. Ε. ΖΕΝΑΚΟΥ

Οι δυο τελευταίοι αιώνες συνέβαλαν δραστικά στην ισότιμη συμμετοχή των φύλων και των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στην εκπαίδευση: Με απαρχή την ειδική εκπαίδευση για κάθε φύλο ξεχωριστά στο 19ο αιώνα, την καθολική εκπαίδευση στον 20ο αιώνα και τη συνεκπαίδευση μεταγενέστερα, αλλά και στην πρόκληση του πολυπολιτισμικού σχολείου στον 21ο, παρατηρούμε ότι η εκπαιδευτική διαδικασία διένυσε μια τεράστια απόσταση άλλοτε με αργούς και άλλοτε με γοργούς ρυθμούς στην τροχιά κατοχύρωσης της εκπαιδευτικής ισότητας. Η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και η συνεκπαίδευση των δύο φύλων δεν αντανakλά απλά την εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών και τη διεύρυνση της οπτικής της κοινωνίας, αλλά κυρίως τη σύναψη ενός νέου «κοινωνικού» συμβολαίου ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα που θα προωθεί την εύρυθμη συμβίωση και συνύπαρξη των δύο φύλων. Η ισότητα όμως, που προωθήθηκε μ' έμπρακτες διαδικασίες στο χώρο της εκπαίδευσης, προκαλώντας συχνά έντονες κοινωνικές αναταράξεις δεν είχε πάντα αντίστοιχες κοινωνικές αναπαραστάσεις στη δημόσια σφαίρα: σ' ένα πεδίο δηλαδή, όπου οι ανισότητες των φύλων αν και αμβλυμένες πια, εξακολουθούν να υφίστανται, καθώς εκπορεύονται κυρίως από ένα σύστημα παραδοσιακών κοινωνικών νοοτροπιών με αιχμή που αντλείται από ποικίλα στερεότυπα.

Είναι προφανές, ότι η αναδόμηση εκ βάθρων των ποικίλων στερεοτύπων βαθιά χαραγμένων στο κοινωνικό DNA δεν μπορεί να γίνει αποκλειστικά με παρεμβάσεις από «πάνω προς τα κάτω» στη δομή της κοινωνικής πυραμίδας ούτε μπορεί να υλοποιηθεί «επί παραγγελία» με διοικητικές παρεμβάσεις. Αντιθέτως, πρόκειται για μια πολυσύνθετη διαδικασία με άξονα, σ' όλα τα επίπεδα και ηλικίες, την εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση.

Η προβληματική πρέπει να ξεκινήσει λοιπόν μέσα από την εκπαίδευση: τα τελευταία χρόνια έχουν διενεργηθεί πολλές έρευνες, προκειμένου να εντοπιστούν και να καταγραφούν οι ανισότητες φύλου που αναπαράγονται μέσα από την εκπαίδευση, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη της συζήτησης και στην υιοθέτηση πρακτικών για την προώθηση της ισότητας των φύλων στον εκπαιδευτικό χώρο. Ωστόσο, μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε μια συστηματική και οργανωμένη αξιολόγηση της εφαρμογής των πολιτικών της ισότητας στην εκπαίδευση.

Για το λόγο αυτό, το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας (Γ.Γ.Ι.) σχεδίασε και προχώρησε στη σύσταση και λειτουργία του «Παρατηρητηρίου Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Δράσεων της Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων (Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση-Π.Ι.Ε.)» (ΕΠΕΑΕΚ II, 4.1.1.ε). Κεντρικοί στόχοι του Π.Ι.Ε. ήταν: α) ο σχεδιασμός αποτελεσματικών πολιτικών για την ισότητα των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, β) η αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων πολιτικών, και γ) η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην εκπαίδευση, την εργασία και ευρύτερα την κοινωνία.

Στο πλαίσιο του Έργου αυτού, μια σειρά από μελέτες και έρευνες πραγματοποιήθηκαν, σκοπός των οποίων ήταν να αποτελέσουν μέρος μιας ευρύτερης και οργανωμένης βάσης γνώσης, η οποία θα λειτουργεί ως κεντρικό μέσο για την υλοποίηση των σκοπών του Π.Ι.Ε. κυρίως προς την κατεύθυνση της ενημέρωσης των υπευθύνων του Υπουργείου Παιδείας, των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, των φορέων αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης και των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων όσον αφορά στα κεκτημένα και τις εξελίξεις στο χώρο της διαμόρφωσης πολιτικών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο σε θέματα ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ευελπιστούμε ότι αφενός η συλλογή και καταγραφή των ευρωπαϊκών και εθνικών δράσεων κατά την τελευταία δεκαετία που αναφέρονται σε πολιτικές για την προώθηση της ισότητας των φύλων στο εκπαιδευτικό σύστημα και αφετέρου η ανάδειξη καινοτομικών στοιχείων, αλλά και η διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού πλαισίου δια μέσου πολιτικών και πρωτοβουλιών με την οπτική του φύλου, θα συμβάλει στη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, στην προώθησή τους στη

δημόσια ζωή, στην ισότιμη μετάβασή τους στην αγορά εργασίας, αλλά και στην καταπολέμηση των έμφυλων διακρίσεων και ανισοτήτων.

Η παραγωγή και έκδοση του επιστημονικού αυτού υλικού, πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει την εδραίωση της σημαντικής προσπάθειας που έχει καταβληθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με τη διερεύνηση του θέματος της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση αλλά και στην απασχόληση.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Διευθύντρια Ερευνών/Μελετών, αλλά και Γενική Συντονίστρια του Έργου, κ. Γεωργία Κορέλλα, τα μέλη της Επιτροπής Παρακολούθησης, τους/τις συντονιστές/-τριες και τους/τις υπεύθυνους/-ες των ερευνών/μελετών, καθώς και τα μέλη των ερευνητικών ομάδων για την αξιόλογη προσπάθειά τους στην ευόδωση του εγχειρήματος αυτού.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής, την κ. Τέτα Διαμαντοπούλου, την κ. Αλεξάνδρα Κορωναίου, την κ. Λάουρα Μαράτου-Αθιπράντη, την κ. Αντωνία Παπαστυλιανού και τον κ. Μιητιάδη Σταμπούλη, για την καθοριστική συμβολή τους στην επιτυχή πραγματοποίηση των ερευνών και των μελετών.

Η Πρόεδρος του Δ.Σ. του Κ.Ε.Θ.Ι.

Ελένη Αβ. Ζενάκου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση του θέματος των έμφυλων κοινωνικών αναπαραστάσεων στα σχολικά εγχειρίδια. Για την κατανόηση και την ανάδειξη του τρόπου απεικόνισης του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια ακολουθήθηκε η μεθοδολογική προσέγγιση της δευτερογενούς ανάλυσης. Συγκεντρώθηκε συστηματικά και αναλύθηκε σχετικό υλικό από την ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

Η μελέτη καταγράφει το θεωρητικό προβληματισμό από τη διεθνή βιβλιογραφία, ανασκοπεί τις σχετικές έρευνες στην Ελλάδα και σχολιάζει τα βασικά πορίσματα και συμπεράσματά τους. Αναδεικνύει, τέλος, τα κενά και τις υπάρχουσες ανάγκες για περαιτέρω διερεύνηση και εκπόνηση μελετών και διατυπώνει σχετικές επισημάνσεις και προτάσεις.

ABSTRACT

This study explores the gendered effects of the educational praxis, through the question of the gender representation in the didactic material, especially in the textbooks. The study reviews the international research literature on the subject and explores the state-of-art of the field in Greece.

We present the theoretical, methodological and thematic orientations from the international literature, review the research literature on the textbooks in Greece and comment on their key findings and conclusions. We highlight finally, the existing gaps and needs for further investigation and study and formulate relevant suggestions.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα σχολικά εγχειρίδια δεν αποτελούν απλά εργαλεία μετάδοσης αξιακά ουδέτερων γνώσεων. Το διδακτικό υλικό, μαζί με το αναλυτικό πρόγραμμα, λειτουργούν ως οι κύριοι φορείς των επικρατέστερων κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών στην εκπαίδευση και κυρίως ως φορείς αντιλήψεων σχετικά με τις κοινωνικά αποδεκτές εκφάνσεις της θηλυκότητας και του ανδρισμού, και των έμφυλων ρόλων. Για το λόγο αυτό, τα διδακτικά εγχειρίδια αποτελούν βασικό πεδίο διερεύνησης της έμφυλης ανισότητας. Στη διεθνή βιβλιογραφία, αλλά και στην ελληνική πραγματικότητα, το περιεχόμενο του διδακτικού υλικού αποτέλεσε ένα από τα πρώτα πεδία παρατήρησης της έμφυλης ανισότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Κάπελλα & Μαράτου-Αλιπράντη 2001, Δεληγιάννη & Φρόση 2003, Φρόση, Κουϊμτζή & Παπαδήμου 2001, Κλαδούχου 2005).

Η παρούσα μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης έχει ως αντικείμενο την ανάδειξη του τρόπου απεικόνισης του φύλου στα διδακτικά εγχειρίδια (ανίχνευση παραδοσιακών ρόλων και αξιών, προκαταλήψεων, γλωσσικός σεξισμός, παραδείγματα έμφυλων ανισοτήτων κ.λπ.), την καταγραφή του θεωρητικού προβληματισμού από τη διεθνή βιβλιογραφία και το σχολιασμό των βασικών πορισμάτων και συμπερασμάτων που προκύπτουν από την επισκόπηση των σχετικών ερευνών στην Ελλάδα.

Οι μελέτες που εξετάζουν τα διδακτικά εγχειρίδια και τα σεξιστικά πρότυπα που προβάλλουν αποτελούν ένα σχετικά νέο πεδίο διερεύνησης, που όμως χαρακτηρίζεται από ποικίλες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η παρούσα μελέτη ως στόχο έχει να χαρτογραφήσει, σε μια δεδομένη στιγμή, την εξέλιξη της επιστημονικής παραγωγής και τη θεματική κατανομή των μελετών, καθώς επίσης να καταγράψει την ποσοτική σημασία και το δυναμισμό του εν λόγω αντικειμένου διερεύνησης.

Στη μελέτη επιχειρείται μια σφαιρική προσέγγιση του πεδίου. Κύριοι στόχοι της είναι:

- Η σύνοψη και η παρουσίαση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων από τη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με την αναπαραγωγή των στερεοτύπων φύλου στα σχολικά εγχειρίδια.
- Η επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας.
- Η συνθετική παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων από την ελληνική βιβλιογραφία.
- Η επισήμανση μεθοδολογικών προβλημάτων και ερευνητικών κενών που προκύπτουν από την εξέταση της ελληνικής βιβλιογραφίας.
- Η διατύπωση προτάσεων για μελλοντικές έρευνες.

Το υλικό που μελετήθηκε υιοθέτησε ως μεθοδολογική προσέγγιση τη δευτερογενή ανάλυση. Για τη συγκέντρωση των δεδομένων αξιοποιήθηκαν ερευνητικά κέντρα και φορείς, πανεπιστημιακές και άλλες βιβλιοθήκες, ελληνικοί και ξένοι δικτυακοί τόποι, και βάσεις δεδομένων. Η μεθοδολογία υλοποίησης της μελέτης παρουσιάζεται αναλυτικά στο Κεφάλαιο I. Στο Κεφάλαιο II καταγράφονται οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και οι θεματικοί και μεθοδολογικοί προσανατολισμοί, και σχολιάζονται συνοπτικά αποτελέσματα ερευνών από τη διεθνή βιβλιογραφία. Το Κεφάλαιο III προσεγγίζει το πεδίο διερεύνησης των έμφυλων κοινωνικών αναπαραστάσεων στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια, καταγράφει τους θεματικούς, μεθοδολογικούς και θεωρητικούς προσανατολισμούς της έρευνας και παρουσιάζει συνθετικά εμπειρικά δεδομένα από τη βιβλιογραφία.

Τέλος, στο Κεφάλαιο IV, καταγράφονται τα κενά στην έρευνα και οι θεματικές, των οποίων η δυναμική δεν έχει αναπτυχθεί ή δεν έχει αξιοποιηθεί επαρκώς, όπως αυτά προέκυψαν από την ερευνητική διαδικασία, ενώ παράλληλα αναδεικνύονται υπάρχουσες ανάγκες για περαιτέρω διερεύνηση και εκπόνηση σχετικών μελετών.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Για την προσέγγιση της θεματικής ενότητας: «Έμφυλες κοινωνικές αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια», υιοθετήθηκε η μεθοδολογική προσέγγιση της δευτερογενούς ανάλυσης. Για την κατανόηση και την ανάδειξη του τρόπου απεικόνισης του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια, καθώς και την καταγραφή του σχετικού θεωρητικού προβληματισμού από τη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία, ακολουθήθηκαν τα εξής στάδια:

- Επισκόπηση υπάρχουσας βιβλιογραφίας - διεθνούς και ελληνικής.
- Καταγραφή των εμπειρικών μελετών για τα ελληνικά δεδομένα για κάθε θεματικό πεδίο.
- Συμπλήρωση αναλυτικών βιβλιογραφικών δελτίων με δεδομένα από τις σημαντικότερες μελέτες.
- Καταγραφή βασικών πορισμάτων και συμπερασμάτων.
- Σύνθεση και παρουσίαση των πορισμάτων των σχετικών μελετών.
- Εντοπισμός κενών στην υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία.
- Διατύπωση προτάσεων εκπόνησης ερευνών-μελετών για την κάλυψη των κενών αυτών.

Για τη συγκέντρωση του βιβλιογραφικού υλικού αξιοποιήθηκαν σχετικές βιβλιογραφικές πηγές. Ειδικότερα, σχετικά με την έρευνα της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, πραγματοποιήθηκε συστηματική διερεύνηση των παρακάτω **βάσεων δεδομένων** αγγλόφωνων και γαλλόφωνων δημοσιευμάτων, με δυνατότητα πρόσβασης στο πλήρες κείμενο, καθώς και **καταλόγων** τίτλων ανοιχτής πρόσβασης:

- Βάση αγγλόφωνων δημοσιευμένων άρθρων για θέματα σχετικά με την εκπαίδευση: "Education Full Text"
- Διεπιστημονική βάση άρθρων και άλλων δημοσιευμάτων του CNRS (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών της Γαλλίας): "FRANCIS"
- Βάση άρθρων και άλλων δημοσιευμάτων σχετικών με θέματα φύλου: "Genderwatch"
- Διεθνής βάση βιβλιογραφικών δεδομένων που αναφέρονται σε θέματα φύλου: "Women's Studies International"
- Διεπιστημονικό αρχείο περιοδικών: "JSTOR"
- Τράπεζα δεδομένων καταλόγου γαλλόφωνων μελετών σχετικά με τα σχολικά βιβλία Emmanuelle 5 του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (INRP) της Γαλλίας (ανοιχτής πρόσβασης): http://www.inrp.fr/she/choppin_emma5_banque.htm.

Κατά την έρευνα στις ξενόγλωσσες βάσεις δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι εξής λέξεις-κλειδιά, μεμονωμένα και συνδυαστικά: textbooks/manuels scolaires, gender/genre, sexism/sexisme, education/éducation, men/hommes, women/femmes, boys/garçons, girls/filles, stereotypes/stéréotypes, representations/représentations, equality/égalité, inequality/inégalité(s).

Επίσης, αξιοποιήθηκαν τα ίδια τα κείμενα (στην πλειοψηφία τους άρθρα δημοσιευμένα σε περιοδικά με κριτές) στο βαθμό που περιελάμβαναν βιβλιογραφία και παραπομπές σχετικές με το θέμα.

Στο πρώτο στάδιο της έρευνας συγκεντρώθηκε η σχετική βιβλιογραφία. Στη συνέχεια, τα κείμενα κατηγοριοποιήθηκαν χρονολογικά και ανά θεματικές (πεδίο διερεύνησης, προβληματική, στρατηγικές έρευνας), με βάση τους τίτλους και τις περιλήψεις τους (ως επί το πλείστον περιλήψεις των ίδιων των συγγραφέων ή, για έναν μικρό αριθμό κειμένων, των δημιουργών των βάσεων δεδομένων). Από τη βιβλιογραφία αυτή, επιλέξαμε και μελετήσαμε τα πλέον αντιπροσωπευτικά κείμενα για κάθε μεθοδολογική προσέγγιση και θεματική.

Αναφορικά με την έρευνα της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, σε πρώτη φάση, αξιοποιήθηκαν οι εξής **Βιβλιοθήκες**:

- Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου
- Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- Βιβλιοθήκη του ΕΚΠΑ (Τμήμα Δημοτικής και Προσχολικής Εκπαίδευσης) του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αιγαίου
- Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πατρών.

Διενεργήθηκε, επίσης, διαδικτυακή έρευνα στους καταλόγους των βιβλιοθηκών (συμπεριλαμβανομένων των καταλόγων της «γκρίζας βιβλιογραφίας» τους, όπου υπήρχαν) των παρακάτω Πανεπιστημίων της χώρας, όπως αυτά εμφανίζονται στην ιστοσελίδα του ΥΠ.Ε.Π.Θ. (http://www.ypepeth.gr/el/ec_page1047.htm) και του Ε.Κ.Κ.Ε. (<http://www.opendoors.gr/socialtracing/lib32.asp?top=a>), με γνώμονα την ύπαρξη Σχολών και Τμημάτων, όπου θα ήταν πολύ πιθανό να έχουν υλικό σχετικό με εκπαίδευση και φύλο:

- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Πανεπιστήμιο Πατρών
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η διαδικτυακή έρευνα συνεχίστηκε στις εξής **Βιβλιοθήκες** και **Φορείς**:

- Εθνική Βιβλιοθήκη (<http://www.nlg.gr/katalogoi.htm>)
- Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (<http://www.pi-schools.gr/library/>) και ιδιαίτερα τον ειδικό κατάλογο Δελτίου Εκπαιδευτικής Αρθρογραφίας (<http://195.251.20.42/cgi-bin-EL/egwcgi/121037/query.egw;/-1+kalyrso:211/ADVANCE>), που περιέχει αποδελτιωμένα όσα τα άρθρα που αφορούν στην εκπαίδευση και σε εκπαιδευτικά περιοδικά
- Βιβλιοθήκη του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, δηλαδή αυτή του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (<http://www.ekt.gr/>)
- Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών (<http://www.academyofathens.gr/ecPortal.asp?id=27καιnt=18καιlang=1>), που, αν και λόγω αναβάθμισης παρουσίαζε προβλήματα, ήταν προσβάσιμη μέσω του Ε.Κ.Κ.Ε.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (<http://www.ekke.gr/cgi-bin-EL/egwcgi/egwirtcl/targets.egw>, βλ. και σχετικές βάσεις δεδομένων του Ε.Κ.Κ.Ε. παρακάτω)
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (www.kethi.gr, www.elysis-kethi.gr, http://www.ypatia-kethi.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=200&Itemid=3)
- Γενική Γραμματεία Ισότητας (<http://www.isotita.gr/index.php/docs/c2/>) και Βιβλιοθήκη Γυναικείων Θεμάτων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (http://62.103.24.240/Scripts/abekt_zgate.exe/zconnect?ws=0&iwg=0&iwgt=0&lang=ELL&iattrset=1&ibasesno=2&inewsession=1)
- Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Ι.Ν.Ε. / Γ.Σ.Ε.Ε. (<http://www.inegsee.gr/ereunes-meletes-biblia.htm>)
- Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών (<http://www.academyofathens.gr/ecportal.asp?id=65&nt=109&lang=1>)
- Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (www.kee.gr)
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (www.neagenia.gr).

Επίσης, ερευνήθηκαν οι εξής **Βάσεις Δεδομένων**:

- Ελληνική Βάση Διδακτορικών Εργασιών (<http://www.ekt.gr/info-serv/diglib/bases/digitize/hedi.htm>)
- Βάσεις βιβλιογραφικών δεδομένων Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (<http://www.ekt.gr/info-serv/diglib/bases/gr/live/index.html>)
- Ειδική Τράπεζα Πληροφοριών (www.gsdb.gr) και Ελληνική Τράπεζα Κοινωνικών Δεδομένων (http://www.gsdb.gr/databank_role.html), ιδιαίτερα στη Θεματική Βάση «Γυναικές και Επιστήμη» με λέξεις-κλειδιά τα: «Διδακτικό υλικό + βιβλιογραφία», «Εκπαίδευση»
- Ελληνική Βάση Κοινωνιολογικής και Ανθρωπολογικής Τεκμηρίωσης «ΓΛΑΥΚΑ»
- Βάση Βιβλιογραφικών Αναφορών του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου (<http://www.biblionet.gr/>)
- Βάση Ελληνικών Βιβλιογραφικών Δεδομένων, «ΕΛΕΑ», (<http://193.92.78.126/elea/index.html>, <http://www.allgreekbooks.com/>)
- Εκπαιδευτικό Δίκτυο Ενημέρωσης (<http://www.alfavita.gr/index.php>).

Επιπλέον, ερευνήθηκαν τα παρακάτω ελληνικά **ηλεκτρονικά περιοδικά** σχετικά με την εκπαίδευση:

- Εκπαίδευση και Επιστήμη (http://www.cc.uoa.gr/ptde/journal/greek/index_gr.html)

- Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων (<http://www.pi-schools.gr/publications/epitheorisi/>)
- Μέντορας (<http://www.pi-schools.gr/publications/mentor/>).

Στη διάρκεια της διαδικτυακής έρευνας που περιγράφηκε παραπάνω, χρησιμοποιήθηκαν –σε όποιες βάσεις δεδομένων αυτό ήταν τεχνικά εφικτό– οι εξής λέξεις-κλειδιά, μεμονωμένα και συνδυαστικά: σχολικά βιβλία (και στον ενικό), σχολικά εγχειρίδια (και στον ενικό), διδακτικά εγχειρίδια (και στον ενικό), φύλο, εκπαίδευση, στερεότυπα, αναπαράσταση/-εις, κορίτσια/-ών, αγόρια/-ών, ισότητα, σεξισμός, γυναίκες, άνδρες.

Σε γενικές γραμμές, αξίζει να επισημανθεί ότι καταβλήθηκε σημαντική προσπάθεια να εντοπιστούν τα ίδια τα κείμενα, τα οποία από την αρχική βιβλιογραφική έρευνα (μέσω διαδικτύου, άλλων σχετικών βιβλιογραφικών καταλόγων κ.λπ.) επισημάνθηκαν ως σχετικά με το προς διερεύνηση αντικείμενο (σχολικά εγχειρίδια και φύλο). Παράλληλα, εντοπίστηκε, αγοράστηκε ή/και φωτοτυπήθηκε ένας σημαντικός αριθμός από αυτά, μέρος των οποίων μελετήθηκε προσεκτικά και αποδελτιώθηκε σε ειδικά διαμορφωμένα δελτία. Ωστόσο, υπήρξαν και περιπτώσεις άρθρων που δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν, καθώς πρόκειται περισσότερο για άρθρα περιοδικών που είτε δεν ήταν πλέον εύκολο να εντοπιστούν λόγω διακοπής της έκδοσής τους, είτε λόγω ελλείψεων των βιβλιοθηκών σε όλη τη σειρά ή σε μεμονωμένα τεύχη που αφορούσαν στη μελέτη μας.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ, ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

1. Εισαγωγή

Το περιεχόμενο του παιδικού βιβλίου και ιδιαίτερα των σχολικών εγχειριδίων σε σχέση με τη διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου αποτέλεσε αντικείμενο διερεύνησης στις περισσότερες δυτικές χώρες από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν μέσα από/ή σε διάλογο με τα φεμινιστικά κινήματα από τη δεκαετία του 1960 και μετά αντανakλώνται στο πεδίο της μελέτης των σχολικών εγχειριδίων.

Στόχος της σχολιασμένης ανασκόπησης της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας που συγκεντρώθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθούν οι κύριοι θεωρητικοί προσανατολισμοί, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τα επιμέρους θεματικά πεδία στα οποία επικεντρώνονται οι μελέτες. Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας επιτρέπει να αναδειχθούν συγκλίσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στους προσανατολισμούς της έρευνας σε άλλες χώρες και της έρευνας στην Ελλάδα. Παράλληλα, η ανασκόπηση αυτή θα βοηθήσει στην αξιολόγηση, μέσω μιας συγκριτικής οπτικής, της κατάστασης της έρευνας στην Ελλάδα και στον εντοπισμό δυναμικών παραμέτρων του εν λόγω πεδίου που δεν έχουν αξιοποιηθεί στην ελληνική ερευνητική βιβλιογραφία.

Η παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων είναι θεματική. Στην πρώτη υποενότητα εξετάζεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύεται το πεδίο μελέτης, καθώς και κάποιες πρώτες έρευνες που επικεντρώνονται στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των έμφυλων ρόλων στα εγχειρίδια. Στη δεύτερη υποενότητα παρουσιάζεται η προβληματική της έννοιας του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου και η μετατόπιση του προβληματισμού στη διεθνή βιβλιογραφία, από τους έμφυλους ρόλους στις εκπαιδευτικές δομές και από το περιεχόμενο των βιβλίων στις συνθήκες παραγωγής τους και στην πρόσληψη του περιεχομένου τους από διδάσκοντες/-ουσες και διδασκόμενους/-ες, καθώς και σε περισσότερο ποιοτικά προσανατολισμένες μεθοδολογίες έρευνας. Στις δύο επόμενες υποενότητες διερευνώνται μελέτες για τα σχολικά εγχειρίδια, που έχουν εκπονηθεί κυρίως στις Η.Π.Α., οι οποίες προσεγγίζουν αναπαραστάσεις φύλου σε συσχέτιση με τις αναπαραστάσεις εθνοτικών μειονοτήτων, τον προβληματισμό που αναπτύσσεται στη διεθνή βιβλιογραφία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, σχετικά με την αναπαράσταση των γυναικών στις εθνικές ιστοριογραφίες και την επιρροή της στην έρευνα των διδακτικών εγχειριδίων της Ιστορίας. Στη συνέχεια, εξετάζεται η επίδραση μεταμοντέρνων και μεταδομιστικών θεωριών στο πεδίο της μελέτης των διδακτικών εγχειριδίων, όπως επίσης και έρευνες που επικεντρώνονται σε διάφορες σχετικές θεματικές (π.χ. στο θέμα του ετερο-σεξισμού στα εγχειρίδια). Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται μελέτες διδακτικών εγχειριδίων που εμφανίζονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και επικεντρώνονται στις αναπαραστάσεις των ανδρικών ρόλων και χαρακτηριστικών, και στη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τέλος, προσεγγίζονται ορισμένα ειδικά θεματικά πεδία που αποτελούν αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης στη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. η μελέτη των εγχειριδίων θετικών επιστημών και των εισαγωγικών εγχειριδίων στην ανώτατη εκπαίδευση, ιδιαίτερα των εγχειριδίων παιδαγωγικής).

2. Η φεμινιστική έρευνα στο πεδίο της εκπαίδευσης και οι πρώτες μελέτες των διδακτικών εγχειριδίων

Η φεμινιστική κυρίως έρευνα είναι αυτή που ανέδειξε το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών από τη δεκαετία του 1960. Οι πρώτες προσεγγίσεις της εκπαίδευσης των γυναικών επικεντρώνονται στη μειονεκτική θέση των κοριτσιών στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα και αναδεικνύουν ζητήματα, όπως: οι χαμηλές επιδόσεις των κοριτσιών, η επιλογή διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων ανάλογα με το

φύλο και η υποαντιπροσώπηση των γυναικών στις διάφορες εκπαιδευτικές και διοικητικές βαθμίδες (Κλαδούχου 2005, σελ. 5). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδύεται και το πεδίο διερεύνησης του διδακτικού υλικού ως πεδίο διερεύνησης της ανισότητας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.

Οι πρώτες συστηματικές μελέτες για τα σχολικά εγχειρίδια εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και δίνουν έμφαση στις αναπαραστάσεις των κοριτσιών/γυναικών στα προσχολικά και σχολικά βιβλία.

Στις Η.Π.Α. το 1971 εμφανίζεται ένα άρθρο της J.L. Trecker σε ένα περιοδικό παιδαγωγικής ("Social Education") με τίτλο: "Women in US History High School Textbooks" («Οι γυναίκες στα βιβλία Ιστορίας του Γυμνασίου στις Ηνωμένες Πολιτείες») (Trecker 1971). Οι δημοσιεύσεις αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς από το 1972. Άρθρα εμφανίζονται σε φεμινιστικά περιοδικά (λ.χ. Levy 1972), σε περιοδικά παιδαγωγικής (λ.χ. Chase 1972) και σε περιοδικά Κοινωνιολογίας (λ.χ. Weitzman et al. 1972). Εκδοτικοί οίκοι στις Η.Π.Α. συντάσσουν προδιαγραφές για τη βελτίωση της εικόνας των γυναικών στα εγχειρίδια (βλ. λ.χ. Scott Foresman & Co. 1972).

Στη Γαλλία, μια χώρα όπου η έρευνα είναι σε μεγαλύτερο βαθμό θεσμοποιημένη, πραγματοποιείται το 1975 μία μελέτη για το νεοσύστατο υπουργείο της κυβέρνησης Miterran και τη Francoise Giroud, υπουργό «για το γυναικείο ζήτημα» ("à la Condition Feminine" στα γαλλικά, δηλαδή σε κατά λέξη μετάφραση για τη «γυναικεία κατάσταση»). Η συγκεκριμένη έρευνα αφορά στη διερεύνηση «μισογυνικών στερεοτύπων και "αρχετύπων" της γυναικείας κατάστασης στα βιβλία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης» (INRP 1975, Bousquet 1975). Το επόμενο έτος, το 1976, η Francoise Giroud προτείνει τη σύσταση Επιτροπής για την αναθεώρηση και την επιτήρηση του διδακτικού υλικού στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (Giroud 1976). Σχετικές έρευνες πραγματοποιούνται με την πρωτοβουλία κρατικών φορέων και σε άλλες χώρες, όπως στο Κεμπέκ του Καναδά (Dunnigan 1975).

Οι πρώτες μελέτες για τα σχολικά βιβλία εμφανίζονται σε διάφορες δυτικές χώρες, με αντικείμενο διερεύνησης βιβλία που αφορούν σε διαφορετικά αντικείμενα διδασκαλίας: Ιστορία, Μαθηματικά, ξένες γλώσσες κ.ά. (βλ. λ.χ. Billard & Donjon 1975, Jay & Schminke 1975, Berrill & Wallis 1976, Grandcolas, Rigal & Zwobada 1976, Stern & Rhoda 1976).

Αυτές οι πρώτες μελέτες των σχολικών εγχειριδίων επικεντρώνονται στην υποαντιπροσώπηση των γυναικών στους τίτλους και στους κύριους χαρακτήρες, στη στερεοτυπική παρουσίαση των έμφυλων ρόλων (sex-roles) και των πεδίων δραστηριοτήτων (λ.χ. Lobban 1975), στην αποκλειστική συσχέτιση των γυναικών με τον οικιακό χώρο και στην αποσιώπηση της παρουσίας των γυναικών στο πεδίο της εργασίας (λ.χ. Decroux-Masson 1979).

Μία αντιπροσωπευτική μελέτη για αυτού του είδους τα ερωτήματα είναι το άρθρο των Weitzman Eifler, Hokada και Ross, με τίτλο: "Sex Role Socialization in Picture Books for Preschooler Children" («Η κοινωνικοποίηση στους ρόλους φύλου στα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά προσχολικής ηλικίας») που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *American Journal of Sociology* το 1972. Οι Weitzman et al. διερευνούν το ζήτημα της κοινωνικοποίησης, σε έμφυλους ρόλους, των παιδιών προσχολικής ηλικίας μέσα από εικονογραφημένα βιβλία. Επίσης, εξετάζουν βραβευμένα με το βραβείο Caldecott βιβλία που εκδόθηκαν στις Η.Π.Α. μεταξύ 1966-1971 και τα οποία χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στην προσχολική εκπαίδευση (Weitzman et al. 1972). Από τη στατιστική ανάλυση προκύπτει η υποαντιπροσώπηση των γυναικών στους τίτλους, στους κύριους χαρακτήρες και στην εικονογράφηση. Μόνο δύο από τα δεκαοκτώ βιβλία αφηγούνται την ιστορία ενός κοριτσιού. Πρόκειται για την ιστορία "Sam, Bangs and Moonshine" (Ness 1967) όπου η ηρωίδα, η Sam, έχει ανδρικό όνομα, και την ιστορία "The Emperor and the Kite" (Yolen 1967) όπου η ηρωίδα είναι αλλοδαπή πριγκίπισσα (ό.π., σελ. 1131). Η παρουσίαση των γυναικείων χαρακτήρων ενισχύει παραδοσιακά στερεότυπα κοινωνικών ρόλων: τα αγόρια έχουν ενεργό ρόλο στην αφήγηση, ενώ οι γυναικείοι χαρακτήρες είναι ελάσσονος σημασίας ή έχουν παθητικό ρόλο στην αφήγηση. Τα πεδία δραστηριοτήτων των αγοριών και των κοριτσιών περιγράφονται στερεοτυπικά: τα αγόρια δρουν και κινούνται. Τα κορίτσια παρουσιάζονται κατά κανόνα παθητικά, οι κινήσεις τους περιορίζονται συχνά από την ενδυμασία τους και τοποθετούνται στο πλαίσιο του σπιτιού. Στην ιστορία "Sam, Bangs and Moonshine" η ηρωίδα παραμένει στο πλαίσιο του σπιτιού, ενώ η δράση εκτυλίσσεται στο φανταστικό κόσμο που δημιούργησε, με πρωταγωνιστή ένα μικρό αγόρι (ό.π., σελ. 1133). Σύμφωνα με τις συγγραφείς, το στερεοτυπικό περιεχόμενο των βιβλίων επιδρά αρνητικά στα κορίτσια, καθώς ενθαρρύνει παθητικούς και εξαρτημένους ρόλους και εμποδίζει, για τα κορίτσια και τα αγόρια, την πληρέστερη διανοητική και κοινωνική ανάπτυξη (ό.π., σελ. 1139). Οι αναπαραστάσεις ενήλικων ανδρών και γυναικών είναι επίσης στερεοτυπικές: ενώ οι άνδρες παρουσιάζονται σε διάφορες ασχολίες, οι γυναίκες, στις περισσότερες ιστορίες, είναι αποκλειστικά σύζυγοι και μητέρες. Η φιγούρα της μητέρας (καθώς και αυτή του πατέρα) παρουσιάζεται στερεοτυπικά, απλοϊ-

κά και μη ρεαλιστικά στα βιβλία. Καμία γυναίκα στη σειρά των δεκαοκτώ βιβλίων δεν έχει επαγγελματική απασχόληση (ό.π., σελ. 1141). Το στερεοτυπικό περιεχόμενο των βιβλίων δεν ανταποκρίνεται, επισημαίνουν οι συγγραφείς, στη σύγχρονη πραγματικότητα (40% των γυναικών συμμετείχαν στην αγορά εργασίας το 1969 στις Η.Π.Α.). Οι απλοϊκές και στερεοτυπικές έμφυτες αναπαραστάσεις των βιβλίων, σύμφωνα με τις συγγραφείς, δε βοηθούν τα παιδιά να επεξεργαστούν τις εμπειρίες της σύνθετης πραγματικότητας.

Η έμφαση στη διερεύνηση των αναφορών στις γυναίκες και των σεξιστικών στερεοτύπων σχετικά με τους ρόλους και τα πεδία δραστηριοτήτων των ανδρών και των γυναικών, μέσα από την ποσοτική και ποιοτική θεματική ανάλυση, συνεχίζεται και τις επόμενες δεκαετίες. Παράδειγμα αποτελεί ένα άρθρο που εξετάζει σεξιστικά στερεότυπα για τις γυναίκες σε βιβλία σχετικά με την εκμάθηση της αγγλικής ως ξένης γλώσσας, που χρησιμοποιούνταν σε σχολεία της Δυτικής Γερμανίας (Hellinger 1980). Η συγγραφέας εξετάζει αναφορές στους τίτλους των κειμένων, τη συμμετοχή γυναικών στις αφηγήσεις, την αναλογία ανδρών και γυναικών ομιλητών/-τριών. Οι γυναικείοι χαρακτήρες υποαντιπροσωπεύονται στα βιβλία, σε πλαίσιο εκτός της οικογένειας και της οικιακής σφαίρας. Οι ανδρικοί χαρακτήρες κυριαρχούν στο βαθμό που διευρύνεται το λεξιλόγιο και η γνώση των συντακτικών δομών, δηλαδή στα ανώτερα επίπεδα. Οι γυναικείοι χαρακτήρες συχνά δεν κατονομάζονται στα κείμενα ή αναφέρονται μόνο με το μικρό τους όνομα και η ταυτότητα των γυναικείων χαρακτήρων ορίζεται μέσα από τη σχέση τους με τους ανδρικούς χαρακτήρες. Οι επαγγελματικοί ρόλοι και τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των ανδρών περιλαμβάνουν: μηχανικούς, τραπεζίτες, επιστήμονες, εξερευνητές, ενώ των γυναικών αντίστοιχα περιλαμβάνουν: σερβιτόρες, νοσοκόμες, υπηρέτριες, νοικοκυρές.

Οι περισσότερες από τις πρώτες μελέτες των εγχειριδίων επικεντρώνονται στις αναπαραστάσεις των γυναικών. Οι γυναίκες εξετάζονται ως μια ομοιογενής κατηγορία, ενώ οι διαφορές που μπορεί να υπάρχουν στο εσωτερικό της κατηγορίας «γυναίκες» (κοινωνικο-οικονομικές, εθνοτικές και πολιτισμικές ή θρησκευτικές διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες) δε λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυση.

Η υποστασιοποίηση των γυναικών είναι ιδιαίτερα έντονη στη Γαλλία και αντανakλάται και στους τίτλους των μελετών. Οι πρώτες μελέτες των σχολικών εγχειριδίων τη δεκαετία του 1970 χρησιμοποιούν τον όρο «εικόνα της γυναίκας» (Bousquet 1975, INRP 1975, Myot 1975, Grandcolas et al. 1976, Union des femmes françaises 1978, Délégation régionale à la condition féminine 1979, Groupes d'enseignantes 1979). Η έννοια της ομοιογένειας της κατηγορίας «γυναίκες» θα δεχθεί κριτική κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Επίσης, κριτική θα ασκηθεί στην προσέγγιση των κοριτσιών ως παθητικές δέκτριες του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων.

Αυτές οι πρώτες μελέτες των εγχειριδίων συνέβαλαν σημαντικά στην προώθηση αλλαγών προς την κατεύθυνση της απαλοιφής σεξιστικών στερεοτύπων στα σχολικά εγχειρίδια. Υπό την πίεση των φεμινιστικών κινημάτων, και ενώ οι πρώτες μελέτες για τα σχολικά εγχειρίδια που δημοσιεύονται δείχνουν κραυγαλέα και ωμά σεξιστικά στερεότυπα στο διδακτικό υλικό, οι περισσότερες κυβερνήσεις των δυτικών χωρών νομοθετούν σχετικά ή λαμβάνουν μέτρα για τα σχολικά εγχειρίδια. Το 1972 κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα των Η.Π.Α. η απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου στα εκπαιδευτικά ιδρύματα που χρηματοδοτούνται από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση (Education Amendments, Title IX) και τα περισσότερα ομόσπονδα κράτη νομοθετούν για τα σχολικά εγχειρίδια. Από το 1976 ο Σύνδεσμος Αμερικανών Εκδοτών δημοσιεύει σχετικές συστάσεις προς τα μέλη του (Rignault & Richert 1997). Στη Γαλλία, φεμινιστικές οργανώσεις, με την ευκαιρία του «Διεθνούς Έτους των Γυναικών» το 1975, εξέτασαν το περιεχόμενο των εγχειριδίων για την ανίχνευση σεξιστικών στερεοτύπων και διατύπωσαν την αντίθεσή τους στην αναπαραγωγή στερεοτυπικών και μονοδιάστατων, για τις γυναίκες, έμφυτων ρόλων στα εγχειρίδια (Union des femmes françaises 1978, Délégation régionale à la condition féminine 1979). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ελήφθησαν στη Γαλλία μια σειρά νομοθετικές και ρυθμιστικές πρωτοβουλίες (το Νομοσχέδιο 5 «για την καταπολέμηση των σεξιστικών και ρατσιστικών διακρίσεων σε σχολικά εγχειρίδια» το 1980, Διατάγματα και Εγκύκλιοι το 1982-83). Τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στη Γαλλία, μετά τις πρώτες νομοθετικές πρωτοβουλίες παρατηρείται μια αδράνεια. Τη δεκαετία του 1990 στις Η.Π.Α. εισάγονται από την Επιτροπή για την κατάσταση των Γυναικών του Κογκρέσου νέα νομοθετικά μέτρα σχετικά με την καταπολέμηση του σεξισμού στην εκπαίδευση (Rignault & Richert 1997).

3. Από τη διερεύνηση των έμφυτων ρόλων στην έννοια των «έμφυτων θεσμών»

Οι πρώτες μελέτες των σχολικών εγχειριδίων επικεντρώνονται, όπως παρατηρήσαμε, περισσότερο στην έννοια των «ρόλων των φύλων», στην αναπαραγωγή των έμφυτων ρόλων μέσα από τα

εγχειρίδια, στην επίδραση των σχολικών βιβλίων στη διαδικασία κοινωνικοποίησης και στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας των κοριτσιών και των αγοριών. Οι μελέτες που εστιάζουν στη διερεύνηση των έμφυλων ρόλων κινούνται μάλλον σε ένα «λειτουργιστικό» θεωρητικό πλαίσιο και θεωρούν τη διαφοροποίηση φύλου ως ένα δεδομένο που αντανάκλα το βιολογικό διμορφισμό και όχι τις κοινωνικές διαδικασίες διαφοροποίησης και ιεράρχησης.

Από τη δεκαετία του 1970, και ενώ κάποιες φεμινίστριες που συμμετείχαν στα μαζικά κοινωνικά κινήματα της προηγούμενης δεκαετίας αρχίζουν να παράγουν θεωρητικό έργο, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία εισάγεται ο όρος "gender", που έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «κοινωνικό φύλο» ή «γένος», σε αντιδιαστολή με το «βιολογικό φύλο», "sex", καθώς αναπτύσσεται ένας προβληματισμός για την ανάγκη αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα στο «βιολογικό»/τη φυσιολογία και την κοινωνική του συγκρότηση. Η διάκριση εγκαινιάζεται από τη Βρετανίδα κοινωνιολόγο Ann Oakley το 1972: «Ο όρος «βιολογικό φύλο» (sex) αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στα αρσενικά και θηλυκά [...] Ο όρος «κοινωνικό φύλο» (gender) παραπέμπει στην κουλτούρα και αφορά στην κοινωνική κατηγορική διάκριση του αρσενικού και του θηλυκού» (Oakley 1972, σελ. 16). Ο προβληματισμός για την έννοια του φύλου, ως αναλυτική κατηγορία, έχει εισαχθεί και στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία. Σε αντίθεση όμως με τις/τους γαλλόφωνες/-ους ερευνήτριες/-ές που εισήγαγαν το νεολογισμό στα γαλλικά (genre), στα ελληνικά οι όροι "sex" και "gender" αποδίδονται με τους όρους «φύλο» και «γένος» ή, περιγραφικά, με τους όρους «βιολογικό» και «κοινωνικό» φύλο (Μακρή-Τσιλιπάκου 2003).

Με την αναλυτική διάκριση που εισάγεται ανάμεσα στο βιολογικό και την κοινωνική του «οργάνωση», η έμφαση μετατοπίζεται, από τη διερεύνηση της επίδρασης των σχολικών βιβλίων στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των κοριτσιών και των αγοριών, σε ένα πιο «δομιστικό» ερμηνευτικό πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό, τείνει να εγκαταλείπεται η έννοια του «φύλου» ως κατηγορία, κοινωνικός ρόλος ή ταυτότητα (ως ατομικό δηλαδή χαρακτηριστικό και κοινωνική κατηγορία που μπορεί να απομονωθεί ως ανεξάρτητη μεταβλητή) και τίθενται νέα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με το πώς παράγεται η διαφοροποίηση φύλου και η γυναικεία καταπίεση (Acker 1992).

Ενώ η έρευνα των σχολικών βιβλίων επικεντρώθηκε αρχικά στους έμφυλους ρόλους (sex roles), από μια «δομιστική» σκοπιά προβάλλεται η σημασία της μελέτης των «έμφυλων θεσμών» (βλ. Acker 1992, Goetz & Linda 1988). Στη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων το ερευνητικό ενδιαφέρον τείνει να μετατοπίζεται στη μελέτη των «έμφυλων αναπαραστάσεων» (gender representations). Ο όρος «γυναίκες» στον πληθυντικό ως αναλυτικό εργαλείο αντικαθιστά τον ενικό «γυναίκα» που παραπέμπει σε μια ενιαία μορφή ταυτότητας. Η θεωρητική αυτή μετατόπιση αντανάκλαται στους τίτλους των μελετών. Τη δεκαετία του 1980 οι μελέτες που δημοσιεύτηκαν στη Γαλλία εξετάζουν το σεξισμό» (λ.χ. Moreau 1983) ή τα «σεξιστικά στερεότυπα» (Sunny-Sundal-Hanser & Schultz 1984) στα εγχειρίδια και τείνουν να εγκαταλείπουν τον όρο «εικόνα της γυναίκας».

Μέσα από ένα «δομιστικό» ερμηνευτικό πλαίσιο, οι ανισότητες στην εκπαίδευση δεν οφείλονται απλά σε στερεότυπα, αλλά αποτελούν βαθύτερο δομικό φαινόμενο που ξεπερνά το πεδίο της εκπαίδευσης. Τα στερεότυπα αποτελούν πολιτισμικές κατασκευές, και ως εκ τούτου είναι προϊόντα κοινωνικών και ιστορικών πραγματικοτήτων. Επομένως, η αναίρεση των ανισοτήτων φύλου προϋποθέτει βαθύτερες πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές αλλαγές, και δεν είναι απλώς ζήτημα αλλαγής των στερεοτύπων στο διδακτικό υλικό ή αλλαγής των στάσεων των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευομένων (Κλαδούχου 2005, σελ. 6).

Στο πλαίσιο «δομιστικών» προσεγγίσεων της ανισότητας φύλου, αναπτύσσεται επίσης ο προβληματισμός για την αλληλοδιαπλοκή φύλου και κοινωνικής τάξης. Η προβληματική αυτή μεταφέρεται στο χώρο της εκπαίδευσης και έρευνες εξετάζουν την έμφυλη ανισότητα και το συσχετισμό της με την ταξική ανισότητα (βλ. λ.χ. Apple 1986). Στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, «θεωρίες της αναπαραγωγής» προσεγγίζουν το σχολείο ως πεδίο αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων, της κοινωνικής θέσης και της κοινωνικής τάξης, και εισάγουν έννοιες όπως αυτή του «κρυφού αναλυτικού προγράμματος» (Goetz & Linda 1988).

Η μετατόπιση του προβληματισμού από τους έμφυλους ρόλους στις εκπαιδευτικές δομές είναι φανερό και από τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε μερικές μελέτες από το περιεχόμενο των βιβλίων στις συνθήκες παραγωγής τους, και στην πρόσληψη του περιεχομένου τους από διδάσκοντες/-ουσες και διδασκόμενους/-ες, δηλαδή στην εκπαιδευτική πράξη. Κάποιες μελέτες επίσης εισάγουν στο πεδίο της μελέτης του διδακτικού υλικού καθαρά ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους, όπως αυτές της «συμμετοχικής παρατήρησης» των σχολικών πρακτικών και της «χρήσης» των

εγχειριδίων. Η προβληματική μιας τέτοιας έρευνας παρουσιάζεται σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1989 στο περιοδικό *British Journal of Sociology of Education*, με τίτλο: "Teacher Ideology and Sex Roles in Curriculum Texts" («Ιδεολογία των διδασκόντων/-ουσών και έμφυλοι ρόλοι στο διδακτικό υλικό»). Ο συγγραφέας, επισημαίνοντας κενά στην έρευνα για τη χρήση του διδακτικού υλικού (Abraham 1989, σελ. 34), εξετάζει τη σχέση μεταξύ των αντιλήψεων των διδασκόντων/-ουσών για το σεξισμό στην κοινωνία γενικά, αλλά και τις αντιλήψεις τους για το σεξισμό στα διδακτικά εγχειρίδια ειδικότερα. Το άρθρο παρουσιάζει αποτελέσματα εθνογραφικής έρευνας αναφορικά με τις ιδεολογικές στάσεις των διδασκόντων/-ουσών ενός σχολείου της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στη νότια Αγγλία σχετικά με το σεξισμό, τους έμφυλους ρόλους και το φεμινισμό, και τη χρήση του διδακτικού υλικού για τα μαθήματα των αγγλικών, των γαλλικών και των μαθηματικών. Η έρευνα συμπεριελάμβανε ποικίλες ερευνητικές τεχνικές (παρατήρηση στην τάξη και εκτός τάξης, μελέτη του έντυπου διδακτικού υλικού, συνεντεύξεις με τους/τις διδάσκοντες/-ουσες). Από την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων προκύπτει ότι η ιδεολογία των διδασκόντων/-ουσών για τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους μπορεί να αποδυναμώσει το αντι-σεξιστικό διδακτικό υλικό. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι προσπάθειες για την ανάπτυξη αντι-σεξιστικής διαπαιδαγώγησης, οι οποίες επικεντρώνονται στο διδακτικό υλικό χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις βαθύτερες ιδεολογικές αντιλήψεις και στάσεις των εκπαιδευτικών, μπορεί να αποτύχουν (ό.π. 1989, σελ. 48).

Ένα άλλο άρθρο επικεντρώνεται στο ζήτημα της πρόσληψης διδακτικού υλικού που δεν αναπαράγει σεξιστικά στερεότυπα από φοιτήτριες/-ές. Η συγγραφέας δίνει έμφαση στο ζήτημα της πρόσληψης του διδακτικού υλικού από πρωτοετείς φοιτητές και φοιτήτριες Κοινωνιολογίας σε ένα πανεπιστήμιο των Η.Π.Α. (Mary Jo Neitz 1985). Στα νεότερα βιβλία Κοινωνιολογίας, μέσα από τη φεμινιστική κριτική της δεκαετίας του 1970, τα σεξιστικά στερεότυπα έχουν περιοριστεί: οι γυναίκες δεν είναι απύσες, ενώ ανοιχτές διακρίσεις στη γλώσσα και τις αναλύσεις των βιβλίων έχουν απαλειφθεί. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι: α) η απαλοιφή ανοιχτών σεξιστικών πρακτικών από την ανώτατη εκπαίδευση, μετά τα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις Η.Π.Α., β) η επανεξέταση του σεξιστικού περιεχομένου των βιβλίων, και γ) το γεγονός ότι η περίοδος των σπουδών αποτελεί για τις φοιτήτριες την κατεξοχήν περίοδο κατά την οποία βιώνουν ισότιμη αντιμετώπιση (λόγω του εξισωτικού πλαισίου που έχει καθιερωθεί στο πανεπιστήμιο και καθώς δεν αντιμετωπίζουν -κατά κανόνα- περιορισμούς, όπως αυτοί της οικιακής εργασίας και της αγοράς εργασίας) ενισχύουν την αντίληψη των φοιτητών και φοιτητριών σχετικά με το ότι η ανισότητα φύλου αποτελεί ένα ζήτημα που ανήκει στο παρελθόν.

Υπό την επιρροή «δομιστικών» ερμηνευτικών πλαισίων, εμφανίζονται επίσης μελέτες που διερευνούν την επίδραση των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών στο περιεχόμενο των διδακτικών εγχειριδίων και οι οποίες προσανατολίζονται προς μια διαχρονική προσέγγιση των έμφυλων αναπαραστάσεων στο διδακτικό υλικό, όπως στο παράδειγμα του άρθρου που ανασκοπείται παρακάτω, όπου φαίνεται η μετατόπιση του προβληματισμού από τα ίδια τα κείμενα στις συνθήκες παραγωγής τους. Πρόκειται για ένα άρθρο των Grauerholtz και Pescosolido (1989) που διερευνά το κατά πόσον οι αλλαγές στην κοινωνική θέση των γυναικών, κατά τον εικοστό αιώνα στις Η.Π.Α., αντανακλώνται στο περιεχόμενο των παιδικών βιβλίων. Οι συγγραφείς εξετάζουν αναφορές στους τίτλους και στους κύριους χαρακτήρες στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που δημοσιεύτηκαν στις Η.Π.Α. από το 1900 μέχρι το 1984 (2.216 βιβλία) και διαπιστώνουν ανισοκατανομή στις γυναικείες και ανδρικές αναπαραστάσεις που παρουσιάζει διακυμάνσεις. Στις αρχές, καθώς και στα τέλη της περιόδου που εξετάζεται, παρουσιάζονται περισσότερο εξισωτικές τάσεις στις αναπαραστάσεις φύλου στους τίτλους και στους κύριους χαρακτήρες. Διαπιστώνουν όμως ότι, όταν οι αφηγήσεις αφορούν μόνο σε ενήλικες ή μόνο σε ζώα, η έμφαση στις ανδρικές αναπαραστάσεις αυξάνεται κατά την υπό εξέταση περίοδο. Οι συγγραφείς επισημαίνουν την ιδιαίτερη σημασία του ευρήματος της ανάλυσής τους, καθώς και ότι, ενώ οι σύγχρονες αναπαραστάσεις παιδιών έγιναν περισσότερο εξισωτικές, κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τις αναπαραστάσεις ενηλίκων και ζώων, επειδή η μη στερεοτυπική παρουσίαση ενηλίκων γυναικών φαίνεται να είναι λιγότερο αποδεκτή (ό.π., σελ. 124).

Κοινά σημεία της προβληματικής των τριών άρθρων που περιγράψαμε παραπάνω είναι η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τους «ρόλους» στους «θεσμούς» και στις δομές, καθώς επίσης και το ενδιαφέρον για τους/τις συγγραφείς και τους/τις «χρήστες/-τριες» των βιβλίων στο εκπαιδευτικό πλαίσιο και ο προβληματισμός για τη συσχέτιση ταξικών ανισοτήτων με τις ανισότητες φύλου στην εκπαίδευση. Ωστόσο, δε λαμβάνονται υπόψη πολιτισμικές, εθνοτικές ή θρησκευτικές διαφορές των γυναικών.

4. Η κριτική των μαύρων και ισπανόφωνων φεμινιστριών και των φεμινιστριών του Τρίτου Κόσμου

Το δεύτερο κύμα των φεμινιστικών κινημάτων κατά τη δεκαετία του 1960 προσέγγισε τη γυναικεία καταπίεση ως οικουμενικό φαινόμενο. Την ίδια δεκαετία επίσης, κάποιες φεμινίστριες εκφράζονται μέσα από τις έννοιες της «αδελφότητας των γυναικών» (sisterhood), της ομοιότητας (similarity) και της ενότητας (solidarity) (Κλαδούχου 2005, σελ. 6). Στη Γαλλία, στο εσωτερικό των ριζοσπαστικών κινημάτων, κάποιες φεμινίστριες επεξεργάζονται την έννοια της γυναικείας «ιδιαιτερότητας» (“spécificité” και “féminité”) (Tourin 1998). Η έννοια της ενότητας ή της αδελφότητας των γυναικών και η ιδέα της οικουμενικότητας της γυναικείας καταπίεσης θα δεχτούν κριτική στη δεκαετία του 1980. Μια σημαντική κινητήρια δύναμη πίσω από την κριτική των μαύρων και ισπανόφωνων φεμινιστριών, κυρίως στις Η.Π.Α., και των φεμινιστριών του Τρίτου Κόσμου ήταν το αίτημα για την αναγνώριση ότι η κατηγορία «γυναίκες» δεν είναι μια ομοιογενής, ενιαία και μονολιθική κατηγορία και ότι οι εμπειρίες του εθνικισμού, της αποικιοκρατίας και της διεθνούς οικονομικής και πολιτικής τάξης των γυναικών σε μη δυτικές κοινωνίες, καθώς και στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών (όσον αφορά π.χ. στις διάφορες εθνοτικές ομάδες που συνθέτουν την κοινωνία των Η.Π.Α. ή τους/τις μετανάστες/-τριες και τις μειονότητες στην Ευρώπη), διαφέρουν σημαντικά (βλ. Yuval-Davis 2001, Anthias & Yuval-Davis 1989, Alarcón 1989). Αμφισβητώντας τα κυρίαρχα φεμινιστικά παραδείγματα της δεκαετίας του 1970, φεμινίστριες θεωρητικοί του Τρίτου Κόσμου τοποθετούνται ενάντια στην ουσιοκρατική θεώρηση του φύλου σε βάρος των κατηγοριών της εθνότητας, της εθνικότητας και της «φυλής», και θέτουν υπό αμφισβήτηση τη διχοτομία «κοινωνικό» και «βιολογικό» που διέπει τις δυτικές αναπαραστάσεις του φύλου (βλ. Alarcón 1989). Μάλιστα, επιχειρηματολογούν λέγοντας ότι ο φεμινισμός του πρώτου κόσμου αποτελεί ηγεμονικό Λόγο (Yuval-Davis 2001, σελ. 121, Κλαδούχου 2005), αφού αυτός προκύπτει και εκφράζει τις εμπειρίες των λευκών, μεσοαστών, δυτικών γυναικών, αποκλείοντας φωνές από άλλες εθνότητες ή κοινωνικές τάξεις (Κλαδούχου 2005).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο προβληματικής, μελέτες των σχολικών εγχειριδίων, κυρίως στις Η.Π.Α., εξετάζουν αναπαραστάσεις φύλου σε συσχέτιση με τις αναπαραστάσεις εθνοτικών μειονοτήτων (βλ. π.χ. Powell & Garcia 1985, Feiner & Morgan 1990, Ferree & Hall 1990, Clark, Rachel & Leanna 1993). Οι Powell και Garcia (1985) εξετάζουν ποσοτικές και ποιοτικές αναπαραστάσεις φύλου και μειονοτικών/μη μειονοτικών ομάδων στην εικονογράφηση επτά σύγχρονων εισαγωγικών σειρών βιβλίων θετικών επιστημών. Οι Feiner και Morgan (1990) διερευνούν στερεότυπα φύλου και μειονοτικών πληθυσμών στην εικονογράφηση είκοσι μίας εκδόσεων εισαγωγικών εγχειριδίων οικονομικής επιστήμης μεταξύ 1974 και 1984. Οι Ferree και Hall (1990) εξετάζουν την εικονογράφηση τριάντα τριών εισαγωγικών βιβλίων Κοινωνιολογίας που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1982-1988. Οι Clark, Rachel και Leanna (1993) στρέφουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στο έργο βραβευμένων «αφρο-αμερικανών» και «λευκών» εικονογράφων παιδικών βιβλίων από το 1960.

Από τη δεκαετία του 1990 η προβληματική των φεμινιστριών θεωρητικών του «Τρίτου Κόσμου» προεκτείνεται στο πλαίσιο των λεγόμενων «μετααποικιακών» σπουδών. Παράλληλα, στις δυτικές κοινωνίες το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις εθνικές ιστοριογραφίες.

5. Φεμινιστική κριτική του εθνικισμού και των εθνικών ιστοριογραφιών

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ερευνήτριες/-ές από μια κυρίως φεμινιστική σκοπιά, έκαναν μια σημαντική προσπάθεια για να διερευνήσουν τη σχέση του φύλου με τις διαδικασίες διαμόρφωσης των σύγχρονων εθνικών κρατών, με αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζονται οι μελέτες που εξετάζουν τη διαμόρφωση καθεστώτων φύλου σε διάφορα εθνικά, περιφερειακά και τοπικά συμφραζόμενα ανά την υδρόγειο. Οι συγγραφείς συνδυάζουν την προβληματική που αναδείχθηκε στο πλαίσιο φεμινιστικών θεωριών για το φύλο, τη σεξουαλικότητα και την τάξη, με κριτικές προσεγγίσεις των εννοιών της εθνικότητας, της φυλής και του έθνους.

Η φεμινιστική κριτική του εθνικισμού αναπτύχθηκε από τη διαπίστωση ότι οι γυναίκες και τα γυναικεία κινήματα είναι απόντα από τις εθνικές ιστοριογραφίες (βλ. Scott 1999) και ότι η προβληματική του φύλου είναι επίσης απύσχα από τη σημαντική ερευνητική παραγωγή για τα έθνη και τον εθνικισμό, η οποία πολλαπλασιάστηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Anthias & Yuval-Davis 1989). Επιπλέον, επισημαίνεται ότι οι εθνικές ιστορίες, σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές, γράφτηκαν μέσα από μια ιδιαίτερη ανδροκεντρική επιστημολογία και μεθοδολογία (McClintock 1995, σελ. 353-354).

Ο προβληματισμός για την αναπαράσταση των γυναικών στις εθνικές ιστοριογραφίες επηρέασε και την έρευνα των διδακτικών εγχειριδίων. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 πολλές μελέτες πραγ-

ματεύονται τα βιβλία της Ιστορίας. Κάποιες προδρομικές μελέτες δημοσιεύονται ωστόσο από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις Η.Π.Α. Η J. Trecker δημοσίευσε το 1971 ένα προδρομικό άρθρο στο περιοδικό *Social Education* με τίτλο: "Women in U.S. History High School Texts" («Οι γυναίκες στα βιβλία Ιστορίας του Γυμνασίου στις Η.Π.Α.»). Το άρθρο αναλύει την περιθωριοποίηση των γυναικών στην ιστοριογραφία μέσα από την κυρίαρχη έμφαση στην πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική Ιστορία, δηλαδή σε πεδία παραδοσιακά «ανδρικά», και την υποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών σε άλλα ανδροκρατούμενα πεδία, όπως: η μισθωτή εργασία, τα κοινωνικά κινήματα και οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις (από Thompson Tetreault 1986). Στη Γαλλία, κάποιες πρώιμες μελέτες των εγχειριδίων Ιστορίας δημοσιεύονται στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (*Enseignants de Bourg-lès-Valence* 1979, Behoteguy 1983). Οι μελέτες των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας αυξάνονται από τη δεκαετία του 1980, αλλά το ενδιαφέρον των ιστορικών για αυτό το πεδίο και η κριτική των σχολικών βιβλίων εντείνεται και παίρνει νέες κατευθύνσεις, κυρίως τη δεκαετία του 1990. Η A. Osler σε ένα άρθρο που δημοσίευσε το 1994, με τίτλο: "Still Hidden from History? The Representation of Women in Recently Published History Textbooks" («Ακόμη απύσες από την Ιστορία; Η αναπαράσταση των γυναικών στα νέα βιβλία Ιστορίας»), επιχειρεί μια αξιολόγηση αλλαγών που εισήχθησαν στον τρόπο διδασκαλίας της Ιστορίας και αλλαγών στα βιβλία Ιστορίας στη Βρετανία στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας (Osler 1994). Το 1991, τα προγράμματα διδασκαλίας της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αναθεωρήθηκαν στη Βρετανία και οι εκδότες/-τριες προχώρησαν στην έκδοση νέων βιβλίων. Το νέο πλαίσιο για τη διδασκαλία της Ιστορίας (*History in the National Curriculum* 1991) απομακρύνεται από την παραδοσιακή έμφαση στην πολιτική Ιστορία και αναδεικνύει την κοινωνική Ιστορία. Η συγγραφέας εξετάζει τριάντα έξι νέα βιβλία για μαθητές/-τριες, ηλικίας 11-13 ετών, και ενδιαφέρεται για το κείμενο και τη γλώσσα των βιβλίων, τις προτεινόμενες δραστηριότητες και ασκήσεις, καθώς και για τις/τους ίδιες/-ους τις/τους συγγραφείς των βιβλίων. Επίσης, ενδιαφέρεται για την εικονογράφηση, δεδομένης της αυξανόμενης σημασίας που αποδίδεται στην εικόνα ως πηγή για την ιστορική έρευνα και της έμφασης στη χρήση οπτικού υλικού στη διδασκαλία (ό.π., σελ. 222). Ως προς τη γλώσσα, τα νέα βιβλία αποφεύγουν λ.χ. τη χρήση του αρσενικού γένους ως γενετικού όρου (*genetic term*) για αναφορές και στα δύο φύλα. Τα βιβλία περιλαμβάνουν εικόνες γυναικών, αλλά οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στην εικονογράφηση και η οπτική τεκμηρίωση των δραστηριοτήτων των ανδρών είναι περισσότερο πλούσια και ολοκληρωμένη για κάθε ιστορική περίοδο που εξετάζεται (ό.π., σελ. 227-228). Κάποιες από τις δραστηριότητες και ασκήσεις που προτείνουν τα βιβλία ενθαρρύνουν τους/τις μαθητές/-τριες να εξετάσουν την ίδια τη δομή του βιβλίου και την επιλογή των πηγών από τους/τις συγγραφείς (ό.π., σελ. 229). Όσον αφορά στους/στις συγγραφείς των βιβλίων, επισημαίνεται ότι οι συγγραφικές ομάδες των τριάντα δύο από τα τριάντα έξι βιβλία αποτελούνται αποκλειστικά από άνδρες, ενώ μόνο δύο γυναίκες συμμετέχουν στις συγγραφικές ομάδες των υπολοίπων (ό.π., σελ. 230). Γενικά τα νέα βιβλία προάγουν, σύμφωνα με τη συγγραφέα, μια «προσθετική»- αποσπασματική προσέγγιση των γυναικών στην Ιστορία (χωριστές ενότητες διδασκαλίας και θεματικές) (ό.π., σελ. 230) που δεν ενσωματώνει το φύλο ως κατηγορία ανάλυσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ή δε θα υπάρξουν εκπαιδευτικοί που έχουν αναπτύξει προβληματισμό για το ζήτημα στην εκπαιδευτική τους πρακτική (ό.π., σελ. 231). Ο μετασχηματισμός της διδασκαλίας της Ιστορίας σε πιο σύμμετρες ως προς το φύλο μορφές έχει δύο σημαντικές συνέπειες: α) τον επαναπροσδιορισμό της ίδιας της εννοιολογικής δομής της διδασκόμενης Ιστορίας, και β) τον επαναπροσδιορισμό της εκπαιδευτικής πράξης και την εφαρμογή περισσότερο συμμετοχικών μοντέλων διδασκαλίας (ό.π., σελ. 233).

Ένα άλλο άρθρο παρουσιάζει τα πορίσματα της εξέτασης, από μια Επιτροπή ιστορικών, είκοσι δύο εγχειριδίων Ιστορίας Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που χρησιμοποιούνται σε σχολεία των Η.Π.Α. το 1992 (Reese 1994). Σε σχέση με παλιότερες εκδόσεις, τα βιβλία που εξετάζονται αναφέρονται στην Ιστορία και των γυναικών. Οι γυναίκες δεν απουσιάζουν από την εικονογράφηση. Ωστόσο, το φύλο ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης δεν έχει ενσωματωθεί στα εγχειρίδια. Η Ιστορία των γυναικών δεν ενσωματώνεται στην ιστορική αφήγηση αλλά αποτελεί ένα επιμέρους πεδίο. Η απουσία της ενσωμάτωσης της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου στα βιβλία έχει, σύμφωνα με τις ερευνήτριες και τους ερευνητές της Επιτροπής, ευρύτερες μεθοδολογικές και θεωρητικές επιπτώσεις. Η οικονομική δραστηριότητα των γυναικών δεν αναγνωρίζεται ή αγνοείται και η οικογένεια προσεγγίζεται ως ανιστορικό φαινόμενο.

Ο προβληματισμός σχετικά με τη θέση των γυναικών στις εθνικές ιστοριογραφίες προεκτείνεται, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, στον προβληματισμό σχετικά με τις έμφυλες διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη και τη δημοκρατία (βλ. Arnot 1997). Οι Brindle και Arnot δημοσιεύουν το

1999 ένα άρθρο με τίτλο: "England Expects Every Man to Do his Duty: The Gendering of the Citizenship Textbook 1940-1966" («Η Αγγλία αναμένει από κάθε άνδρα να επιτελέσει το καθήκον του. Η έμφυλη όψη των βιβλίων πολιτικής εκπαίδευσης 1940-1966») (Brindle & Arnot 1999). Οι συγγραφείς εξετάζουν έμφυλες αναπαραστάσεις της ιδιότητας του πολίτη σε βιβλία στη Βρετανία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1940-60) και από την ανάλυσή τους προκύπτει ότι τα σχολικά εγχειρίδια πολιτικής εκπαίδευσης αυτή την περίοδο προωθούν ένα συγκεκριμένο μοντέλο διακυβέρνησης που στηρίζεται στη διχοτομία ανάμεσα στη δημόσια (πολιτική και ανδρική) και την ιδιωτική (απολιτική και γυναικεία) σφαίρα.

6. Η επιρροή μεταμοντέρνων και μεταδομιστικών θεωριών

Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, σημαντική επίδραση ασκούν στη φεμινιστική σκέψη οι μεταμοντέρνες (post-modern) και μεταδομιστικές (post-structural) θεωρίες (Κλαδούχου 2005, σελ. 9). Από μια μεταμοντέρνα οπτική, προβάλλεται η αποδόμηση της «λογικής της ανδροκρατικής δυτικής επιστήμης των μοντέρνων καιρών» (από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και εξής), η «υπέρβαση των καθιερωμένων δυισμών του τύπου άνδρας-γυναίκα» και η «αντιμετώπιση με οπτική ρευστότητας των αντίστοιχων κατηγοριών» (ό.π., σελ. 9).

Επίσης, στο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού, αναπτύσσεται η μεταδομιστική οπτική, κυρίως ως κριτική στον κλασικό δομισμό. Σημαντική παράμετρο στη μεταδομιστική σκέψη αποτελεί η ανάδειξη του υποκειμένου ως φορέα νοήματος, ως δρων υποκείμενο (agent), που συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της ταυτότητάς του. «*Τη διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας από την πλευρά του υποκειμένου μέσα από τη μελέτη της βιωμένης εμπειρίας αγοριών και κοριτσιών διερευνούν στην εκπαιδευτική διαδικασία οι μεταδομίστριες δίνοντας έμφαση στην πολυπλοκότητα των διαφόρων ταυτοτήτων*» (Κλαδούχου 2005, σελ. 10). Από μια μεταδομιστική σκοπιά, η έμφαση στις δομές και στην ιδεολογία που αυτές αναπαράγουν παραγνωρίζει τη διάσταση της υποκειμενικότητας και της έμφυλης ταυτότητας.

Στο πεδίο της έρευνας των διδακτικών εγχειριδίων εισάγονται νέα ερευνητικά εργαλεία και στρατηγικές που περιλαμβάνουν μεθόδους συμμετοχικής παρατήρησης και χρήσης του αναστοχασμού ως ερευνητικού εργαλείου (Goetz & Grant 1988). Η επιρροή των μεταμοντέρνων θεωριών αποτυπώνεται επίσης στο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση μοντέλων σεξουαλικότητας και έμφυλης ταυτότητας που προβάλλονται από τα εγχειρίδια. Η φεμινιστική προβληματική σε σχέση με το ιεραρχικό δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο και τη φυσικοποίηση της ετεροσεξουαλικότητας ως αυτονόητης κανονικότητας προσανατόλησε την έρευνα και προς το θέμα του ετερο-σεξισμού. Για παράδειγμα, το άρθρο των Macgillivray και Jennings που δημοσιεύεται το 2008, με τίτλο: "A Content Analysis. Exploring Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Topics in Foundations of Education Textbooks" («Ανάλυση περιεχομένου. Η διερεύνηση λεσβιακών, ομοφυλόφιλων, αμφισεξουαλικών και τρανσεξουαλικών θεμάτων σε εισαγωγικά βιβλία παιδαγωγικής»), εξετάζει το περιεχόμενο οκτώ σύγχρονων εισαγωγικών βιβλίων παιδαγωγικής σε ευρεία χρήση, σχετικά με τις αναπαραστάσεις λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφισεξουαλικών και τρανσεξουαλικών ατόμων (Macgillivray & Jennings 2008). Από την ανάλυση προκύπτει η κυρίαρχη τάση θυματοποίησης και «στιγματισμού μέσω συσχέτισης» (ό.π. σελ. 182). Τα βιβλία πραγματεύονται σχετικά θέματα, κυρίως σε κεφάλαια που αναφέρονται στη χρήση ναρκωτικών, την κατάθλιψη, την αυτοκτονία και την ασθένεια HIV/AIDS. Προκύπτει, επίσης, η κυρίαρχη τάση να μην προσδιορίζεται το περιεχόμενο των όρων του «σεξουαλικού προσανατολισμού» και της «έμφυλης ταυτότητας» στα βιβλία, με συνέπεια τα θέματα αυτά να παρουσιάζονται ως θέματα που αφορούν μόνο σε ειδικές κατηγορίες ατόμων (ό.π., σελ. 183).

Στην αγγλόφωνη κυρίως βιβλιογραφία, ενώ η μελέτη για την έμφυλη ανισότητα στην εκπαίδευση εστιάστηκε αρχικά στα κορίτσια και στο ζητούμενο της μη αναπαραγωγής διακρίσεων σε βάρος τους, παρατηρείται, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, μια μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος που ονομάστηκε «στροφή προς τα αγόρια» ("the boy turn", Weaver-Hightower 2003), η οποία επηρέασε και τη μελέτη των διδακτικών εγχειριδίων. Η στροφή αυτή στηρίζεται αφενός στη συνειδητοποίηση ότι το φύλο αποτελεί σύστημα σχέσεων και αναπαραστάσεων και επομένως προσεγγίζεται μονομερώς όταν η έμφαση δίνεται στην κοριτσιάτικη/γυναικεία ταυτότητα, και αφετέρου παρατηρείται κυρίως στις Η.Π.Α. και σε χώρες, όπως η Βρετανία και η Αυστραλία, ένας προβληματισμός για τη σχολική αποτυχία και τη μειωμένη σχολική απόδοση των αγοριών. Ενισχυόμενη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αυτή η ανησυχία παίρνει τις διαστάσεις ηθικού πανικού (moral panic) (Κλαδούχου 2005). (Για τη σχετική συζήτηση βλ. μια πολυεπίπεδη ανάλυση Weaver-Hightower 2003. Βλ. επίσης Mills

2003 και Ailwood 2003 για τη συζήτηση στην Αυστραλία). Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού για τις χαμηλές επιδόσεις των αγοριών, μελέτες επικεντρώνονται σε γενικότερα θέματα της σχολικής πρακτικής και εξετάζουν π.χ. την έννοια του αλφαριθμητισμού που προάγει το εκπαιδευτικό σύστημα, σε σχέση με τη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας. Μια τέτοια μελέτη διερευνά την έννοια του αλφαριθμητισμού στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, σε σχέση με κυρίαρχες κατασκευές της ανδρικής ταυτότητας, και ιδιαίτερα τη σύνδεση του «ανδρισμού» με τον τεχνολογικό αλφαριθμητισμό και τις οπτικές δεξιότητες (Alloway & Gilbert 1997).

Στο πλαίσιο του ερευνητικού ενδιαφέροντος για την αναπαράσταση των αγοριών στα διδακτικά εγχειρίδια, δύο μελέτες που δημοσιεύονται περί τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και εξετάζουν σύγχρονα αναγνωστικά της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, διαπιστώνουν ότι στα νεότερα βιβλία, ενώ οι γυναικείοι χαρακτήρες δε συνδέονται πλέον με παραδοσιακά «γυναικεία» χαρακτηριστικά, οι ανδρικοί χαρακτήρες αλληλίζουν σε μικρότερο βαθμό. Η πρώτη έρευνα της S. Witt, με τίτλο: "Traditional or Androgynous: An Analysis to Determine Gender Role Orientation of Basal Readers" («Παραδοσιακός ή [ψυχολογικά] ανδρογυνικός. Ανάλυση του προσανατολισμού ρόλων φύλου στα αναγνωστικά») δημοσιεύεται το 1996 στο περιοδικό *Child Study Journal* (Witt 1996). Εξετάζει δεκαέξι αναγνωστικά (basal readers) που χρησιμοποιούνται στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Χρησιμοποιεί τη θεωρία του ψυχολογικού ανδρόγυνου και το ρεπερτόριο ρόλων φύλου για τη μέτρηση στερεοτυπικών «ανδρικών» και «γυναικείων» χαρακτηριστικών της ψυχολόγου S. Bem (Bem Sex Role Inventory). Η έρευνα διαπιστώνει ότι οι γυναικείοι χαρακτήρες περιγράφονται με μια ισορροπία γυναικείων (44%) και ανδρικών χαρακτηριστικών (56%), ενώ οι ανδρικοί χαρακτήρες τείνουν να περιγράφονται με στερεοτυπικά ανδρικά χαρακτηριστικά (68%). Μάλιστα, συμπεραίνει ότι η ευρύτητα χαρακτηριστικών της προσωπικότητας είναι αποδεκτή για τα κορίτσια, όχι όμως και για τα αγόρια. Οι αποδεκτοί ανδρικοί χαρακτήρες στα βιβλία, παρουσιάζουν συστηματικά στερεοτυπικές ανδρικές συμπεριφορές. Καθώς τα παραδοσιακά «γυναικεία» χαρακτηριστικά έπαψαν να είναι ελκυστικά για τα κορίτσια στην ηλικία στην οποία απευθύνονται τα βιβλία οι εκδόσεις/τριες άλλαξαν τους γυναικείους αλλά όχι τους ανδρικούς χαρακτήρες: «*οι ανδρικοί χαρακτήρες παρουσιάζονται με τον ίδιο τρόπο που παρουσιάζονταν 20 χρόνια πριν*».

Η δεύτερη έρευνα των Evans και Davis, με τίτλο: "No Sissy Boys Here. A Content Analysis of the Representation of Masculinity in Elementary School Reading Textbooks" («Ανάλυση περιεχομένου της αναπαράστασης της αρσενικής ταυτότητας σε αναγνωστικά του Δημοτικού») δημοσιεύεται το 2000 στο περιοδικό *Sex Roles*. Οι Evans και Davis επικεντρώνονται στην αναπαράσταση των ανδρικών ρόλων και χαρακτηριστικών σε δυο σειρές βιβλίων λογοτεχνίας της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (εκδ. 1997) (Evans και Davis 2000). Χρησιμοποιούν το Ρεπερτόριο Ρόλων Φύλου της Bem για να κατασκευάσουν ένα εργαλείο αξιολόγησης που περιλαμβάνει δεκαέξι χαρακτηριστικά, οκτώ «γυναικεία» και οκτώ «ανδρικά». Μέσα από την έρευνα διαπιστώνουν ότι: α) μια τάση για αριθμητική εξίσωση στην αναπαράσταση γυναικείων και ανδρικών χαρακτήρων, και β) τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των ανδρικών και γυναικείων χαρακτήρων παραμένουν σε μεγάλο βαθμό σεξιστικά (ό.π., 268). Οι ανδρικοί χαρακτήρες παρουσιάζονται σε μεγάλο βαθμό επιθετικοί, ανταγωνιστικοί και εριστικοί (argumentative), ενώ οι γυναικείοι είναι περισσότερο πιθανό να συνδέονται με χαρακτηριστικά, όπως: συναισθηματισμός, εκφραστικότητα, και παθητικότητα. Επίσης, από την ίδια έρευνα προκύπτει ότι οι γυναικείοι χαρακτήρες συνδέονται με στερεοτυπικά ανδρικά χαρακτηριστικά (με την εξαίρεση των πιο «κεντρικών» στερεοτυπικά ανδρικών χαρακτηριστικών της επιθετικότητας και της ανταγωνιστικότητας), ενώ δεν υπάρχει σημαντική μεταβολή των ανδρικών χαρακτήρων.

Οι παραπάνω έρευνες χρησιμοποιούν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους θεματικής ανάλυσης. Ωστόσο, υπό την επιρροή της μεταμοντέρνας κριτικής, άλλες έρευνες προάγουν περισσότερο ποιοτικές μεθοδολογίες και επικεντρώνονται στη χρήση των κειμένων. Ένα παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης αποτελεί ένα άρθρο της J.P. Young, με τίτλο: "Boys Talk: Critical Literacy and Masculinities" («Ο λόγος των αγοριών. Κριτική ανάγνωση και έννοιες του ανδρισμού») που δημοσιεύεται το 2000 στο περιοδικό *Reading Research Quarterly* (Young 2000). Η Young διερευνά τις μεταβολές στην αντίληψη τεσσάρων εφήβων αγοριών για την κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας, μέσα από την προσέγγιση κειμένων με τη μέθοδο της κριτικής ανάγνωσης (critical literacy), στο πλαίσιο προγράμματος κατ' οίκον διδασκαλίας (σχετικά προγράμματα διδασκαλίας προβλέπονται και ρυθμίζονται από τη νομοθεσία στις Η.Π.Α.). Διερευνά, λοιπόν, κατά πόσο οι δραστηριότητες κριτικής ανάγνωσης κειμένων –δηλαδή ενεργητικής αναστοχαστικής ανάγνωσης που λαμβάνει υπόψη το πλαίσιο παραγωγής και ερμηνείας των κειμένων– έχουν ως αποτέλεσμα την αμφισβήτηση των κυρίαρχων εννοιών της έμφυλης ταυτότητας και ανισότητας από τα αγόρια. Από την ανάλυση προκύπτει ότι η συνείδηση των ταυτοτήτων και ανισοτήτων φύλου των αγοριών είναι ρευστή και κάποιες φορές «αβέ-

βαιν». Η μελέτη αναδεικνύει δύο θέματα: α) τη ρευστότητα και την «αβεβαιότητα» των αγοριών σχετικά με την έμφυλη ταυτότητα, και β) την επίδραση των σχέσεων εξουσίας στα δεδομένα τοπικά, θεσμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, στο πλαίσιο των οποίων έλαβε χώρα η πρακτική της κριτικής ανάγνωσης. Η ανάλυση αυτών των δύο θεμάτων παραπέμπει σε έννοιες όπως αυτές της «διαλογικότητας» και του «παραθύρου» (loophole) στον Bakhtin.

7. Ειδικά θεματικά πεδία

Στις προηγούμενες ενότητες επιχειρήσαμε να καταγράψουμε τους βασικούς θεωρητικούς, μεθοδολογικούς και θεματικούς προσανατολισμούς από τη διεθνή βιβλιογραφία. Η παρούσα ενότητα επικεντρώνεται σε κάποια ειδικά θεματικά πεδία που μελετώνται συστηματικά καθ' όλη την περίοδο που εξετάστηκε στις προηγούμενες ενότητες (αρχές δεκαετίας 1970 έως σήμερα). Πρόκειται για τη μελέτη των αναπαραστάσεων φύλου στα διδακτικά εγχειρίδια θετικών επιστημών και στα εισαγωγικά εγχειρίδια στην ανώτατη εκπαίδευση, ιδιαίτερα στα εγχειρίδια παιδαγωγικής.

Όσον αφορά στην πρώτη θεματική, οι ερευνήτριες/-ές επισημαίνουν ότι το πεδίο της εκπαίδευσης στις θετικές επιστήμες έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι θετικές επιστήμες τείνουν να παρουσιάζονται ως ένα πεδίο αντικειμενικής, απόλυτης και ουδέτερης γνώσης. Επίσης, έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ένα ανδροκρατούμενο πεδίο που αποθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών.

Ένα άρθρο που επικεντρώνεται σε αυτή τη θεματική είναι αυτό των Bazler και Simonis με τίτλο: "Are Women out of the Picture? Sex Discrimination in Science Texts" («Οι γυναίκες εκτός τόπου; Διακρίσεις φύλου στα βιβλία των θετικών επιστημών») (Bazler & Simonis 1990). Οι συγγραφείς, επισημαίνοντας τις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να έχει το περιεχόμενο των βιβλίων για την επιλογή κύκλων σπουδών στις θετικές επιστήμες από τα κορίτσια, εξετάζουν επτά σύγχρονες εκδόσεις βιβλίων Χημείας για το Γυμνάσιο, συγκρίνοντας τα αποτελέσματα με τα πορίσματα μιας σχετικής μελέτης τη δεκαετία του 1970 (Heikkinen 1973, 1978), ως προς την εικονογράφηση και τις λεκτικές αναλογίες, με στόχο να προσδιορίσουν μια μέθοδο αξιολόγησης που μπορεί να χρησιμεύσει στους/στις εκπαιδευτικούς για την επιλογή των καταλληλότερων βιβλίων.

Ένα άλλο άρθρο, των Potter και Rosser, δημοσιεύεται με τίτλο: "Factors in Life Science Textbooks that May Deter Girls' Interest in Science" («Παράγοντες στα εγχειρίδια που μπορούν να αποτρέψουν τα κορίτσια από την ενασχόλησή τους με τις θετικές επιστήμες») στο περιοδικό *Journal of Research in Science Teaching* (Potter & Rosser 1992). Οι συγγραφείς εξετάζουν πέντε εγχειρίδια βιοεπιστήμης που διδάσκονται στις ηλικίες των 9-13 ετών, ηλικίες κατά τις οποίες, όπως οι μελέτες δείχνουν, συντελείται μια κρίσιμη αρνητική αλλαγή για ένα μεγάλο αριθμό κοριτσιών στη στάση απέναντι στις Φυσικές Επιστήμες. Από την ανάλυση προκύπτει ότι τα βιβλία δε χρησιμοποιούν ανοιχτά σεξιστική γλώσσα και δεν προβάλλουν στερεοτυπικούς έμφυλους ρόλους (λ.χ. δεν προϋποτίθεται ότι οι επιστήμονες είναι γένους αρσενικού, οι νοσοκόμες γένους θηλυκού). Σεξιστικά στερεότυπα εντοπίζονται όμως στην εικονογράφηση. Οι άνδρες υπερεκπροσωπούνται στις φωτογραφίες, οι φωτογραφίες των επιστημόνων είναι φωτογραφίες ανδρών, τα σχεδιαγράμματα του ανθρωπίνου σώματος παριστάνουν συστηματικά το ανδρικό σώμα. Οι συγγραφείς διαπιστώνουν, επίσης, ότι γενικά το περιεχόμενο των βιβλίων ενσωματώνει στοιχεία που συνάδουν μάλλον με τις εμπειρίες των αγοριών και δε συμπεριλαμβάνουν το βιωματικό υπόβαθρο που τα κορίτσια της ηλικίας αυτής είναι πιθανότερο να διαθέτουν.

Ένα άλλο άρθρο που δημοσιεύεται το 1999 με τίτλο: "The Impact of the Textbook on Girls' Perception of Mathematics" («Η επίδραση του εγχειριδίου στις αντιλήψεις των κοριτσιών για τα Μαθηματικά») στο περιοδικό *Mathematics in School* εξετάζει ένα –σε ευρεία χρήση– βρετανικό εγχειρίδιο μαθηματικών (Parker 1999). Το εν λόγω άρθρο διαπιστώνει έμφαση στην παρουσίαση των μαθηματικών προβλημάτων ως «καθαρών» προβλημάτων και των μαθηματικών ως αφαιρετικής επιστήμης που δεν έχει να κάνει με την καθημερινή ζωή, κάτι που σύμφωνα με τη συγγραφέα συνδέεται με μια ανδροκεντρική αντίληψη των μαθηματικών και αποθαρρύνει τα κορίτσια από την ενασχόλησή τους με αυτό το γνωστικό πεδίο.

Όσον αφορά στη δεύτερη θεματική, εξετάζονται εισαγωγικά εγχειρίδια διαφόρων γνωστικών πεδίων στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Ιατρικής (Scully & Bart 1973, Koutroulis 1990), Ψυχολογίας (Connor-Greene et al. 1988), Κοινωνιολογίας (Ferree & Hall 1990) και Ανθρωπολογίας. Η Αμερικανική Ανθρωπολογική Ένωση συγκρότησε κατά τη δεκαετία του 1980 μια Επιτροπή που παρήγαγε οδηγίες για την ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου στα εισαγωγικά εγχειρίδια (Morgen & Moran 1990).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ανάμεσα στις μελέτες για τα εισαγωγικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση έχουν οι μελέτες των βιβλίων παιδαγωγικής, καθώς αντιλήψεις των διδα-

σκόντων/-ουσών περί της παραδοσιακής, κατά φύλα, κατανομής ρόλων μπορεί να ενισχύσουν ή αντίθετα να αποδυναμώσουν διδακτικό υλικό που δεν αναπαράγει στερεότυπα. Μελέτες βιβλίων παιδαγωγικής δείχνουν ότι η προβληματική του φύλου δεν έχει ενσωματωθεί στα εγχειρίδια, παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, αναφορικά με τη μελέτη των ανισοτήτων φύλου και την παραγωγή τους μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία. Ένα άρθρο που δημοσιεύεται το 1993, με τίτλο: "Gender Messages in Education Foundations Textbooks" («Μηνύματα φύλου στα εισαγωγικά βιβλία παιδαγωγικής») εξετάζει πρόσφατες εκδόσεις βιβλίων διδακτικής (οκτώ βιβλία) ως προς το περιεχόμενο (ρητές τοποθετήσεις στα κείμενα) και ως προς τα υπόρρητα μηνύματα οργάνωσης του περιεχομένου (Titus 1993). Μέσα από το άρθρο διαπιστώνεται ότι τα βιβλία γενικά πραγματεύονται ευκαιριακά και αποσπασματικά θέματα ανισότητας φύλου ή ότι ο σχετικός προβληματισμός απουσιάζει παντελώς. Η διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση προσεγγίζεται με όρους αποκλειστικά έμφυλων «ρόλων» και «συμπεριφορών». Τα βιβλία περιγράφουν διαφοροποιημένα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των αγοριών και κοριτσιών (λ.χ. συμπεριφορά στην τάξη και επιδόσεις), εξετάζοντας εάν οι διαφορές αυτές είναι κάτι το δεδομένο και αμετάβλητο (ό.π., σελ. 39). Οι συγγραφείς των βιβλίων διδακτικής χρησιμοποιούν αδιάκριτα –και κατ' αναλογία– τους όρους «βιολογικό φύλο» (sex) και «κοινωνικό φύλο/γένος» (gender). Διαφοροποιημένες κοινωνικές συμπεριφορές, υπόρρητα, αποδίδονται στα κείμενα σε βιολογικές διαφορές, χωρίς να εισάγεται σαφής διάκριση ανάμεσα στα βιολογικά χαρακτηριστικά (λ.χ. χρωμοσωματικές, ανατομικές, ορμονικές διαφορές των αρσενικών και θηλυκών σωμάτων) και την κοινωνική, πολιτισμική και ψυχολογική διαφοροποίηση φύλου σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα (ό.π., σελ. 40). Ο συγγραφέας επισημαίνει επίσης την απουσία αναφορών στις γυναίκες στην Ιστορία της Εκπαίδευσης στις Η.Π.Α. (ό.π., σελ. 41).

Μία άλλη μελέτη, των Zittleman και Sadker, δημοσιεύεται στις αρχές της δεκαετίας που διανύουμε, με τίτλο: "Teacher Education Textbooks. The Unfinished Gender Revolution" («Βιβλία παιδαγωγικής. Η ημιτελής επανάσταση σχετικά με το φύλο») (Zittleman & Sadker 2002/2003). Οι συγγραφείς εξετάζουν είκοσι τρία σύγχρονα βιβλία παιδαγωγικής στις Η.Π.Α. Σε μια παλιότερη μελέτη των Sadker και Sadker, είκοσι χρόνια πριν, βιβλία διδακτικής που εξετάστηκαν αφιέρωναν λιγότερο από το 1% του περιεχομένου τους σε θέματα σχετικά με την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εκπαίδευση και σπάνια συμπεριελάμβαναν αναφορές στο πρόσφατο τότε νομικό πλαίσιο (στη σημαντική συνταγματική μεταρρύθμιση του 1972/Education Amendments, Title IX) (Sadker & Sadker 1980, ό.π., σελ. 59). Στα 23 βιβλία που εξετάζει το παραπάνω άρθρο του 2002, τα εγχειρίδια αφιερώνουν μόνο το 3% του περιεχομένου τους σε θέματα φύλου. Από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των βιβλίων ανά κατηγορία (εισαγωγικά, διδακτική της ανάγνωσης και γραφής, των κοινωνικών και θετικών επιστημών), συμπεραίνουν ότι τα διδακτικά εγχειρίδια δεν ενσωματώνουν τα ευρήματα των ερευνών στο πεδίο της μελέτης των έμφυλων ανισοτήτων στα σχολικά βιβλία. Επισημαίνουν επίσης ότι τα βιβλία δεν παρέχουν στους/στις εκπαιδευτικούς εργαλεία για να αντιμετωπίσουν σοβαρά ζητήματα, όπως οι διαφοροποιημένες επιδόσεις αγοριών και κοριτσιών. Στις Η.Π.Α. οι επιδόσεις των αγοριών σε μαθήματα που σχετίζονται με δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης υπολείπονται πολύ αυτών των κοριτσιών. Ειδικότερα, τα 2/3 των παιδιών που παρακολουθούν τάξεις ενισχυτικής διδασκαλίας είναι αγόρια, το ποσοστό των αγοριών που εγκαταλείπει το σχολείο είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των κοριτσιών και τα αγόρια λαμβάνουν χαμηλότερη βαθμολογία και συνεχίζουν σε μικρότερα ποσοστά τις σπουδές τους στην ανώτατη εκπαίδευση (U.S. Department of Education 1999., ό.π., σελ. 60). Επιπροσθέτως, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι, ενώ τα βιβλία δεν προσεγγίζουν τέτοια ζητήματα, το θέμα των εκπαιδευτικών χαρακτηριστικών των αγοριών προβάλλεται από τα Μ.Μ.Ε. μέσα από μια πολεμική ιδεολογία (Backlash), εξετάζοντας εάν παρεμβάσεις υπέρ της εκπαιδευτικής ισότητας των κοριτσιών έβλαψαν τα αγόρια. Το άρθρο προτείνει στρατηγικές για τους/τις εκπαιδευτικούς που αφορούν στην αναίρεση σεξιστικών στερεοτύπων στο διδακτικό υλικό.

8. Γενικές παρατηρήσεις

Τα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι απλά παιδαγωγικά εργαλεία, αποτελούν επίσης εργαλεία μέσα από τα οποία η κοινωνία επιχειρεί να μεταδώσει και να διαιωνίσει στις επόμενες γενιές τις κοινωνικές νόρμες και τις συλλογικές αξίες. Τα σχολικά βιβλία συμβάλλουν στη διαμόρφωση και αναμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας και μέσα από αυτή τη διαδικασία ο θεσμός της εκπαίδευσης μπορεί να αναπαράγει ανισότητες.

Ο όγκος της διεθνούς βιβλιογραφίας σχετικά με τη διερεύνηση των ανισοτήτων φύλου στο διδακτικό υλικό αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα, κάτι

που μαρτυρά αφενός το δυναμισμό αυτού του πεδίου διερεύνησης, και αφετέρου δείχνει ότι ζητήματα που τέθηκαν πριν τέσσερις δεκαετίες σχετικά με την ανισότητα φύλου στην εκπαίδευση εξακολουθούν να απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες. Από τις πρώτες μελέτες των διδακτικών εγχειριδίων μέχρι σήμερα, οι θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προσανατολισμοί διευρύνονται και χρησιμοποιούνται περισσότερο ποιοτικές μεθοδολογίες. Οι μελέτες εξετάζουν διάφορες κατηγορίες βιβλίων: παιδικά βιβλία, αναγνωστικά, εγχειρίδια Φυσικής, Μαθηματικών, Χημείας, Βιολογίας, Ιστορίας, Ξένων Γλωσσών, Γραμματικής κ.λπ. σε όλες τις κατηγορίες εκπαίδευσης.

Στις περισσότερες δυτικές χώρες, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, ο προβληματισμός για την αναπαραγωγή σεξιστικών στερεοτύπων μέσα από το διδακτικό υλικό, οδήγησε σε αναθεωρήσεις των αναπαραστάσεων φύλου. Τη δεκαετία του 1990, μελέτες διαπιστώνουν την αναπαραγωγή σεξιστικών στερεοτύπων στα εγχειρίδια. Η Bauer (1993) διαπιστώνει την κυριαρχία ανδρικών χαρακτήρων και την επικράτηση αφηγήσεων που γράφονται από ανδρική σκοπιά στα παιδικά βιβλία, καθώς και την υποβάθμιση των βιβλίων που έχουν ως κεντρικές ηρωίδες κορίτσια από τους/τις εκδότες/-τριες. Από κάποιες μελέτες διαπιστώνεται επίσης ότι ακόμα και βιβλία που δεν προβάλλουν ανοιχτά σεξιστικά πρότυπα (π.χ. παραδοσιακές, κατά φύλο, κατανομές ρόλων και δραστηριοτήτων) μπορεί να διαιωνίζουν πιο λεπτές μορφές διακρίσεων (π.χ. στη γλώσσα, στην επιλογή εικονογράφησης ή την επιλογή της ύλης) (βλ. π.χ. Potter & Rosser 1992).

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον που αναπτύσσεται για τη μελέτη των σχολικών βιβλίων σε μη δυτικές χώρες: στο Πόρτο Ρίκο (Molina 1980), στην Ινδία (Kulshreshtha 1984, Ellis 2002, Das 2003), στη Ζάμπια (Favre 1984), στην Κίνα (Haixiang 1988), στην Κόστα Ρίκα (Gonzalez-Suarez 1988), στο Ιράν (Shoar-Ghaffari & Higgins 1991), στην Κένυα (Obura 1991), στο Νεπάλ (Joshi 1994), στην Ταϊβάν (Chang 2001, Tseng et al. 2004), στην Κορέα (Song 2002) και στην Τουρκία (Helvacioğlu 1996, Serifsoy 2000).

Τέλος, τα τελευταία χρόνια εντοπίζεται μια συγκριτική διάσταση μελέτης των έμφυλων αναπαραστάσεων στα σχολικά εγχειρίδια σε διαφορετικά εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα. Μια τέτοια έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της UNESCO και του Διεθνούς Ερευνητικού Δικτύου για τη διερεύνηση των έμφυλων αναπαραστάσεων στα διδακτικά εγχειρίδια (International research network on gender representations in textbooks, RIRRS) σε διάφορες αφρικανικές χώρες (Ακτή Ελεφαντοστού, Καμερούν, Τόγκο, Σενεγάλη) και αφορούσε στην ποσοτική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου σχολικών εγχειριδίων των μαθηματικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Bardon 2007).

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Εισαγωγή

Στόχος του συγκεκριμένου μέρους της μελέτης βιβλιογραφικής επισκόπησης αποτελεί ο σχετικά συνοπτικός σχολιασμός των κειμένων της ελληνικής βιβλιογραφίας που εξετάζουν τον τρόπο αναπαράστασης των δύο φύλων στα σχολικά εγχειρίδια από τη στιγμή που εκδηλώθηκε το σχετικό ενδιαφέρον των μελετητριών/-ών και συγγραφέων¹ των άρθρων και βιβλίων που εντοπίστηκαν. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το σχετικό ενδιαφέρον ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '70 και κλιμακώνεται μέχρι σήμερα.

Η μελέτη αυτή της ελληνικής βιβλιογραφίας στοχεύει στην ανάδειξη των θεματικών, των μεθοδολογικών και θεωρητικών προσανατολισμών, καθώς και άλλων σχετικών παραμέτρων που απασχόλησαν τις/τους μελετήτριες/-ές των σχολικών εγχειρίδιων για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ώστε να καταγραφούν τα σημαντικά συμπεράσματα αυτών των μελετών και να επισημανθούν πεδία που δεν έχουν επαρκώς διερευνηθεί. Η ανασκόπηση γίνεται με χρονολογική σειρά και οι μελέτες διαχωρίζονται σε εκείνες που αφορούν σε εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αντίστοιχα, όταν υπάρχουν τέτοιες μελέτες.

Όλες/-οι οι συγγραφείς των σχετικών άρθρων και βιβλίων που μελετήθηκαν συνοψίζουν τη θεμελιώδη παραδοχή ότι τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν βασικό πεδίο εντοπισμού της έμφυλης ανισότητας. Άλλες/-οι περισσότερο ρητά, άλλες/-οι περισσότερο υπόρρητα, γεγονός που μάλλον εκφράζει και την τοποθέτησή τους στο βεληνεκές της φεμινιστικής κριτικής που ασκούν (φιλελεύθερος, ριζοσπαστικός, μεταμοντέρνος κ.λπ. φεμινισμός), αναφέρονται στα εγχειρίδια ως σημαντικό συστατικό του αναλυτικού προγράμματος, τα οποία ανακυκλώνουν, αναπαράγουν και αναπροσαρμόζουν μηνύματα της εκάστοτε κυρίαρχης έμφυλης –και όχι μόνο– ιδεολογίας. Όλες/-οι όμως συμφωνούν ότι με την ανάλυση των σχολικών εγχειρίδιων ανασύρονται στην επιφάνεια και μπορούν να γίνουν αντικείμενο κριτικής οι λανθάνουσες αντιλήψεις σχετικά με τις πολιτισμικά και κοινωνικά αποδεκτές εκδοχές της θηλυκότητας και του ανδρισμού και γενικότερα των έμφυλων ρόλων εντός και εκτός οικογενειακού πλαισίου. Οι περισσότερες μελέτες σχετικά με το φύλο και τα σχολικά εγχειρίδια ασχολούνται με συγκεκριμένα, συνήθως με τα τρέχοντα εν χρήσει, βιβλία, «φωτογραφίζοντας» έτσι συγκεκριμένες στιγμές του αναλυτικού προγράμματος και δίνοντας «στιγμιότυπα» για τις κοινωνικές τάσεις που επικρατούν κατά τη συγκεκριμένη χρονική φάση στην ελληνική κοινωνία, όπως αυτές αντανακλώνται στην εκπαίδευση. Αν και είναι σχετικά λίγες προς το παρόν οι μελέτες με διαχρονική προσέγγιση (Βαρκά 2006, Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, Κανταρτζή 1991, Κουλούρη 1988, Μακρυνιώτη 1986, Μπακαλάκη & Ελεγγίτου 1987, Φουρναράκη 1987), δείχνουν όμως πώς –μεταξύ άλλων– το περιεχόμενο των διδακτικών εγχειρίδιων αποτελεί μια ιστορικά σημαντική πηγή πληροφοριών για τις κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα, και ως προς τα φύλα ειδικότερα.

Η «ανάλυση περιεχομένου» αποτελεί την πλέον διαδεδομένη μέθοδο με την οποία οι συγγραφείς, γυναίκες και άνδρες, επιχειρούν να αντιμετωπίσουν ερευνητικά την αναπαράσταση των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια. Εικόνες, κείμενα και κάποιες φορές οι συνθήκες παραγωγής τους τίθενται υπό το πρίσμα της ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης, συνδυασμό των οποίων αποτελεί η «ανάλυση περιεχομένου». Μερικές/-οί από τις/τους συγγραφείς αναφέρονται αναλυτικά στη μέθοδο που ακολούθησαν (Κανταρτζή 2003, σελ. 139-143, Μανή 2002: 99-113, Μαραγκουδάκη 1993, Φρειδερίκου 1995, σελ. 35-43), γεγονός που συχνά εξαρτάται από την έκταση του κειμένου που τις/τους επιτρέπεται ή

1 Αν και ο προβληματισμός μας ως συγγραφέων της παρούσας μελέτης σχετικά με τη σεξιστική θεμελίωση και χρήση της γλώσσας είναι ανεπτυγμένος (βλ. π.χ. Φραγκουδάκη, 1987, 1988, 1989), στην παρούσα μελέτη αποφασίσαμε να χρησιμοποιούμε κυρίως τα άρθρα ως δηλωτικά του γένους και να μη μεταφέρουμε αυτές τις ενδείξεις στις καταλήξεις των λέξεων όπου αυτό δεν είναι συνηθισμένο, για να δηλώσουμε και το θηλυκό γένος. Χρησιμοποιούμε στο «συνταγματικό άξονα» πρώτα το θηλυκό και έπειτα το αρσενικό γραμματικό γένος, γιατί γυναίκες ήταν η συντριπτική πλειοψηφία των μελετητριών/αρθρογράφων που εντοπίσαμε.

από το είδος του (π.χ. βιβλίο, ανέκδοτη εργασία μεταπτυχιακού ή διδακτορικού επιπέδου κ.λπ.). Σε περιπτώσεις άρθρων σε περιοδικά ή σε συλλογικούς τόμους, η αναφορά στη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε είναι συνήθως σύντομη (π.χ. Ζιώγου-Καραστεργίου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή 1981) λόγω των κειμενικών προδιαγραφών που απαιτούνται. Εμφανίζονται, ωστόσο, και μελέτες με ακραιφνώς ποιοτικές μορφές ανάλυσης, οι οποίες, αν και λίγες στον αριθμό, δίνουν ένα έντονο κριτικό στίγμα στο όλο εγχείρημα ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των μελετών για τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια σε σχέση με την αναπαράσταση των φύλων σε αυτά είναι ότι αφορούν, κατά κύριο λόγο, στα γλωσσικά μαθήματα (αναγνωστικά, ανθολόγια λογοτεχνίας) και την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Υπάρχουν βέβαια, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2000-2008, και άρθρα/μελέτες αφιερωμένα σε εγχειρίδια που αφορούν σε άλλα γνωστικά αντικείμενα/μαθήματα πέραν των γλωσσικών (π.χ. Κανταρτζή 2003), όπως: τα Μαθηματικά, η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, τα Θρησκευτικά, η Γεωγραφία, η Φυσική, η Ιστορία κ.ά., καθώς και τις άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες (Νηπιαγωγείο, Γυμνάσιο, Λύκειο), αλλά είναι εμφανής η προτίμηση ενασχόλησης των μελετητριών/-ών με τα εγχειρίδια που αφορούν στη διδασκαλία της γλώσσας στις έξι τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Μια πιθανή ερμηνεία για αυτή την έντονη προτίμηση θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι οι μελετήτριες/-ές θεωρούν κρίσιμη την ηλικία των παιδιών που φοιτούν στο Δημοτικό ως προς τον τρόπο που αυτά προσλαμβάνουν τους ρόλους που αναπαράγονται για τα φύλα -και όχι μόνο- στα σχολικά εγχειρίδια, καθώς σε αυτή την ηλικία θεωρείται ότι δεν έχει αναπτυχθεί κριτική στάση από τα μικρά παιδιά και έτσι τα έμφυλα στερεότυπα λειτουργούν με καταλυτικότερο τρόπο στη σκέψη τους, καθοδηγώντας τις πρακτικές τους και σημαδεύοντας, ενδεχομένως, ανεξίτηλα τον τρόπο που δομείται η ταυτότητα του φύλου τους και ο τρόπος με τον οποίο θεωρούν τις έμφυλες σχέσεις (βλ. π.χ. Βαρκά 2006, σελ. 5, Κανταρτζή 2003, σελ. 107-115, Φρειδερίκου 1995, σελ. 13-15).

2. Δεκαετία 1980-1990: Έμφυλοι αντικατοπτρισμοί των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών.

Από τα «παλιά» στα «νέα» αναγνωστικά

Η πρώτη μελέτη (Φραγκουδάκη 1979) για τα σχολικά εγχειρίδια που συναντά κανείς στην Ελλάδα εξετάζει το ιδεολογικό περιεχόμενο των αναγνωστικών του Δημοτικού που κυκλοφόρησαν το 1954 και χρησιμοποιούνταν ως το 1973, με κάποιες αλλαγές που έγιναν το 1964 και το 1967 στο πλαίσιο των πολιτικών ανακατατάξεων της εποχής (βλ. επίσης Βαρκά 2006, σελ. 6, Καψάλης & Χαραλάμπους 2005). Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης εξετάζεται το φύλο, ιδίως μέσα από τον τρόπο που αναπαρίστανται οι ρόλοι γυναικών και ανδρών στην οικογένεια. Η ερευνήτρια/συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα περί της ύπαρξης εντονότατων «φυλετικών διακρίσεων», με τη δομή της οικογένειας να είναι παραδοσιακά πατριαρχική, τη γυναίκα να εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά ως νοικοκυρά, μητέρα και σύζυγος, ενώ ο ρόλος της ως εργαζόμενης να εμφανίζεται αφύσικος και να εργάζεται μόνο λόγω υπέρτατης οικονομικής ανάγκης (π.χ. χρεία).

Το 1980 εμφανίζονται δύο μελέτες που επικεντρώνονται στην ανάλυση των αναγνωστικών εγχειριδίων του Δημοτικού. Η πρώτη (Γεωργίου-Νίλσεν 1980) ερευνά τα αναγνωστικά που χρησιμοποιούνταν από το 1977 ως το 1979 και καταλήγει στο ότι οι γυναίκες και άλλα αδύναμα υποκείμενα (γέροντες, παιδιά) αναπαρίστανται ως παθητικές υπάρξεις, ενώ αντίθετα οι άνδρες εμφανίζονται δραστήριοι στο δημόσιο χώρο και με διάφορες ρητές ή άρρητες εξουσίες. Οι ρόλοι στην οικογένεια παρουσιάζουν μια έντονα έμφυλη διάκριση.

Η δεύτερη μελέτη (Μακρυνιώτη 1980) ασχολείται με τα αναγνωστικά και των έξι τάξεων του Δημοτικού που χρησιμοποιούνταν από το 1953 μέχρι την εποχή της έρευνας (περί τα 1977 σύμφωνα με το προλογικό σημείωμα της Ι. Λαμπίρη-Δημάκη στο συγκεκριμένο άρθρο) και επικεντρώνεται στον τρόπο αναπαράστασης των φύλων στην οικογένεια (μητέρα, πατέρας, σύζυγοι, παιδιά ως κορίτσια και αγόρια, παππούδες, γιαγιάδες, θείοι και θείες). Οι ρόλοι που αποδίδονται στα θηλυκά υποκείμενα (κορίτσια, μητέρες/σύζυγοι, γιαγιάδες) σχετίζονται με ασχολίες του σπιτιού και με τη θρησκεία (ιδιαίτερα η μητέρα και η γιαγιά), ενώ για τα αρσενικά υποκείμενα ο δημόσιος χώρος είναι το «φυσικό» τους περιβάλλον και ίδιον των ενήλικων ανδρών (κυρίως των παππούδων) αποτελούν οι αφηγήσεις περί έθνους και πατρίδας (π.χ. μέσω εμπειριών από πολέμους). Οι γυναίκες δεν εμφανίζονται να εργάζονται, εκτός περιπτώσεων ανάγκης, ενώ η εργασία τους στο σπίτι, η ενασχόλησή τους δηλαδή αποκλειστικά με το νοικοκυριό, παρουσιάζεται ως δεδομένη και «φυσική», στην οποία και τα μικρά κορίτσια εκπαιδεύονται για να την ακολουθήσουν αδιαμαρτύρητα.

Την τετραετία 1981-1985 εμφανίζονται μόλις δύο μελέτες που ασχολούνται άμεσα με τα σχολικά εγχειρίδια και το φύλο (Ζιώγου-Καραστεργίου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή 1981, Καραπάνου 1982), οι

οποίες όμως προοιωνίζουν την «έκρηξη» που θα ξεκινήσει από το 1986 και εξής. Η μελέτη των Ζιώγου-Καραστεργίου και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή αφορά σε κείμενα των αγνωστικών του Δημοτικού (Β' και ΣΤ' τάξης) που χρησιμοποιούνταν μεταξύ 1979-1980. Οι συγγραφείς παραθέτουν τα αποτελέσματα της έρευνάς τους σε πέντε πίνακες που τους σχολιάζουν.

Μερικά ενδεικτικά αποτελέσματα: ο αριθμός των ανδρών και των αγοριών που αναφέρονται στα κείμενα είναι συχνά υπερδιπλάσιος από αυτόν των γυναικών/κοριτσιών. Οι συγγραφείς που ανθολογούνται είναι κατά τη συντριπτική τους πλειοψηφία άνδρες, ενώ οι γυναίκες συγγραφείς συγκριτικά ελάχιστα. Τα παιδιά, ανεξάρτητα από το φύλο τους, εμφανίζονται να κινούνται το ίδιο σε όλους τους τόπους. Για τους ενήλικες όμως δεν ισχύει το ίδιο αφού οι γυναίκες αναλίσκονται σε εργασίες που σχετίζονται με το σπίτι, το νοικοκυριό, την οικογένεια, ενώ οι άνδρες είναι αυτοί που εργάζονται και κυκλοφορούν έξω από το σπίτι. Παρά το γεγονός της εμφάνισης των γυναικών σχεδόν αποκλειστικά στο οικιακό πλαίσιο, ο πατέρας είναι αυτός που έχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικογενειακή ζωή. Τα κορίτσια εμφανίζονται πάντα να συνοδεύονται από κάποιον (αδελφό, παππού, γιαγιά) και να μην ενεργούν αυτόβουλα, να είναι εξαρτημένα και με σαφή διαχωρισμό από τις δραστηριότητες των αγοριών. Τα επαγγέλματα που προβάλλονται είναι συντριπτικά «ανδρικά» και επιπλέον δεν ανταποκρίνονται στα σύγχρονα επαγγέλματα. Δουλεύουν οι γυναίκες που δεν έχουν άνδρα (χήρες) ή οι πολύ φτωχές, ενώ τα κορίτσια/μαθήτριες λαμβάνουν το μήνυμα ότι μπορούν να γίνουν ή νοικοκυρές ή το πολύ πολύ δασκάλες.

Η επόμενη μελέτη (Καραπάνου 1982) επιχειρεί να προσεγγίσει το θέμα της οικογένειας, όπως παρουσιάζεται στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου, από μια ψυχαναλυτική οπτική. Τα δεδομένα που αναλύει προέρχονται από την πρώτη έρευνα που έγινε με αυτό το θέμα από τη Γεωργίου-Νίλσεν (1980). Στα «παλιά» αναγνωστικά η σχέση πατέρα-μητέρας αποσιωπάται ή εμφανίζεται ρηχή. Με αναφορά στη λακανική οπτική της σημασίας των διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα στους γονείς για τη συγκρότηση του ψυχισμού, επισημαίνει ότι το παιδί δεν αντιλεί ασφάλεια από μια τέτοια εικόνα. Στα «νέα» αναγνωστικά διαπιστώνει την προβολή μιας σχέσης άλλου τύπου μεταξύ των γονέων, όπου υπάρχει θέση για την «επιθυμία... σαν συνδεδετικός κρίκος» ανάμεσα στον πατέρα και στη μητέρα.

Στη μελέτη παρουσιάζονται, επίσης, δυο διαπιστώσεις: πρώτον, τα αναγνωστικά δίνουν έμφαση στη μετάδοση πατροπαράδοτων αξιών και προτύπων για την οικογένεια με έμφαση στο σεβασμό και στην υποταγή στους/στις ενήλικες. Με αυτό τον τρόπο δε λαμβάνεται υπόψη η διαδικασία διαμόρφωσης από τα παιδιά ενός «... προσωπικού πίνακα αξιών ανάλογα με δυνάμεις-συναίσθηματικές και νοητικές...» της ηλικίας που διανύουν (Καραπάνου 1982, σελ. 86). Δεύτερον, υπάρχει ένας διάχυτος πατερναλισμός των κειμένων που αναδύεται από την απεικόνιση των ιδανικών σχέσεων «γονιών - παιδιών, παιδιών με παιδιά, αγοριών με κορίτσια [...] καθώς και παιδιών με τη γενιά των παππούδων» (ό.π., σελ. 87).

Σημειώνουμε ότι μέσα στην ίδια τετραετία (1981-1985) συναντώνται και κάποιες μελέτες και άρθρα που αφορούν γενικότερα στο φύλο και την εκπαίδευση και που ακροθιγώς, και όχι συστηματικά, αναφέρονται μεταξύ άλλων και στα σχολικά εγχειρίδια (Μυλωνά 1983, σελ. 106, Δεφίγγου 1985). Ωστόσο, οι μελέτες αυτές δηλώνουν το ενδιαφέρον που αρχίζει να γίνεται όλο και πιο έντονο για την έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση, γεγονός που προφανώς εγγράφεται στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που συντελούνται την εποχή εκείνη στην Ελλάδα (βλ. π.χ. Αντωνίου-Λαΐου 1987b). Τη χρονιά του 1986 εμφανίζονται δύο βιβλία και ένα άρθρο (Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, Μακρυνιώτη 1986, Χρονοπούλου & Γιαννόπουλος 1986) που «φλητεράουν» με το θέμα των σχολικών εγχειριδίων και του φύλου, χωρίς όμως ούτε εδώ τα σχολικά εγχειρίδια να αποτελούν το βασικό άξονα των διερευνήσεων των συγγραφέων.

Το 1987, όμως, αποτελεί μια χρονιά πολύ παραγωγική σε κείμενα που αφορούν γενικότερα στο φύλο στην εκπαίδευση (Αντωνίου-Λαΐου 1987b, Μπακαλάκη και Ελεγγίτου 1987, Φουρναράκη 1987) και ειδικότερα στο θέμα που μας απασχολεί εδώ, δηλαδή στα σχολικά εγχειρίδια (Αντωνίου-Λαΐου 1987a, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1987), αλλά και σε μια περιοχή που γειτνιάζει με αυτή των σχολικών εγχειριδίων, εκείνη της παιδικής λογοτεχνίας (Ιωαννίδη 1987, Κανατσούλη 1987).

Η έρευνα της Δεληγιάννη-Κουϊμτζή (1987) αποτελεί κατά κάποιο τρόπο συνέχεια της προηγούμενης, που αφορούσε στα παλιότερα αναγνωστικά (βλ. παραπάνω: Ζιώγου-Καραστεργίου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή 1981). Η συγγραφέας κάνει μια ανασκόπηση της έρευνας για το φύλο και τα σχολικά εγχειρίδια σε χώρες, όπως το Βέλγιο, η Αγγλία και η Αυστραλία. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζει και σχολιάζει τα αποτελέσματα για τα καινούρια (για την εποχή εκείνη) αναγνωστικά σε έξι πίνακες. Οι παραπομπές σε κάποια χαρακτηριστικά αποσπάσματα -χωρίς ωστόσο να αναφέρονται τα ίδια- επιστρατεύονται, προκειμένου να δώσουν στην/στον αναγνώστρια/-η μια περισσότερο πειστική και ποιοτική εικόνα, που

μόνο με αριθμούς δεν μπορεί να κατανοηθεί επαρκώς. Σε σχέση με το συνολικό αριθμό παρουσίας ανδρών/αγοριών και γυναικών/κοριτσιών υπάρχει κατά 70,46% η παρουσία των πρώτων και απομένει ένα 29,54% για τις δεύτερες.

Στο εγχειρίδιο της Α' τάξης επισημαίνεται η μόνη περίπτωση υπεροχής στην εμφάνιση των κοριτσιών κατά 3,4%. Η αναλογία των συγγραφέων των εξεταζόμενων εγχειριδίων είναι τέσσερις άνδρες προς μία περίπου γυναίκα (192/51). Ποσοτικά δεν εμφανίζεται κάποια μεγάλη διαφορά στη συχνότητα αναφοράς αρσενικών ή θηλυκών προσώπων, όταν γίνεται λόγος για την οικογένεια. Η ποιοτική, όμως, προσέγγιση εμφανίζει τον πατέρα ως αρχηγό και προστάτη της οικογένειας και τη μητέρα να κινείται στα γνωστά παραδοσιακά πρότυπα. Παράλληλα, επισημαίνεται ότι εμφανίζεται μια νέα αντίληψη για το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας, αφού πατέρας και μητέρα εμφανίζονται να συζητούν και να αντιμετωπίζουν από κοινού τα οικογενειακά ζητήματα, αν και κάπως εξιδανικευμένα (παρουσιάζεται μία μόνο λογομαχία). Η μητέρα εμφανίζεται κάποιες φορές να έχει γνώσεις και να τις μεταδίδει στα παιδιά, καθώς και να έχει ισχύ η γνώμη της.

Ως προς τον τόπο που κινούνται τα πρόσωπα, εμφανίζονται στο σπίτι οι άνδρες κατά 48% και οι γυναίκες κατά 52%, γεγονός που προβάλλει μια ισορροπία. Όμως, σε χώρους εργασίας και άλλου είδους δημόσιας κοινωνικότητας, οι άνδρες κινούνται κατά 92% και οι γυναίκες κατά 62,2% αντίστοιχα, γεγονός που καταρρίπτει την παραπάνω «οικιακή ισορροπία» και επιπλέον δεν αντικατοπτρίζει την κοινωνική πραγματικότητα. Ως προς τα παιδιά (αγόρια-κορίτσια), δεν παρατηρείται κάποια σημαντική διαφορά αναφορικά με την κίνησή τους στο χώρο, ενώ εμφανίζονται σε μικτές παρέες, κάνουν φιλικούς δεσμούς, κάποια αγόρια εμφανίζονται πιο συναισθηματικά απέναντι σε ζώα και στη φύση, ενώ και κορίτσια παίζουν ποδόσφαιρο. Ως προς τα επαγγέλματα εμφανίζονται 87,6% να ασκούνται από άνδρες και 12,6% από γυναίκες. Τα περισσότερα επαγγέλματα δεν είναι αντιπροσωπευτικά των σύγχρονων επαγγελμάτων, ενώ το πιο αντιπροσωπευτικό για το γυναικείο φύλο εμφανίζεται αυτό της δασκάλας. Σε ό,τι αφορά τις εικόνες, κυριαρχεί η εμφάνιση ανδρικών προσώπων σε ποσοστό 62,7%, αλλά εμφανίζονται και κάποιες σκηνές που άνδρες βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού ή γυναίκες στο χώρο εργασίας των συζύγων τους.

Στο κλείσιμο αυτής της κρίσιμης δεκαετίας για την ανάδειξη των έμφυλων διαστάσεων της εκπαίδευσης, μεταξύ των επιστημονικών -φεμινιστικά εμπνεόμενων- κειμένων που, όπως βλέπουμε, παράγονται μέχρι στιγμής μόνο από γυναίκες, εμφανίζονται τρία σημαντικά κείμενα (Ανθογαλίδου 1989, Λαμπροπούλου & Γεωργουλέα 1989, Προσκόλλη 1989) που ασχολούνται με την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων. Επίσης, εμφανίζεται και ένα κείμενο διδακτορικής διατριβής (Μαραγκουδάκη 1989), που τα επόμενα χρόνια θα λάβει τη μορφή δημοσιευμένων κειμένων σχετικά με την αναπαράσταση των φύλων σε βιβλία προσχολικής ηλικίας (Μαραγκουδάκη 1993, 1995).

Τα κείμενα των Ανθογαλίδου (1989) και Προσκόλλη (1989), που εμφανίζονται δέκα χρόνια μετά το πρώτο ρηξικέλευθο πόνημα της Φραγκουδάκη (1979), θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν συνέχεια του, αφού η έρευνα στην οποία υποβάλλουν τα «νέα» σχολικά εγχειρίδια διέπεται από μια ριζοσπαστική -μαρξογενούς έμπνευσης- κριτική ανάλυση ποιοτικής μορφής, την οποία η Ανθογαλίδου (1989: 39-40) ονομάζει «ιδεολογική ανάλυση, [...] ένα είδος σημασιολογικής ανάλυσης». Το είδος αυτό της ανάλυσης διαφοροποιείται από την «ανάληψη περιεχομένου», την οποία κατά κόρον χρησιμοποιούν οι περισσότερες/-οι ερευνήτριες/-ές των σχολικών εγχειριδίων, καθώς αφορά σε μια καθαρά ποιοτική μορφή μεθοδολογίας, ενώ η «ανάληψη περιεχομένου» αποτελεί συνδυασμό ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας με έμφαση όμως στην πρώτη.

Η Προσκόλλη (1989) δεν κάνει κάποια ιδιαίτερη μνεία για την έμφυλη διάσταση της ιδεολογίας των εγχειριδίων που αναλύει, γεγονός που μπορεί να σημαίνει είτε ότι η ανάλυσή της την υπονοεί είτε ότι μάλλον δεν την απασχόλησε -συνειδητά ή ασυνείδητα- σε αυτό το κείμενο. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί αναφέρεται μόνο σε αρσενικά υποκείμενα (εργάτης, δάσκαλος, τεμπέλης, μαθητής, μισθωτός, μεροκαματιάρης, αφεντικό, άνεργος κ.λπ.) ή σε ουδέτερου φύλου κοινωνικά υποκείμενα (εργατικό δυναμικό, παιδί κ.λπ.).

Η Ανθογαλίδου (1989: 35) κάνει μια σύντομη, αλλά με ιδιαίτερη σημασία, αναφορά στη διάσταση του φύλου στα «νέα» αναγνωστικά του Δημοτικού που αναλύει. Αν και αναγνωρίζει ότι η γυναίκα εμφανίζεται πλέον σε αυτά ως εργαζόμενη, και μάλιστα και σε επαγγέλματα σχετικού κοινωνικού κύρους (όπως αρχαιολόγος και γιατρός), γεγονός που έχει ως συνέπεια τα βιβλία να προβάλλουν μετασχηματισμένο τον καταμερισμό των ρόλων στην οικογένεια (συμμετέχουν όλα τα μέλη στις δουλειές του νοικοκυριού στο σπίτι), ωστόσο διαπιστώνει κάτι σημαντικό που λειτουργεί σε ιδεολογικό επίπεδο και που -στην πραγματικότητα- αποδυναμώνει τον αγώνα για τη γυναικεία χειραφέτηση: ο τρόπος που παρουσιάζουν τα εγχειρίδια τη γυναίκα αφενός να εργάζεται, αφετέρου να έχει συμφιλιώσει

την επαγγελματική με την οικογενειακή της ζωή (συμμετοχή όλων στις δουλειές του σπιτιού), καθώς και με τη σύγχρονη ταυτότητα του φύλου της, είναι, όπως αναφέρει η συγγραφέας, ιδιαίτερα εξιδανικευμένος για τα τέλη της δεκαετίας του '80 που χρησιμοποιούνται τα συγκεκριμένα σχολικά βιβλία, αλλά ίσως ακόμη και για τις μέρες μας, δηλαδή είκοσι χρόνια αργότερα.

Το άρθρο των Λαμπροπούλου και Γεωργουλέα (1989), ήδη από τον τίτλο, κάνει σαφές ότι διερευνά τον παράγοντα φύλο και κινείται σε παρόμοια λογική με τα δύο παραπάνω κείμενα. Προσεγγίζει, δηλαδή, ποιοτικά το περιεχόμενο των αναγνωστικών του Δημοτικού σχολείου, καθώς και των εγχειριδίων της Ιστορίας, αλλά και των πρακτικών ζητημάτων στο μάθημα της χειροτεχνίας της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας (Δημοτικό), διερευνώντας την έμφυλη κυρίως ιδεολογία που τα διέπει. Ασχολείται με τα «παλιά» και τα «νέα» σχολικά εγχειρίδια, όπως αυτό που αφορούσε στο μάθημα της Οικιακής Οικονομίας του Γυμνασίου,² το οποίο δεν είχε μέχρι τότε αλλάξει, απευθυνόμενο αποκλειστικά σε κορίτσια (λόγω διαχωρισμού μέχρι το 1979 του Γυμνασίου σε Θηλέων και Αρρένων).

Παραπέμποντας σε προηγούμενες μελέτες, προκειμένου να παρουσιάσουν και μια ποσοτική εικόνα της υπεροχής του ανδρικού στοιχείου έναντι του γυναικείου στα σχολικά εγχειρίδια, οι συγγραφείς επικεντρώνονται ωστόσο στα έμφυλα μηνύματα που εκπέμπουν τα βιβλία για τις μαθήτριες και τους μαθητές, ως προς τις επαγγελματικές ταυτότητες γυναικών και ανδρών, την κοινωνικότητα, τους ρόλους στην οικογένεια και τις συνέπειες που έχει η πρόσληψη αυτών των μηνυμάτων από τα παιδιά για τις πρακτικές τους, αναφορικά με τη σχολική ζωή αλλά και τα μελλοντικά σενάρια ζωής τους ως κοριτσιών και αγοριών. Τέλος, αφιερώνουν το τελευταίο μέρος του άρθρου τους (ό.π., σελ. 66-68) στις έμφυλες διακρίσεις που διέπουν τις πρακτικές των εκπαιδευτικών απέναντι στις μαθήτριες και στους μαθητές τους.

Αποτίμηση της περιόδου 1979-1989

Στη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, παρατηρείται ότι με το ζήτημα της οπτικής του φύλου στην εκπαίδευση ασχολήθηκαν αποκλειστικά και μόνο γυναίκες ερευνήτριες και συγγραφείς, οι οποίες ενδιαφέρθηκαν κυρίως για τη θέση των γυναικών σε αυτή. Επίσης, παρατηρείται αποκλειστικότητα ως προς το αντικείμενο των μελετών, καθώς ασχολούνται μόνο με τα αναγνωστικά της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (κάποιες και με την παιδική λογοτεχνία).

Η μεθοδολογία της ανάλυσης των εγχειριδίων που εξετάζονται σε αυτή την περίοδο είναι: α) η ανάλυση περιεχομένου, που δίνει μεγάλη έμφαση σε κατηγορίες ανάλυσης που οι αναλύτριες τοποθετούν από πριν και για τις οποίες καταλήγουν σε ποσοστά αναφορών τους μέσα στα βιβλία που εξετάζουν, με στόχο να αποδείξουν κυρίως το μέγεθος της ανισότητας, και β) η «ιδεολογική» ποιοτική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία οι ερευνήτριες έχουν μια πλατφόρμα θεωρήσεων -συνήθως μαρξιστικής προέλευσης- για τις κοινωνικές σχέσεις, την αναπαραγωγή ανισοτήτων κ.λπ., και εφαρμόζουν αυτές τις θεωρήσεις στη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων, προκειμένου να φέρουν στην επιφάνεια κρύφιους συνδυασμούς λόγων και πρακτικών που συναρμολογούνται έτσι ώστε τελικά να υποστηρίξουν και να αναπαράγουν μια συγκεκριμένη ιδεολογία (γενικότερα κοινωνική και ειδικότερα έμφυλη), η οποία, σύμφωνα με τις συγκεκριμένες ερευνήτριες, εξυπηρετεί τα ποικίλα συμφέροντα και εδραιώνει την εκάστοτε ηγεμονεύουσα τάξη.

Πάντως, παρά την επικέντρωση των ερευνών αυτής της περιόδου στα αναγνωστικά (και στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση), είναι γεγονός ότι τίθενται τα θεμέλια για περισσότερο διευρυμένες θεματικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά, έρευνες, κάτι που θα διαφανεί στη συνέχεια με την ανασκόπηση των περιόδων 1990-1999 και 2000 μέχρι σήμερα.

3. Δεκαετία 1990-1999: Από τη διερεύνηση της θέσης των γυναικών στο πρόταγμα της ισότητας των φύλων

Η δεκαετία αυτή εμφανίζει μια πραγματική έκρηξη ως προς τον αριθμό των δημοσιευμένων κειμένων που αφορούν στην οπτική του φύλου στην εκπαίδευση. Σε αυτή τη δεκαετία εκδίδονται σε δύο τόμους και οι εισηγήσεις από ένα σεμινάριο κατάρτισης εκπαιδευτικών-σεληχών σε θέματα σεξουαλικής αγωγής και ισότητας (Παρασκευόπουλος κ.ά. 1995), στους οποίους συναντούμε πολλές/-ούς

² Σε αυτή τη δεκαετία είναι η μόνη μελέτη που κάνει αναφορά σε εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με την αναπαραγωγή του φύλου σε αυτά. Για το λόγο αυτό, αν και το επισημάιουμε εδώ, δε δημιουργήσαμε ιδιαίτερη ενότητα που να αφορά στα εγχειρίδια στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση για τη δεκαετία αυτή.

ερευνήτριες/-ές να παρουσιάζουν τα πορίσματα των ερευνών τους και κάποιες από αυτές τις έρευνες αφορούν και στο σεξισμό στα σχολικά εγχειρίδια.³

Την ίδια χρονιά εμφανίζονται δύο ντοκουμέντα: α) μια Έκθεση (Παντίσκα & Ραβάνης 1995) που καταρτίστηκε υπό την αιγίδα της Unesco για τα δύο φύλα στα βιβλία των Φυσικών Επιστημών του ελληνικού σχολείου και η οποία συνοδεύεται από σχεδιασμό παιδαγωγικού υλικού για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, και β) τα πρακτικά ενός συνεδρίου (Παπαγεωργίου 1995) με θέμα «Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών», που πραγματοποιήθηκε στις 7-9 Απριλίου 1994, υπό την εποπτεία του τότε Υπουργείου Προεδρίας και της Γενικής Γραμματείας Ισότητας. Τα παραπάνω δείχνουν ότι είχε ξεκινήσει σε πολιτειακό πλέον επίπεδο το ενδιαφέρον για την ισότιμη αντιμετώπιση κοριτσιών και αγοριών στην εκπαίδευση, γεγονός που ίσως καταδεικνύει και την έναρξη ενασχόλησης και κάποιων ανδρών ερευνητών με τη μελέτη των ανισοτήτων ως προς το φύλο στην εκπαίδευση, δεδομένου ότι την προηγούμενη δεκαετία δεν υπήρχαν καθόλου σχετικά κείμενα ή μελέτες από άνδρες.

3.1 Μελέτες για εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Η Κανταρτζή αποτελεί μια περίπτωση ερευνήτριας αυτής της δεκαετίας που μελέτησε διεξοδικά, ασχολούμενη και σε ακαδημαϊκό επίπεδο (διδακτορική διατριβή σε Βρετανικό Πανεπιστήμιο), τα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου και δημοσίευσε τα πορίσματά της σε αρκετά άρθρα (Κανταρτζή 1992a, Κανταρτζή 1992b, 2001, 2002) και σε δύο βιβλία (Κανταρτζή 1991, Κανταρτζή 2003). Μέρος της δουλειάς της, όπως βλέπουμε, επεκτείνεται και στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η οποία θα σχολιαστεί στην αντίστοιχη ενότητα. Εδώ αναφερόμαστε στις δημοσιεύσεις της που ανήκουν στη δεκαετία του 1990, η οποία εξετάζεται σε αυτή την ενότητα.

Στο βιβλίο της, η Κανταρτζή (1991) εξετάζει διαχρονικά τα αναγνωστικά του Δημοτικού από το 1954 μέχρι την εποχή της έρευνάς της (δηλαδή περί το 1990), ακολουθώντας το παράδειγμα μελετών της προηγούμενης δεκαετίας (βλ. παραπάνω). Γνώμονάς της είναι η διερεύνηση της θέσης της γυναίκας, όπως αναπαρίσταται στα εγχειρίδια αυτά, χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία της «ανάληψης περιεχομένου». Η γενικότερη διαπίστωσή της είναι ότι τα κορίτσια και οι γυναίκες που εμφανίζονται είναι πολύ λιγότερες ποσοτικά, ενώ ποιοτικά οι ρόλοι οι οποίοι τους αποδίδονται είναι στερεότυποι, στο πλαίσιο της πατριαρχικής δόμησης της κοινωνίας. Στα «νέα» αναγνωστικά υπάρχουν κάποια δείγματα αλλαγής αυτής της κατάστασης, αλλά και πάλι υπάρχουν χαρακτηριστικές περιπτώσεις διακριτής παρουσίας των γυναικών που εμφορούνται από παραδοσιακά/συντηρητικά πρότυπα.

Χαρακτηριστικά, στο άρθρο της ίδιας (Κανταρτζή 1992a), που εξειδικεύεται στη διερεύνηση των εικόνων των ίδιων αναγνωστικών, με άξονα και πάλι τον τρόπο που παρουσιάζονται τα φύλα, αναφέρεται (ό.π., σελ. 60-61) ότι τα αναγνωστικά της τελευταίας περιόδου (1984-1992) τα οποία μελέτησε η συγγραφέας περιείχαν στις εικόνες τους έντονη ανισότητα σε βάρος των γυναικών που παρουσιάζονταν, παρά το γεγονός ότι θα ανέμενε κανείς το αντίθετο, καθώς οι διακηρύξεις περί ισότητας και εξάλειψης των στερεοτύπων από τα αναγνωστικά είχαν ήδη, τυπικά, τεθεί σε εφαρμογή από το 1983 (Ν. 1325/83).

Στα παλαιότερα αναγνωστικά η ποδιά ήταν το κύριο εξάρτημα με το οποίο εμφανιζόταν συνήθως η γυναίκα αλλά και το κορίτσι στις εικόνες. Τα κορίτσια εικονίζονταν να παίζουν με κούκλες, τα αγόρια με αυτοκίνητα, τα κορίτσια βοηθούν τη μητέρα τους στο σπίτι, τα αγόρια να παίζουν έξω ή να πηγαίνουν κατασκήνωση. Ακόμα και όταν εικονίζονταν μαζί κορίτσια και αγόρια, οι δραστηριότητες των πρώτων ήταν παθητικές, ενώ των δεύτερων ενεργητικές (π.χ. τα αγόρια πετάνε χαρταετό και τα κορίτσια βοηθάνε στο πέταγμα, τα αγόρια σκαρφαλώνουν στα δέντρα και τα κορίτσια απλά παρακολουθούν τα αγόρια).

Η απεικόνιση της οικογένειας είναι παραδοσιακή: η γυναίκα στο σπίτι, ο άνδρας σε δουλειές εκτός σπιτιού, στο τραπέζι συνήθως η μητέρα σερβίρει ή μαγειρεύει και ο πατέρας το περισσότερο που συνεισφέρει στη διαδικασία είναι να κόψει φέτες ψωμιού. Οι άνδρες εικονίζονται συχνά να οδηγούν, ενώ η γυναίκα ποτέ δεν εμφανίζεται σε ανάλογη δραστηριότητα. Τα επαγγέλματα που ασκούνται από άνδρες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, σε αντίθεση με όσα ασκούνται από γυναίκες. Η ποδιά στις γυναίκες εξακολουθεί να εμφανίζεται και στα «νέα» αναγνωστικά, όπως και άλλες στερεότυπα αποδιδόμενες σε γυναίκες πρακτικές (π.χ. κλάμα, σερβίρισμα καφέ στο σύζυγο που παρακολουθεί τηλεόραση), παρά το γεγονός ότι εμφανίζονται και πιο σύγχρονα πρότυπα, όπως: μια δασκάλα με παντελό-

³ Σε αυτή τη δεκαετία, επίσης, εκδίδεται και το βιβλίο των Καψάλη και Χαραλάμπους (1995) που ασχολείται με την ιστορική και παιδαγωγική εξέταση των σχολικών εγχειριδίων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στο βιβλίο αυτό, πάντως, δεν εντοπίστηκε κάποια ιδιαίτερη αναφορά για το φύλο σε σχέση με τα σχολικά εγχειρίδια.

νι, ένας άνδρας να ασχολείται με τα παιδιά του, ένα κορίτσι και ένα αγόρι μαζί να επιδιορθώνουν ένα αυτοκίνητο.

Όπως επισημάνθηκε στην ανασκόπηση της προηγούμενης δεκαετίας, τα πορίσματα της διδακτορικής διατριβής της Μαραγκουδάκη (1989) δημοσιοποιούνται σε αυτή τη δεκαετία (Μαραγκουδάκη 1993, 1995). Η εν λόγω συγγραφέας είναι από τις πρώτες που ασχολείται συστηματικά με τα παιδικά αναγνώσματα του Νηπιαγωγείου. Στην εκπαιδευτική αυτή βαθμίδα δεν υπάρχουν εγχειρίδια που να εκδίδει το Υ.Π.Ε.Π.Θ. ή ο Ο.Ε.Δ.Β., αλλά δίνεται η δυνατότητα στις/στους⁴ νηπιαγωγούς να χρησιμοποιούν παιδικά αναγνώσματα (π.χ. εικονογραφημένα παραμύθια) στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους. Η Μαραγκουδάκη, αφού πραγματοποίησε μια έρευνα με ερωτηματολόγια που έστειλε στα Νηπιαγωγεία του νομού Ιωαννίνων, εντόπισε ποια παιδικά βιβλία υπάρχουν στις βιβλιοθήκες των Νηπιαγωγείων και ποια διαβάζονται πολύ συχνά από τις/τους νηπιαγωγούς στα παιδιά. Για τη διερεύνηση των βιβλίων αυτών από τη σκοπιά του φύλου, τόσο στα κείμενα όσο και στην εικονογράφησή τους, χρησιμοποίησε τη μέθοδο της «ανάλυσης περιεχομένου».

Διαπίστωσε, λοιπόν, ότι σε αυτά η δομή της οικογένειας παρουσιάζεται να είναι πατριαρχική με αυστηρότατο καταμερισμό των ρόλων μεταξύ των φύλων, ο οποίος, όπως επισημαίνει (Μαραγκουδάκη 1995, σελ. 243), μεταφέρεται και στο ζωικό βασίλειο φυσικοποιώντας –και άρα νομιμοποιώντας– αυτές τις διακρίσεις και για το ανθρώπινο κοινωνικό επίπεδο. Επίσης, διαπίστωσε ότι ο χώρος της εργασίας στα παιδικά αυτά βιβλία εμφανίζεται ανδροκρατούμενος (80,6%) και επιπλέον ότι τα επαγγέλματα που ασκούν οι θηλυκοί χαρακτήρες είναι κυρίως χαμηλού κοινωνικού κύρους (υπηρέτριες, πλύστρες κ.λπ.), με αυτό της δασκάλας να αποτελεί το πιο «υψηλό», φέροντας όλο το φορτίο του θηλυκού κοινωνικού του προσήμου. Καμία γυναίκα δεν εμφανίζεται να ασκεί περισσότερο ασυνήθιστα για το φύλο της επαγγέλματα (γιατρός, μηχανικός κ.λπ.), αλλά ούτε και περισσότερο σύγχρονα, έστω στερεοτυπικά συμβατά με το φύλο της, επαγγέλματα (γραμματέας, αεροσυνοδός κ.λπ.).

Γενικότερα, ο αναχρονισμός σε αυτά τα παιδικά βιβλία είναι φανερός. Αν και υπήρχαν ήδη κατά την εποχή της έρευνας περισσότερο σύγχρονα βιβλία στα οποία είχε ενταχθεί η παράμετρος της ισότητας των φύλων, τα βιβλία αυτά –σύμφωνα με την έρευνα (ερωτηματολόγια που απαντήθηκαν από τις/τους νηπιαγωγούς)– φαίνεται ότι δεν αποτελούσαν την προτίμηση των νηπιαγωγών, όταν διάβάζαν βιβλία στις/στους μαθητρίες/-ές τους. Μια άλλη παράμετρος διερεύνησης του περιεχομένου των βιβλίων αυτών ήταν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που αποδίδονται στους χαρακτήρες των δύο φύλων. Οι θηλυκοί χαρακτήρες παρουσιάζουν στοιχεία, όπως: στοργικότητα, εξάρτηση, φιλαρέσκεια, θρησκο-ληψία, εκδηλωτικότητα, φόβος, δειλία και ζήλια. Οι αρσενικοί χαρακτήρες εμφανίζουν, αντίθετα, στοιχεία, όπως: επιθετικότητα, ανεξαρτησία, επινοτικότητα, δημιουργικότητα, περιέργεια και παρατηρητικότητα, μεγάλη αυτοπεποίθηση, μικρή εκδηλωτικότητα και ορθολογισμό. Τα παιχνίδια που παίζουν κορίτσια και αγόρια μέσα σε αυτά τα αναγνώσματα είναι επίσης στερεοτυπικά ως προς το φύλο τους και προδικάζουν τις σχετικές κοινωνικές προσδοκίες: π.χ. τα κορίτσια παίζουν με κούκλες, γεγονός που τα διαπαιδαγωγεί για να γίνουν μπτέρες, τα αγόρια παίζουν με καράβια, αεροπλάνα κ.λπ., γιατί υπάρχει η προσδοκία για σχετικά με αυτά τα παιχνίδια επαγγέλματα που μπορούν να εξασκήσουν ως ενήλικοι άνδρες. Η ανάλυση της εικονογράφησης των βιβλίων έρχεται να ενισχύσει τις παραπάνω διαπιστωμένες έμφυτες διακρίσεις.

Η Λούβρου (1994) συγκρίνει τα «παλιά» με τα «νέα» (δηλαδή με τα μετά το 1983) αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου και διαπιστώνει ότι σε αυτά έχουν γίνει βήματα προς πιο σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις που αφορούν και στα φύλα, αλλά αυτά τα βήματα δεν είναι αρκετά. Προς επίρρωση της ανεπάρκειας που επικαλείται και για την οποία επιχειρηματολογεί, στη συνέχεια του άρθρου της αναφέρεται στην ιδιαίτερη διερεύνηση του γλωσσικού σεξισμού στα αναγνωστικά των τριών τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου, ως μια έμμεση μορφή σεξισμού που πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο προσοχής. Ο γλωσσικός αυτός σεξισμός συνίσταται στη χρήση του αρσενικού γένους, προκειμένου να δηλωθούν και τα δύο φύλα και εμφανίζεται τόσο στα κείμενα όσο και στις –γλωσσικές, πραγματολογικές κ.λπ.– ασκήσεις των αναγνωστικών.

Στο γλωσσικό σεξισμό επικεντρώνεται και το κείμενο του Πολίτη (1994), ο οποίος ένα χρόνο νωρίτερα (1993) είχε υποστηρίξει τη διπλωματική του εργασία με τίτλο: «Ισότητα και φύλο: η περίπτωση μελέτης των βιβλίων του Δημοτικού σχολείου "Η Γλώσσα μου" και "Ανθολόγιο" (ποιοτική και ποσοτική ανάλυση)». Συγκεκριμένα, θεωρώντας δεδομένη (σύμφωνα με άλλες έρευνες που παραπέμπει)

4 Η Μαραγκουδάκη (1993, 1995) χρησιμοποιεί μόνο το θηλυκό άρθρο, γιατί προφανώς δεν υπήρχαν άνδρες νηπιαγωγοί στο ερευνητικό της δείγμα, καθώς είναι γνωστό ότι ως επάγγελμα χαρακτηρίζεται στερεοτυπικά ως κατεξοχήν «γυναικείο».

την ύπαρξη έμφυλων (τα αναφέρει ως «φυλετικά») στερεοτύπων στα βιβλία και πιστεύοντας ότι: «...δεν έχει η γλώσσα σεξιστικές προκαταλήψεις αλλά εμείς οι άνθρωποι...[και] όσο αυξάνεται αυτή η κοινωνικά καθοριζόμενη φυλετική ποικιλοπλοία, τόσο θα αυξάνει και ο σεξισμός στη χρήση της γλώσσας» (Πολίτης 1994: 139), ο συγγραφέας αποφάσισε να ασχοληθεί με το γλωσσικό σεξισμό στα εγχειρίδια του Δημοτικού «Η Γλώσσα μου».

Η καινοτομία του κειμένου έγκειται στο ότι ήδη από τον τίτλο του κειμένου φαίνεται ότι εισάγει περισσότερο σύγχρονες θεωρητικές έννοιες («αποδόμηση»), ενώ στη συνέχεια καταλαβαίνουμε ότι προσδιορίζει και εξετάζει και τον ανδρικό μαζί με το γυναικείο σεξισμό. Στο συγκεκριμένο κείμενο μελετώνται τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν κατά το σχολικό έτος 1993-1994 και χρησιμοποιείται η μέθοδος της «ανάλυσης περιεχομένου», μέσω της χρήσης δελητών. Για το σεξισμό σε βάρος των ανδρών, ο συγγραφέας εντόπισε τριάντα ένα δελητία (ή 3,5%) με αρνητικές αναφορές, όπως: παροιμίες σε αρσενικό γένος που απέδιδαν αρνητικά χαρακτηριστικά στο ανδρικό γένος (ψεύτης, κλέφτης) ή επιθετικότητα και ύβρεις που σχετίζονταν με το αρσενικό γένος και παρέπεμπαν άμεσα σε άνδρες. Ως προς το γυναικείο σεξισμό, οι αναφορές είναι συντριπτικά περισσότερες (οκτακόσια πενήντα δύο δελητία ή 96,5%).

Μεταξύ άλλων, η γυναίκα προσφωνείται είτε με το όνομα του συζύγου της ή με πατρογραμμικές συγγενικές ορολογίες (η νύφη των τάδε, η Γιώργαινα κ.λπ.), είτε με το όνομα σε ουδέτερο (το Μαριώ) και αλλού δηλώνεται με το επίθετο της ίδιας και του συζύγου της, κάτι που δε συμβαίνει για τους άνδρες. Επίσης, παρατηρείται ένας συγκεκριμένος με ευγένεια σεξισμός, όπου η γυναίκα προηγείται του άνδρα (η κυρία και ο κύριος τάδε, κυρίες και κύριοι), αλλά στη λαϊκή αγορά οι γυναίκες προσφωνούνται «κυράδες». Επιπρόσθετα, υπάρχει ο διαχωρισμός με βάση τη «σεξουαλική» κατάσταση των γυναικών σε δεσποινίδες (δηλ. ανύπανδρες, άρα «παρθένες») και κυρίες. Η ομορφιά χρησιμοποιείται συχνά ως χαρακτηριστικό των γυναικών. Επιπλέον, οι γυναίκες και τα κορίτσια εμφανίζονται να ξεφωνίζουν, να έχουν δηλαδή έντονο επιφωνηματικό λόγο. Η αυτονομία των γυναικών παρουσιάζεται μειωμένη, ενώ σε κάποια αποσπάσματα η γυναίκα είναι εντελώς άβουλη (π.χ. κατά την επιλογή συζύγου). Το αρσενικό γραμματικό γένος έχει την τιμητική του ως προς τη συχνότητα αλλά και την ποιότητα της χρήσης (π.χ. ένα κορίτσι αναφερόμενο στον εαυτό του: «δεν ξέρεις τι δύσκολο πράμα που 'ναι να'σαι υπάκουος»). Αντίθετα, το θηλυκό γένος χρησιμοποιείται ξεκάθαρα μόνο όταν αναφέρεται στο γυναικείο φύλο.

Ο συγγραφέας παραθέτει πολλά άλλα καταγεγραμμένα σεξιστικά δεδομένα στη χρήση της γλώσσας (εθνικά ονόματα, επαγγέλματα, αξιώματα, ορισμοί). Η «εργαζόμενη μητέρα» εμφανίζεται ως όρος, όμως πουθενά δεν εμφανίζεται ο αντίστοιχος όρος «εργαζόμενος πατέρας», γιατί αυτός ο ρόλος θεωρείται δεδομένος. Παρόμοια, δεν υπάρχει ο όρος «ανδρόπαιδα», όπως ο αντίστοιχος «γυναικόπαιδα». Η κατάσταση της «θεότητας» επίσης υποβάλλεται σε αρσενικό γένος (ο Θεός, τα λόγια του Κυρίου, ο Χάρος), ενώ αναφέρεται μόνο η «θεά γη» ως θηλυκή. Ο Πολίτης (1994: 144) καταλήγει στο συμπέρασμα του κατάφωρου γλωσσικού σεξισμού των συγκεκριμένων εγχειριδίων, που «...αναπαράγουν, ενθαρρύνουν και ενισχύουν την οικειοποίηση αλλά και εκδήλωση της ανάλογης φυλετικής στερεότυπης συμπεριφοράς από τους/τις μαθητές/-τριες, στον οικογενειακό και επαγγελματικό τομέα...», αν και αναγνωρίζει ότι τα εγχειρίδια αυτά είναι βελτιωμένα σε σχέση με τα παλαιότερα. Όπως τα περισσότερα από τα άρθρα που εδώ επισκοπούνται, και αυτό τελειώνει με προτάσεις σχετικά με τα ζητήματα στα οποία ενδείκνυται να δοθεί προσοχή κατά την έκδοση νέων εγχειριδίων, προκειμένου να εξλειφθούν αυτά τα σεξιστικά στερεότυπα.

Η Αναγνωστοπούλου (1995) μελετά κείμενα και εικόνες που αφορούν και αναφέρονται στα φύλλα στα είκοσι δύο τεύχη των σχολικών εγχειριδίων «Η Γλώσσα μου» (κυκλοφόρησαν το 1982-1983) όλων των τάξεων του Δημοτικού σχολείου. Επικεντρώνεται κυρίως στον τρόπο που προβάλλονται οι ρόλοι των φύλων στην οικογένεια (μητέρα και πατέρας προς τα παιδιά τους, οι δυο τους ως σύζυγοι, τα αδέρφια μεταξύ τους, υπόλοιπα μέλη), χρησιμοποιώντας την «ανάλυση περιεχομένου», με σκοπό να φέρει στην επιφάνεια λανθάνοντα σεξιστικά μηνύματα.⁵ Ενδεικτικά, αξίζει να αναφέρουμε κάποιες από τις παρατηρήσεις της: στην Α' τάξη τρεις εικόνες παρουσιάζουν τη γυναίκα ως μητέρα και ελάχιστα είναι τα κείμενα που αναδεικνύουν αυτόνομες γυναίκες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις που εμφανίζονται να διεκδικούν αυτονομία, αυτό καταλήγει σε εξιδανίκευση ή σε σαρκασμό.

Η Φρειδερίκου (1995) δημοσιεύει (σε συνεργασία με τη Φολερού) το βιβλίο με τον χαρακτηριστι-

5 Το άρθρο αυτό της Αναγνωστοπούλου (1995) είναι συναφές με ένα μεταγενέστερο (Αναγνωστοπούλου, 1997) που έχει εκδοθεί σε συλλογικό τόμο, άρθρα του οποίου ανασκοπούνται στη συνέχεια. Μέσα σε αυτά ανασκοπείται και αυτό της εν λόγω συγγραφέα.

κό τίτλο: «Η Τζένη πίσω από το τζάμι», στο οποίο μελετά δεκατέσσερα τεύχη εγχειριδίων γλώσσας του Δημοτικού σχολείου (Α', Β', Γ', Δ' τάξης). Κατά τη συγγραφέα είναι σημαντική η διερεύνηση των σχολικών εγχειριδίων, και μάλιστα των αναγνωστικών, γιατί «...ασκούν ισχυρή επίδραση στη διαμόρφωση των μικρών μαθητριών και μαθητών, αφού, παράλληλα με την "τεχνική" δεξιότητα της ανάγνωσης, τους επιβάλλουν και αξιολογικά πρότυπα...» (Φρειδερίκου 1995: 14). Αναφερόμενη στο υποχρεωτικό «μονοπώλιο» εγχειριδίων από το ΥΠ.Ε.Π.Θ. (Ο.Ε.Δ.Β.), σημειώνει: «... ο ομοιόμορφος και υποχρεωτικός χαρακτήρας των αναγνωστικών βιβλίων τα καθιστά αποτελεσματικότερα ως προς την εγχάραξη του ιδεολογικού τους μηνύματος...» (ό.π., σελ. 28). Επισημαίνει σύντομα τον ανδροκεντρισμό που επικρατεί στα σχολικά εγχειρίδια Αγγλίας, Η.Π.Α. και Ευρώπης και, παράλληλα, κάνει μια επίσης σύντομη ανασκόπηση των ελληνικών μελετών που αφορούν στο φύλο (άμεσα ή έμμεσα) και το πώς αυτό αναπαρίσταται στα σχολικά εγχειρίδια.

Όπως δηλώνει ρητά η συγγραφέας για τη δική της προσέγγιση: «... με ενδιέφερε να ερευνήσω εκτενώς και σε βάθος τους μηχανισμούς που ακόμη συντηρούν και κατασκευάζουν την κυριαρχία του ενός φύλου πάνω στο άλλο...» (ό.π., σελ. 32). Στην ενότητα με τίτλο: «Όνομάτων επίσκεψις...», εξηγεί πώς εννοεί διάφορους όρους που αποτελούν το βασικό εννοιολογικό της απόθεμα (κοινωνικοποίηση, αναπαράσταση, στερεότυπα, κοινωνικό φύλο, κατασκευή, φεμινισμός, σεξισμός κ.ά.).

Στα δεκατέσσερα τεύχη που ανέλυσε η Φρειδερίκου βρήκε ότι καμία γυναίκα δε συμμετείχε στη συντακτική ομάδα, ενώ πολύ λίγα κείμενα γυναικών συγγραφέων ανθολογούνται στα τεύχη αυτά σε σχέση με κείμενα ανδρών συγγραφέων (86% ανδρών, 11% γυναικών, 3% «δημοτικά» ανώνυμου/-ης δημιουργού). Η εικονογράφηση όμως των εγχειριδίων έχει γίνει, κατά συντριπτική πλειοψηφία, από γυναίκες, καθώς δώδεκα από τα δεκατέσσερα τεύχη εικονογραφούνται από γυναίκες. Επιπλέον, διαπιστώνει ότι ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται δραστηριότητες, έννοιες κ.λπ. που έχουν έμφυτες διαστάσεις υστερεί για τα κορίτσια/μαθήτριες, ενώ είναι προνομιακός για τα αγόρια/μαθητές. Ακόμα και στην εικονογράφηση που πραγματοποιήθηκε από γυναίκες, διακρίνει συχνά την ασάφεια με την οποία αποτυπώνονται οι γυναικείες/κοριτσιίστικες φιγούρες με αδρές γραμμές, σε αντίθεση με τη σαφήνεια των γραμμών στις φιγούρες αγοριών/ανδρών.

Η γενικότερη εκτίμηση είναι ότι, παρά το γεγονός ότι τα εγχειρίδια γράφτηκαν για να εξυπηρετήσουν το πνεύμα της μεταρρύθμισης (1982-1986), τα παρωχημένα σεξιστικά στερεότυπα συνεχίζουν να εμφανίζονται. Μια πρόταση-διαπίστωση της συγγραφέως με μεγάλη σημασία είναι ότι «...τα κορίτσια πρέπει να σταματήσουν να περι-γράφουν, να αντι-γράφουν και να ξανα-γράφουν ανδρικές σκέψεις. Πρέπει να βρουν πρότυπα γυναικείου λόγου. Για να μάθουν όμως να αρθρώνουν λόγο, πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν δικαίωμα στη γλώσσα και ότι η γλώσσα, ως δυνατότητα έκφρασης, αφορά στο φύλο τους...» (Φρειδερίκου 1995, σελ. 186).

Το 1997 εκδίδεται ένας τόμος (Δεληγιάννη & Ζιώγου 1997) με συλλογές εισηγήσεων που παρήχθησαν στο πλαίσιο ενός Ευρωπαϊκού Προγράμματος με τίτλο: «Πρωθώντας την Επίγνωση για την Ισότητα των Φύλων: Οι Γυναίκες ως Πολίτες», το οποίο εκπονήθηκε από τέσσερα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ένα εκ των οποίων ήταν το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το Πρόγραμμα είχε ως στόχο τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων μελλοντικών εκπαιδευτικών για τη θέση γυναικών και ανδρών στην κοινωνία, καθώς και την ενημέρωσή τους. Ο τόμος αυτός φιλοξενεί αρκετά άρθρα που μελετούν τον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζονται τα φύλα στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, επισκοπούνται αυτά τα άρθρα του τόμου που αφορούν στην Πρωτοβάθμια, ενώ όσα αφορούν στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση επισκοπούνται στην αμέσως επόμενη ενότητα.

Η Αναγνωστοπούλου (1997) μελετά τα είκοσι δύο τεύχη των σχολικών εγχειριδίων «Η Γλώσσα μου» (κυκλοφόρησαν το 1982-1983) όλων των τάξεων του Δημοτικού σχολείου και βασίζεται στην «ανάλυση περιεχομένου», με σκοπό να φέρει στην επιφάνεια λανθάνοντα σεξιστικά μηνύματα. Χρησιμοποιεί δε αυτούσια κάποια παραθέματα από τα βιβλία, προκειμένου να υποστηρίξει τις ερμηνείες της.

Ός προς τα επαγγέλματα, εντοπίζει ότι υπάρχει μια σαφής εικόνα διαχωρισμού σε «γυναικεία» και «ανδρικά». Οι άνδρες παράγουν αγαθά και υπηρεσίες, οι γυναίκες ασχολούνται σε τομείς με διαπροσωπικό χαρακτήρα (δασκάλα, γιατρός, νοσοκόμα κ.λπ.). Οι εργαζόμενες μητέρες εμφανίζονται συνήθως σε κατώτερου κύρους επαγγέλματα (εργάτρια, χειροτέχνης, υφάντρια) ή δεν αναφέρεται καθόλου το είδος εργασίας τους. Όταν οι γυναίκες είναι δασκάλες, νοσοκόμες, γιατροί και αρχαιολόγοι δεν εμφανίζονται ως παντρεμένες ή μητέρες. Από τα παραπάνω συνάγεται ένα έμμεσο μήνυμα: ότι, δηλαδή, η επαγγελματική καριέρα στις γυναίκες δε συνάδει με το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Οι άνδρες εμφανίζονται σε πολλά επαγγέλματα να κινούνται (π.χ. ναυτικοί) και γενικώς παρουσιάζονται

δραστήριοι και «δημιουργοί» (τεχνίτες, ξυλουργοί, γλύπτες κ.λπ.), ενώ παράλληλα εμφανίζονται διεκδικητικοί (απεργούν, συνεταιρίζονται). Επίσης, τους βρίσκουμε συχνά σε καφεενεία και ταβέρνες, σε αντίθεση με τις γυναίκες που κινούνται, κυρίως, στο σπίτι.

Πολλά κείμενα, ιδιαίτερα των τεσσάρων πρώτων τάξεων, έχουν ως επίκεντρό τους την οικογένεια, η οποία εμφανίζεται να επιτελεί τρεις βασικές λειτουργίες: αναπαραγωγή, κοινωνικοποίηση και διαπαιδαγώγηση, με τη μητρότητα να «...παραμένει μια ανθρώπινη και κοινωνική δικαίωση για τη γυναίκα» (Αναγνωστοπούλου 1997, σελ. 323). Η γυναίκα αυτών των αναγνωστικών φαίνεται ότι προσπαθεί να συνδυάσει το ρόλο της συζύγου-μητέρας-εργαζόμενης και σε κάποια σημεία εμφανίζεται και ο πατέρας να βοηθάει ετοιμάζοντας φαγητό. Η μητέρα εμφανίζεται να εκνευρίζεται με τα παιδιά της, αλλά ο πατέρας είναι υπομονετικός. Η μητέρα προσωποποιείται ως θάλασσα, ως πεύκο, η ειρήνη καλείται «γλυκιά μάνα», η πατρίδα «μεγαλόψυχη μάνα» (ό.π., σελ. 325). Επίσης, στα κείμενα αυτών των σχολικών εγχειριδίων εμφανίζεται η υπερπροστατευτική και «ευνουχιστική» εκδοχή της μητέρας. Μια συνολική παρατήρηση είναι ότι η μητρική μορφή παρουσιάζεται σύνθετη, ενώ η πατρική ομοιογενής και μονοδιάστατη. Ο πατέρας δεν εμφανίζεται συμμετοχος στην ουσία των διαπροσωπικών σχέσεων, αν και κατέχει το ρόλο του «ιδανικού παιδαγωγού και μπητή» και είναι αυτός που συνήθως αρθρώνει επιστημονικό λόγο (ό.π., σελ. 327). Γενικότερα, η συγγραφέας παρατηρεί ότι σε αυτά τα βιβλία και σε ό,τι αφορά τα παιδιά, τα στερεότυπα των ρόλων ανατρέπονται, κάτι που δε συμβαίνει με τις/τους ενήλικες/-ους γυναίκες και άνδρες, γεγονός που δημιουργεί κάποιο είδος διχασμού στα παιδιά, στις μαθήτριες και στους μαθητές.

Η Κανατσούλη (1997α) ερευνά τους γυναικείους χαρακτήρες και τις γυναικείες φωνές στα βιβλία γλώσσας (αναγνωστικά) του δημοτικού που κυκλοφόρησαν κατά το σχολικό έτος 1982-1983. Η συγγραφέας επισημαίνει τη βελτίωση των αναγνωστικών αυτών σε σχέση με τα παλαιότερα, αλλά εντοπίζει δισταγμό στην προβολή της πολλαπλότητας και πολυπλοκότητας της σύγχρονης δράσης των γυναικών. Σε σύνολο 1.036 προσώπων, εμφανίζονται 147 γυναίκες και 159 κορίτσια, γεγονός που αδικεί τις γυναίκες, οι οποίες αποτελούν το ήμισυ του πληθυσμού. Σε αυτή την άνιση εκπροσώπηση του γυναικείου φύλου επικεντρώνεται η συγγραφέας, προκειμένου να διερευνήσει την ύπαρξη λόγου στις γυναίκες και στα κορίτσια, το είδος αυτού του λόγου, καθώς και την ιδεολογία που τον διέπει. Η παράθεση αποσπασμάτων είναι αναπόφευκτη, καθώς αυτά συνδράμουν στην τεκμηρίωση των ερμηνειών της ερευνήτριας.

Παράλληλα, η Κανατσούλη διαπιστώνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις (αναγνωστικά Β' και Γ' τάξης) τα κορίτσια εμφανίζονται να έχουν έναν λόγο με ιδιαίτερο ύφος: έξυπνο, ευρηματικό και ευαίσθητο, χωρίς τις υπερβολές του συναισθηματισμού που συνήθως αποδίδεται σε γυναίκες. Στα εγχειρίδια της Γ' και Δ' τάξης, οι γυναίκες που παρουσιάζονται και ο λόγος τους φέρνει απόηχους από την ελληνική παράδοση (ύπαιθρος, παλιότερες εποχές κ.λπ., π.χ. εμφανίζεται μια υφάντρα). Οι γυναίκες εδώ εμφανίζονται πιο συχνά άφωνες ή με συνεσταλμένο λόγο (π.χ. στο κείμενο του Κазαντζάκη «Η μάνα»), γεγονός που συνάδει με τη σύνδεσή τους με παλιότερες εποχές, τότε που ο λόγος των γυναικών είχε μειωμένη ισχύ. Όπως σημειώνει η συγγραφέας, σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι ο ευθύς λόγος στη λογοτεχνία συνήθως χρησιμοποιείται από ανδρικούς χαρακτήρες ή κακές γυναίκες (μητριές, μάγισσες κ.λπ.), ενώ ο πλάγιος από συμβατικές γυναίκες και «καλά κορίτσια».

Στο πρώτο τεύχος του εγχειριδίου η «Γλώσσα μου» της Δ' τάξης, η συγγραφέας παρατηρεί την εμφάνιση πολλών σύγχρονων γυναικών και σημειώνει ότι το ύφος του λόγου είναι ανάλογο. Η εμφάνιση κοριτσιών να γράφουν γράμμα ή ημερολόγιο τα τοποθετεί σε γνωστά και διαδεδομένα (στην παλαιότερη αστική κυρίως τάξη της Δύσης) είδη γυναικείου λόγου. Τα τεύχη της εν λόγω σειράς εγχειριδίων για την Ε' και Στ' τάξη εμφανίζουν ένα αξιοσημείωτο έλλειμμα ως προς την αναπαράσταση του γυναικείου φύλου. Από όσες γυναίκες υπάρχουν, ελάχιστες μιλούν.

Η συγγραφέας, ολοκληρώνοντας, δεν κρίνει πολύ αρνητικά τα βιβλία αυτά, γιατί παρουσιάζουν ποικιλία γυναικείων τύπων: «Ο λόγος των γυναικών μπορεί να είναι ποσοτικά λίγος, ποιοτικά όμως είναι πολυπρόσωπος και πίσω από τους πολλούς και διαφορετικούς γυναικείους λόγους συρράφεται μια συνολική πολύμορφη και πολυεπίπεδη γυναικεία παρουσία» (Κανατσούλη 1997α, σελ. 312). Τέλος, επισημαίνει ότι υπάρχει μεγάλη γυναικεία λογοτεχνική παραγωγή και είναι άδικο που δεν εμφανίζεται αντιπροσωπευτικά και στα εγχειρίδια αυτά.

Την ίδια χρονιά, η Κανατσούλη (1997b) εκδίδει και ένα βιβλίο για τον τρόπο παρουσίασης των γυναικών σε παιδικά βιβλία λογοτεχνίας, όπου επισημαίνει την εξαιρετικά περιορισμένη ερευνητική παραγωγή στην Ελλάδα σε ό,τι αφορά τον τομέα της μελέτης της παιδικής λογοτεχνίας. Αν και το κύριο μέρος του βιβλίου δεν αφορά σε διδακτικά εγχειρίδια, στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου.

Στο Κεφάλαιο αυτό, η συγγραφέας ανασκοπεί κάποιες μελέτες για τα αναγνωστικά και από αυτή την ανασκόπηση καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα για τον τρόπο παρουσίασης και σχολιασμού του γυναικείου φύλου, σημειώνοντας παράλληλα ότι παρατηρείται κάποια αισθητή βελτίωση στην τελευταία σειρά αναγνωστικών «Η Γλώσσα μου». Ωστόσο, οι γυναίκες εξακολουθούν να υπερεκτιμώνται για το ρόλο τους στο νοικοκυριό, και για τις συνακόλουθες αρετές, παραμένει η αντίληψη ότι η μητρότητα αποτελεί το βασικό σκοπό και προορισμό των γυναικών. Έξω από το οικογενειακό πλαίσιο οι αναφορές στην κοινωνική προσφορά των γυναικών είναι ελάχιστες έως ανύπαρκτες και η συμμετοχή γυναικών σε παραδοσιακά ανδρικά επαγγέλματα συνδυάζεται με παραδοσιακές γυναικείες αρετές, όπως ηπιότητα, ευαισθησία, αλτρουισμός. Όταν οι γυναίκες επαγγελματίες εμφανίζονται να συνεργάζονται με άνδρες συναδέλφους τους, τότε συχνότατα κρατούν δευτερεύοντες και βοηθητικούς ρόλους.

Γενικά, η συγγραφέας παρατηρεί ότι οι γυναίκες (αλλά και συνολικά οι ανθρωπίνι χαρακτήρες των αναγνωστικών) παρουσιάζονται σχηματικά, ως ομοιόμορφες και χωρίς τις εσωτερικές τους αντιφάσεις, και τις συγκρούσεις της καθημερινής ζωής. Διαπιστώνει τη δυσκαμψία των αναγνωστικών να προσαρμοστούν στη σύγχρονη πραγματικότητα και θεωρεί ότι η προσέγγιση των αναγνωστικών «συσκοτίζ[ει] στα παιδιά-αναγνώστες την υπάρχουσα καθημερινή πραγματικότητα» (Κανατσούλη 1997b, σελ. 28-29).

Ένα άρθρο που αναφέρεται στα εγχειρίδια της Φυσικής του Δημοτικού σχολείου εμφανίζεται στον προαναφερθέντα τόμο (Παντίσκα, Παπάνου, Ραβάνης 1997). Οι ερευνήτριες/-ές διαπιστώνουν κατ' αρχήν το γεγονός ότι το γυναικείο φύλο υπολείπεται του ανδρικού ως παρουσία σε εικόνες. Περισσότερο καταλυτική είναι, όμως, η παρατήρησή τους για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι γυναίκες και οι άνδρες. Έτσι, όπου παρουσιάζονται φαινόμενα και έννοιες όπως το «έργο», η «ισχύς», οι «δυνάμεις», η «ενέργεια», παρουσιάζονται άνδρες να συμμετέχουν στα πειράματα ή να εικονίζουν τη σχετική σωματική εμπειρία που περιγράφεται και συνήθως τα συνοδεύει ή απαιτείται. Όταν εμφανίζονται γυναίκες, παρουσιάζονται να έχουν εμπειρίες των περιγραφόμενων φυσικών φαινομένων που σχετίζονται με αρμόζοντα για τις γυναίκες αντικείμενα ή δράσεις: μια γυναίκα να σέρνει βαλίτσα με ροδάκια, μια άλλη να σπρώχνει ένα καροτσάκι με μωρό.

Οι συγγραφείς προτείνουν εναλλακτικές πρακτικές που μπορούν οι εκπαιδευτικοί να εφαρμόσουν στο πλαίσιο του υπάρχοντος αναλυτικού προγράμματος, με σκοπό την εξισορρόπηση της παρουσίασης των δύο φύλων και σε μαθήματα «θετικής» κατεύθυνσης, όπου είναι γνωστή η επιφυλακτικότητα και η κοινωνικά κατασκευασμένη υστέρηση των κοριτσιών/γυναικών (βλ. ενδεικτικά Δρόσος 1999, Κογκίδου 1995, Ρενιτζή 2006, Τρέσσου-Μυλωνά 1994, 1997 κ.ά.).

Η Φραγκουδάκη (1997) εκδίδει ένα άρθρο (σε τόμο που από κοινού επιμελούνται με τη Θ. Δραγώνα), στο οποίο μελετά τον εθνοκεντρισμό στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Γ' και Στ' Δημοτικού και της Γ' Γυμνασίου. Αναλύοντας τα συγκεκριμένα βιβλία, αναφορικά με τη ρητορική τους για τη «συνέχεια» των Ελλήνων ως έθνους, κάνει μια επισήμανση για το σεξισμό τους, που, αν και σε υποσημείωση (υπόσ. 19, σελ. 360), έχει ωστόσο ιδιαίτερη βαρύτητα: «Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι στο βιβλίο της Γ' Δημοτικού, η υποτίμηση της κοινωνικής ομάδας των γυναικών είναι άμεση και ρητή». Ο «άνθρωπος», σε όλο το βιβλίο, ταυτίζεται απολύτως με τον άνδρα. Στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η κρητική μόδα», που συνοδεύει σκίτσο ωραίας και σεμνά γυμνόστηνης μινωικής καλλονής, οι γυναίκες εμφανίζονται να ενδιαφέρονται, όπως και οι «σημερινές», για την ενδυμασία. Τέλος, το πιο σεξιστικό παράθεμα του βιβλίου είναι το εξής: «Από τα σκαλίσματα στην πέτρα, που βρίσκουμε με τις ανασκαφές [σε σπήλαια] παίρνουμε μια ιδέα για το πώς ήταν εκείνοι οι άνθρωποι. Οι γυναίκες ήταν κάπως παχιές και έμεναν στο σπίτι. Οι άντρες λεπτοί και χεροδύναμοι έτρεχαν πίσω από τα κοπάδια των άγριων ζώων».

Η Μαργέλη (1997) εκδίδει ένα άρθρο, στο οποίο παραθέτει αποσπάσματα από τα «παλιά» και τα «νέα» αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου που αναφέρονται σε γυναίκες και σε διάφορους ρόλους που αυτές αναλαμβάνουν, σε μια προσπάθεια να δείξει ότι οι επιλογές των συγγραφέων των αναγνωστικών συμβαδίζουν με τις επικρατούσες για την κάθε εποχή απόψεις σχετικά με τα φύλα. Έτσι, τα νέα αναγνωστικά περιέχουν αρκετές αναφορές σε γυναίκες που, πέρα από μητέρες και σύζυγοι, είναι εργαζόμενες, διασκεδάζουν κ.λπ.

Η συγγραφέας, σε αντίθεση ίσως με τα περισσότερα άρθρα που ασκούν ριζοσπαστική κριτική στα εγχειρίδια, θεωρεί ότι «σήμερα [η γυναίκα] έχει κατακτήσει τα δικαιώματά της, έχει εξασφαλίσει ίση μεταχείριση με τον άνδρα από την κοινωνία και έχει σε μεγάλο βαθμό εισχωρήσει σ' όλα τα επίπεδα λήψης αποφάσεων» (Μαργέλη 1997, σελ. 167), γεγονός που, κατά τη γνώμη της, αντικατοπτρίζεται και στα «νέα» αναγνωστικά. Επίσης, πέρα από το γεγονός ότι διαπιστώνει τη συνύπαρξη παιδαιοτέρων και περισσότερο σύγχρονων γυναικείων προτύπων στα «νέα» αναγνωστικά, φαίνεται και η ίδια να

υποστηρίζει την άποψη που θέλει τη γυναίκα να μπορεί να συνδυάζει παραδοσιακούς και σύγχρονους ρόλους. Στα συμπεράσματά της αναφέρεται στις γυναίκες ως κατά τρόπο «φυσικό» τοποθετημένες στο νοικοκυριό («καλός άγγελος του σπιτιού», «οργανικό συστατικό της οικογένειας», «δεν μπορεί και δε θέλει να απαρνηθεί το ρόλο της μητέρας», «πρωτογενής της ρόλος μέσα στο αναντικατάστατο βασίλειό της, το σπίτι»).

Ένα αρκετά εκτεταμένο άρθρο τριάντα τεσσάρων σελίδων (Κολιάδης, Πανάικας & Παρασκευά 1998) σχολιάζει όλα τα «νέα» αναγνωστικά του Δημοτικού από ψυχολογική κυρίως σκοπιά και συγκεκριμένα από την κοινωνιογνωστική θεώρηση (πρότυπα, παρατήρηση και μιμητική μεταβίβαση προτύπων κ.λπ.). Οι συγγραφείς ακολούθησαν τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και το ενδιαφέρον είναι ότι επικεντρώθηκαν σε σημεία των βιβλίων που φαίνεται ξεκάθαρα η πρόθεση των συγγραφέων τους, και προφανώς η άνωθεν πολιτική βούληση, να προωθηθούν πρότυπα που υπερβαίνουν τα παραδοσιακά και στερεότυπα σχήματα για τα φύλα.

Παραθέτοντας συγκεκριμένα τέτοια χωρία, υποστηρίζουν ότι αυτά μπορούν όντως να αποτελέσουν πρότυπα προς μίμηση για εναλλακτικές –σε σχέση με τις παλαιότερες– νοηματοδοτήσεις των γυναικείων και ανδρικών ταυτοτήτων (στην οικογένεια, στην εργασία, στη συμπεριφορά, στην αυτοπεποίθηση κ.λπ.) από τα παιδιά. Ωστόσο, οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι η ποσοτική υπεροχή παρουσίασης ανδρικών προτύπων συνεχίζεται, και έτσι αποδυναμώνεται η δυνατότητα ανατροπής των παραδεδεγμένων ως προς τα φύλα. Επίσης, σημειώνουν ότι το ίδιο συμβαίνει και όταν, σε αρκετά σημεία των αναγνωστικών, εμφανίζονταν ακόμα κάποια –παρωχημένα πλέον– πρότυπα συμπεριφοράς και ρόλων σε γυναίκες και άνδρες, αλλά και σχέσεων μεταξύ τους. Αυτό δε συμβαίνει τόσο έντονα στην παρουσίαση των ανήλικων αγοριών και κοριτσιών όσο των ενήλικων γυναικών και ανδρών. Γενικότερα, οι αναφορές αυτές των προοδευτικότερων θέσεων για τα φύλα, επειδή είναι σχετικά λίγες, από τη μία καθίστανται κατ' αυτό τον τρόπο πιο ορατές, από την άλλη δεν είναι αρκετές αριθμητικά, και με τον τρόπο που παρουσιάζονται μπορούν να λειτουργήσουν σε περιορισμένο βαθμό ως πρότυπα και κυρίως ως μοχλοί αλλαγών των έμφυλων σχέσεων και ταυτοτήτων.

Το 1999, εκτός από ένα άρθρο (Λαθαγιάννη 1999) που διερευνά τον τρόπο που εμφανίζεται το «γυναικείο φύλο» στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού Σχολείου, εκδίδονται άλλα δύο άρθρα που αφορούν στη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων από τη σκοπιά του φύλου (Σταυρίδου & Σαχινίδου 1999, Πολύζος 1999). Η καινοτομία των δύο τελευταίων είναι ότι επικεντρώνονται σε γνωστικά αντικείμενα/μαθήματα που ανήκουν στις λεγόμενες «θετικές επιστήμες».⁶

Η Λαθαγιάννη (1999) λοιπόν μελέτησε τα Ανθολόγια Λογοτεχνίας Α', Β' και Γ' Δημοτικού (που εκδόθηκαν το 1974) στο πλαίσιο, όπως σημειώνει (Λαθαγιάννη 1999, σελ. 131), ενός ερευνητικού προγράμματος που διεξήχθη το 1996-1997 με τίτλο: «Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και στερεότυπα φύλων: ερευνητική προσέγγιση των σχολικών εγχειριδίων και της διδακτικής πράξης». Στόχος της δικής της έρευνας στα Ανθολόγια ήταν η διερεύνηση των γυναικείων προτύπων που προσλαμβάνουν οι μαθήτριες/-ές μέσα από τα ανθολογημένα κείμενα. Ειδικότερα, αντικείμενο ενδιαφέροντος για την ερευνήτρια αποτέλεσαν: 1) η κοινωνική προέλευση, η τάξη, η οικονομική κατάσταση των γυναικών που παρουσιάζονται στα εγχειρίδια, 2) το μορφωτικό επίπεδο, τα ενδιαφέροντα, οι δραστηριότητες των γυναικών αυτών, 3) ο ρόλος των γυναικών μέσα και έξω από την οικογένεια, 4) αν η γυναίκα παρουσιάζεται ως επαγγελματίας/εργαζόμενη και σε ποια επαγγέλματα, 5) αν είναι ισοδύναμο ή μη το φάσμα συμπεριφορών ανδρών-γυναικών, 6) πώς και πού χρησιμοποιεί η γυναίκα το λόγο, 7) αν υπάρχει ποικιλία προτύπων για τις γυναίκες στα κείμενα, 8) ποιοι γυναικείοι τύποι υπερτερούν και ποιοι απουσιάζουν και 9) ποια πρότυπα οικογενειακών σχέσεων υπάρχουν.

Η ερευνήτρια παρατηρεί ότι οι συγγραφείς που ανθολογούνται είναι κατά κύριο λόγο άνδρες. Οι γυναίκες ως μυθιστορηματικά πρόσωπα παρουσιάζονται σε υποδεέστερους και δεύτερους ρόλους, συνδεδεμένες με την οικογένεια (κυρίως ως μητέρες, σύζυγοι και νοικοκυρές και λιγότερο ως αδελφές, κόρες, γιαγιάδες, νύφες κ.λπ.). Ο πατέρας και η μητέρα παρουσιάζονται στο πλαίσιο της στερεότυπα ιεραρχημένης θέσης τους. Ο αλληγορικός κόσμος των ζώων επιστρατεύεται, προκειμένου να αναπαρασταθούν μεταφορικά τέτοιοι ρόλοι: η μάνα-τροφός ως κοτούλα ή κλώσα ή σουσουράδα, τα μερμηγκόπουλα έχουν αρσενικό γένος (Ψιχουλάκος, Κριθαρούλης κ.λπ.). Γενικότερα, οι γυναίκες παρουσιάζονται να συμπλέουν με την αναπαραγωγή, την παθητικότητα, τη σιωπή ή αντίθετα τη φλυαρία, τον οικιακό χώρο, την υπομονή, την ευαισθησία κ.λπ., ενώ οι άνδρες συνδέονται με την εργασία,

⁶ Σχετικά με το επιστημονικό/φιλοσοφικό ρεύμα του θετικισμού έχουν γραφτεί πάρα πολλά άρθρα και βιβλία. Ιδιαίτερα η φεμινιστική θεωρία έχει ασκήσει κριτική που συνίσταται, κυρίως, στο γεγονός ότι το θετικιστικό επιστημονικό μοντέλο έχει παραχθεί στη βάση μιας ανδροκεντρικής αντίληψης για τον κόσμο και την επιστήμη (βλ. π.χ. Ρεντεντζή, 2006).

την ενεργητικότητα και την κυριαρχία στους άλλους και στον εαυτό τους (λογικοί, όχι ευαίσθητοι). Επιπλέον, ενώ ο λόγος των γυναικών έχει συνήθως καταφατική σημασία, οι άνδρες χρησιμοποιούν την προστακτική. Οι γυναίκες που εμφανίζονται στα κείμενα είναι συνήθως μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων και σε δυσχερή οικονομική κατάσταση, δεν εργάζονται και επωμίζονται τη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας. Αντίθετα, εμφανίζεται μια μεγάλη ποικιλία ανδρικών επαγγελμάτων.

Η γενική διαπίστωση συμπυκνώνεται στα λόγια της συγγραφέως (Λαθαγιάννη 1999, σελ. 143): «Τα κείμενα [...] παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή συνέπεια: ανταποκρίνονται στις αξιολογικές προδιαγραφές της πατριαρχικής νοοτροπίας...». Επιπλέον, παρατηρεί την ασυμφωνία των κοινωνικών παραστάσεων που έχουν πια τα παιδιά αναφορικά με τα φύλα, σε σχέση με όσα παρουσιάζονται στα ανθολογημένα κείμενα. Προτείνει την ανανέωση, με προσθήκη περισσότερο ρεαλιστικών και συμβατών με την τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα κειμένων, κειμένων που να περιλαμβάνουν σύγχρονα πρότυπα ισότητας ανδρών-γυναικών και γυναίκες με αυτοπεποίθηση, στόχους και επιτυχίες, καθώς και περισσότερα και πιο αντιπροσωπευτικά κείμενα συγγραφέων. Θεωρεί, επίσης, απαραίτητη την εισαγωγή κειμένων της παγκόσμιας και ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, με στόχο την εξάλειψη του εθνοκεντρισμού.

Ακολουθεί η επισκόπηση των δύο άρθρων που αφορούν σε μαθήματα «θετικής» κατεύθυνσης που προαναγγέλλθηκαν. Οι Σταυρίδου και Σαχινίδου (1999) μελέτησαν τέσσερις τόμους (τεύχη) του σχολικού εγχειριδίου «Εμείς κι ο Κόσμος» της Ε' και Στ' Δημοτικού σχολείου. Υπέβαλαν σε ποσοτική και ποιοτική μελέτη την εικονογράφηση των εγχειριδίων, ως προς το σύνολο των εικόνων, τον αριθμό απεικονίσεων ανδρών/αγοριών και γυναικών/κοριτσιών, τις επαγγελματικές δραστηριότητες κατά φύλο, την εμφάνιση των δύο φύλων στο εργασιακό περιβάλλον, τα παιχνίδια, τα σπορ και τη διασκέδαση, καθώς και τη συμμετοχή των δύο φύλων σε πειράματα Φυσικών Επιστημών και στο σπίτι. Επίσης, εντόπισαν στερεότυπα για το φύλο, μελετώντας τη γλώσσα των κειμένων (ρήματα, ουσιαστικά, χρήση θηλυκού, σεξιστική «συνέργεια» κειμένου-εικόνας).

Στην εισαγωγή τους (ό.π., σελ. 105-106) αναφέρονται στα ακόλουθα τέσσερα ρεύματα έρευνας που επιχείρησαν να διαπραγματευθούν τα αίτια της χαμηλής επίδοσης των γυναικών-κοριτσιών στις Φυσικές Επιστήμες: 1) ποσοτική καταγραφή, 2) απόδοση σε βιολογικά αίτια, 3) κοινωνικού τύπου εξηγήσεις (κοινωνική κατασκευή του φύλου - λόγος περί gender και όχι sex), και 4) στρατηγικές παρεμβάσεων με στόχο τις ίσες ευκαιρίες για τα αγόρια και τα κορίτσια. Οι συγγραφείς φαίνεται να συντάσσονται με τα δύο τελευταία «ρεύματα».

Αν και τα βιβλία που μελέτησαν ανήκουν στην περίοδο της «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης» (1984), η οποία στόχευε μεταξύ άλλων και στην εφαρμογή της ισότητας των φύλων, διαπίστωσαν ότι τα έμφυλα στερεότυπα συνεχίζουν να υπάρχουν στα εγχειρίδια αυτά. Έτσι, βρήκαν ότι υπερτονίζεται το ανδρικό φύλο, τόσο στις εικόνες όσο και στα κείμενα, και εντόπισαν έλλειμμα στην ποιοτική και ποσοτική αντιπροσώπηση του γυναικείου φύλου. Ενδεικτικά, στον πρώτο τόμο της Ε' τάξης βρήκαν (ό.π., σελ. 113-115) ότι στις εικόνες συνολικά απεικονίζονται ποσοστιαία κατά 37,3% άνδρες, 5,9% γυναίκες, 43,1% αγόρια και μόλις 13,7% κορίτσια. Από τις επαγγελματικές δραστηριότητες που συναντώνται, το 79% αφορά σε άνδρες (αστροναύτης, μηχανικός αυτοκινήτων, αρτοποιός, εργάτης, ξυλουργός, μανάβης, αγγειοπλάστης, γεωργός) και μόνο το υπόλοιπο 21% αφορά σε γυναίκες (χημικός, μικροβιολόγος, νοσοκόμα). Σε απεικονίσεις πειραμάτων εμφανίζονται κατά 66,2% αγόρια και 33,8% κορίτσια, ενώ πουθενά δεν απεικονίζονται κορίτσια και αγόρια να συνεργάζονται. Και στους τέσσερις τόμους το ποσοστό απεικόνισης ανδρών/αγοριών κυμαίνεται στο 75-80% (ό.π., σελ. 119).

Μερικά ευρήματα, ως προς τη σεξιστική χρήση της γλώσσας που σημειώνουν, είναι η προστακτική έγκλιση στα ρήματα (κυρίως στις ασκήσεις) που χρησιμοποιείται με τρόπο που υποδεικνύει τα αγόρια και αγνοεί τα κορίτσια (π.χ. «δείξε στους συμμαθητές σου...», «γίνε ένας μικρός χημικός...» κ.λπ.) ή γίνεται αναφορά μόνο σε επιφανείς άνδρες επιστήμονες: «ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε...».

Οι συγγραφείς προτείνουν στις νέες εκδόσεις σχετικών εγχειριδίων να δοθεί έμφαση στην ισότιμη εκπροσώπηση του γυναικείου φύλου ποσοτικά και ποιοτικά, να υπάρχουν θετικά πρότυπα για τα κορίτσια σε διαδικασίες απεικόνισης πειραμάτων, στους διαλόγους (π.χ. και τα κορίτσια να φαίνεται ότι δίνουν έξυπνες απαντήσεις), να δοθεί χώρος και στα επιτεύγματα των γυναικών στις Φυσικές Επιστήμες και στην Τεχνολογία και βέβαια να εξαλειφθεί ο γλωσσικός σεξισμός στα κείμενα των βιβλίων.

Στο δεύτερο άρθρο, το οποίο ασχολείται με μαθήματα «θετικής» κατεύθυνσης, ο Πολύζος (1999), που στις αρχές της επόμενης δεκαετίας, όπως θα δούμε, θα εμφανιστεί και με άλλα άρθρα σχετικά με τις έμφυλες διακρίσεις στην εκπαίδευση, μελετώντας σχολικά εγχειρίδια, εστιάζει στον τρόπο που παρουσιάζονται τα μέλη της οικογένειας ανάλογα με το φύλο τους στα εγχειρίδια των Μαθηματικών του Δημοτικού σχολείου.

Με μέθοδο την «ανάλυση περιεχομένου» ερευνήσε τα δώδεκα τεύχη (δύο για κάθε τάξη) μαθηματικών όλων των τάξεων του Δημοτικού. Λόγω περιορισμένου χώρου, παραθέτει τα αποτελέσματα που αφορούν στους έμφυλους ρόλους στην οικογένεια, όπως προκύπτουν από τα βιβλία αυτά, σε δύο πίνακες (έναν με ποσοτικά και έναν με ποιοτικά στοιχεία). Στον Πίνακα 2 βλέπουμε ότι ο πατέρας αναφέρεται σε ποσοστό 33,5%, η μητέρα 24,4%, η οικογένεια 14,5%, τα αδέρφια 8,3%, ο παππούς 3,8% και η γιαγιά 3%. Στον Πίνακα 3 παραθέτει ενδεικτικά αποσπάσματα από κείμενα των βιβλίων των μαθηματικών (και από προβλήματα, ασκήσεις κ.λπ.) με τους ρόλους που παρουσιάζονται να έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες, όπου ενδεικτικά αναφέρεται ότι: «ο πατέρας θέλει να αγοράσει αυτοκίνητο...», «η μητέρα αγόρασε ένα κουτί μαρμελάδα...», «ο παππούς είχε στο περιβόλι...», «η γιαγιά μοίρασε σοκολάτες...», «ο θείος έχει εισόδημα...», «η θεία αγόρασε κουρτίνα...» κ.λπ.

Επίσης, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι ο πατέρας εμφανίζεται να εργάζεται και να ασχολείται με υποθέσεις εκτός σπιτιού για την οικογένεια, ενώ η μητέρα εμφανίζεται ως νοικοκυρά και μόνο δύο φορές ως εργαζόμενη (στις δύο αυτές περιπτώσεις κερδίζει λιγότερα χρήματα από το σύζυγό της). Σε ένα πρόβλημα προς επίλυση, ο πατέρας κουβαλά έναν κορμό δέντρου που η μητέρα τον ντύνει με δέρμα, ενώ ανάλογα στερεότυπα υπάρχουν και σε άλλα προβλήματα/ασκήσεις. Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στο ότι, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται και τα στερεότυπα των φύλων αναπαράγονται στα -υπό εξέταση- σχολικά εγχειρίδια μαθηματικών.

3.2 Μελέτες για εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Η Λόππα-Γκουνταρούλη εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή με θέμα τη γυναικεία παρουσία και το γυναικείο λόγο στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Κ.Ν.Λ.) του Λυκείου και εξέδωσε σχετικά άρθρα (Λόππα 1992, Λόππα-Γκουνταρούλη, 1999, χ.χ.). Στη μελέτη της καταλήγει στις ακόλουθες παρατηρήσεις (Λόππα 1992).⁷ Η παρουσία των γυναικών στα βιβλία των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας είναι ποσοτικά και ποιοτικά αδύναμη, τόσο σε ό,τι αφορά τα μυθιστορηματικά πρόσωπα (101 γυναίκες στα 270 κείμενα) όσο και τις ανθολογούμενες συγγραφείς (11 γυναίκες και 153 άνδρες).

Η προέλευση των γυναικείων μυθιστορηματικών προσώπων είναι από χαμηλές ή μεσαίες κοινωνικές τάξεις, σπάνια εργάζονται έξω από το σπίτι, και στη σπάνια αυτή περίπτωση, τα επαγγέλματα που ασκούν είναι χαμηλού κύρους (υπηρέτρια, πλύστρα κ.λπ.). Οι γυναίκες αυτές είναι αγράμματες ή με στοιχειώδη μόρφωση, ενώ οι χώροι δράσης τους είναι το σπίτι και η γειτονιά. Ως σπουδαιότεροι ρόλοι για τις γυναίκες εμφανίζονται αυτοί της μάνας, της συζύγου και της νοικοκυράς, στη συνέχεια της κόρης, και ως λιγότερο σπουδαίοι οι ρόλοι της αδελφής, της γιαγιάς, της εγγονής, της νύφης, της θείας. Η γυναίκα ως μάνα παρουσιάζεται απαιτητική και αυταρχική προς τα παιδιά της, και την ίδια στιγμή υποταγμένη στο σύζυγό της, κινούμενη υπό τη σκιά του. Το ερωτικό στοιχείο είτε απουσιάζει από τις σχέσεις του ζευγαριού είτε υπαινίσσεται. Μόνο σε περιπτώσεις που ο άνδρας είναι για κάποιο λόγο αδύναμος, άρρωστος ή αλκοολικός, η γυναίκα εμφανίζεται ως δυναμική προσωπικότητα.

Η οργανωτικότητα στο νοικοκυριό αποτελεί έκφραση της κοινωνικής αξίας της γυναίκας, ενώ αποσιωπούνται οι διανοητικές της ιδιότητες. Προτάσσονται δε οι ηθικές ιδιότητες των γυναικών: τίμιες, ενάρετες, τρυφερές, σεμνές, ευσεβείς κ.λπ. Επίσης, παρουσιάζονται και ως κουτσομπόλες, πονηρές, άβουλες. Το θέμα της προίκας έρχεται συχνά στο προσκήνιο και οι κοπέλες που μένουν ανύπανδρες αναφέρονται ως βάρος για την οικογένεια, έχουν το στίγμα της γεροντοκόρης και δεν υπάρχει άλλη διέξοδος γι' αυτές πέρα από τη δουλειά στο σπίτι. Όπου λείπει ο πατέρας, το ρόλο του αναπληρώνει ο γιος του, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για θέματα γάμου των αδερφών (γυναικών) του.

Όλα τα παραπάνω δημιουργούν ένα αναχρονιστικό πρότυπο γυναίκας για τα παιδιά που διαβάζουν αυτά τα κείμενα. Σύμφωνα δε με την ανασκόπηση της Φρόση (2003) για πιο πρόσφατα άρθρα της Λόππα-Γκουνταρούλη (1999, χ.χ.), αναφορικά με το γυναικείο λόγο στα Κ.Ν.Λ., επισημαίνεται ότι «... Ο γυναικείος λόγος συχνά δεν εκφωνείται άμεσα, αλλά αφηγηματοποιείται. Έτσι οι γυναίκες κινούνται στα κείμενα, χωρίς οντότητα και συμμετοχή στις αποφάσεις που τις αφορούν. Οι γυναίκες σπάνια απευθύνουν το λόγο στους άνδρες τους. Ο λόγος μονοπωλείται από τους άνδρες και λειτουργεί τρομοκρατικά προς τις γυναίκες, οι οποίες ή σιωπούν ή εκφράζονται με μισόλογα, που συνιστούν έναν ανίσχυρο και αναποτελεσματικό λόγο. Σχεδόν ποτέ δεν διεκδικούν, δεν συζητούν και δεν επιχειρηματολογούν. Χρησιμοποιούν την πονηριά τους ή τον στερεότυπα γυναικείο λόγο, που είναι

7 Βλ. Φρόση (2003).

παρακλητικός, υποτακτικός, κολλακευτικός ή συμβουλευτικός. Σπάνια ο λόγος τους γίνεται δυναμικός και αποτελεσματικός...» (Φρόση 2003, σελ. 140).

Το άρθρο των Αθανασιάδου και Πετρίδου (1997) βρίσκεται στον τόμο που εκδόθηκε στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος, με τίτλο: «Πρωθώντας την Επίγνωση για την Ισότητα των Φύλων: Οι Γυναίκες ως Πολίτες» (βλ. προηγούμενη ενότητα). Οι συγγραφείς σημειώνουν ότι η δική τους ανάληψη στα σχολικά βιβλία της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας του Λυκείου, αναφορικά με την αναπαράσταση των γυναικών σε αυτά, διαφοροποιείται από προηγούμενες, στο βαθμό που αναρωτιούνται κατά πόσο οι γυναίκες εμφανίζονται στα βιβλία να δρουν ή αναφέρονται ως «ελεύθεροι πολίτες», συμμετέχοντας και αντιπροσωπευόμενες ισότιμα στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όπως κανονικά θα έπρεπε να θεωρείται η ελληνική.

Οι συγγραφείς αποσαφηνίζουν πως γι' αυτές η έννοια του «πολίτη», γυναίκας ή άνδρα, δεν περιορίζεται στο δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και της συμμετοχής στην/ και συμμόρφωσης με την πολιτική κατάσταση (citizenship). Για αυτές, το φύλο, η τάξη, η εθνική προέλευση, το μορφωτικό επίπεδο αποτελούν βασικότερες παραμέτρους, οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν γίνεται λόγος για πολίτες, πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, γιατί αν και όλες/-οι τυπικά μπορεί να αποτελούν πολίτες ενός κράτους, ωστόσο η νοηματοδότηση και αίσθηση του να είναι κάποια/-ος πολίτης διαφέρει (π.χ. άλλο βίωμα πολίτη έχει ενδεχομένως μια γυναίκα που ζει στην πόλη από μια της υπαίθρου, μια εργαζόμενη από μια νοικοκυρά, ένας άνδρας δημόσιος υπάλληλος από μια επιχειρηματία κ.λπ.). Ήδη, το γεγονός ότι η λέξη «πολίτης» βρίσκεται στο αρσενικό γραμματικό γένος και χρησιμοποιείται περιλαμβάνοντας και τις γυναίκες (χωρίς δυνατότητα να συμβεί το αντίστροφο) συνιστά ένα ζήτημα που σχετίζεται με την πατριαρχική και ανδροκεντρική θέσμιση της κοινωνίας και των «προϊόντων» της, όπως η γλώσσα.

Οι άξονες ανάπτυξης των βιβλίων της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας του Λυκείου σύμφωνα με τις συγγραφείς ήταν: α) ο «πολίτης» και η «ιδιότητα του πολίτη», β) το φύλο και η «ιδιότητα του πολίτη», γ) οι αγώνες για την ισότητα των φύλων, δ) τα γυναικεία πρότυπα, ε) η γλώσσα του βιβλίου, στ) οι συγγραφείς των εγχειριδίων και οι απόψεις των επιστημόνων για τις γυναίκες, ζ) η προσφορά των γυναικών στην κοινωνία ιστορικά, η) το φύλο, ο εθνικισμός και η ενωμένη Ευρώπη, και θ) τα θετικά παραδείγματα και τα πρότυπα.

Στο βιβλίο της Κοινωνιολογίας της Γ' Λυκείου, οι συγγραφείς διαπίστωσαν ότι οι γυναίκες σε γενικές γραμμές απουσιάζουν, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν και τα γυναικεία πρότυπα. Όπου και όταν αναφέρονται οι γυναίκες, συνδέονται με κοινωνικά κατεστημένους ρόλους (σύζυγοι, μητέρες). Επίσης, διαπίστωσαν μια σειρά αντιφάσεων. Για παράδειγμα, ενώ υπάρχουν κάποιες, έστω αποσπασματικές, αναφορές σε θέματα κοινωνικών (και έμφυλων) ανισοτήτων, παράλληλα αναπαράγεται, μέσα από έμμεσες υποβολές των κοινωνικά αποδεκτών έμφυλων ρόλων, μια κοινωνική πραγματικότητα διχοτομήσεων στην αγορά εργασίας. Οι σημαντικοί αγώνες των γυναικών για την ισότητα των φύλων και την απόκτηση δικαιωμάτων σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο αποσιωπώνται. Κάποια αποσπάσματα του βιβλίου προβάλλουν τη διάκριση της εργασίας ως προς το φύλο (π.χ. ασχολίαστη και σχεδόν ως «φυσικός προορισμός» των γυναικών παρουσιάζεται η ανάληψη από αυτές χωρίς αμοιβή του νοικοκυριού, ενώ οι άνδρες παρουσιάζονται να συνδέονται έντονα με τη δημόσια σφαίρα ζωής όπου οι γυναίκες απουσιάζουν).

Τα παραπάνω τοποθετούν τις γυναίκες σε μειονεκτική θέση αναφορικά με τα δημοκρατικά δικαιώματα «του πολίτη». Παρήγορο είναι ότι σε ένα απόσπασμα του βιβλίου περιγράφεται η προσφορά των γυναικών ως μητέρων και ιστορικοποιείται η υποτίμηση της προσφοράς αυτής. Όμως, αυτή η αναφορά δεν αξιοποιείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναδειχθεί η σπουδαιότητα αυτού του ρόλου (μητέρα) ή του τρόπου και των λόγων που ο ρόλος αυτός δε συμπεριλαμβάνεται στην έννοια του «πολίτη», αποκλείοντας έτσι τις γυναίκες/μητέρες από την ουσιαστική συμμετοχή σε αυτή την ιδιότητα. Ως προς τη γλώσσα του βιβλίου, διαπιστώνεται γενικευμένη χρήση του αρσενικού γένους για να δηλωθούν άνδρες και γυναίκες μαζί. Οι συγγραφείς του άρθρου αναγνωρίζουν βέβαια ότι στο βιβλίο υπάρχουν και μερικά αποσπάσματα που βοηθούν στην κατάρριψη των έμφυλων στερεοτύπων, αποτελώντας, εν δυνάμει, εναύσματα για συζητήσεις στην τάξη, συζητήσεις που μπορούν να συμβάλουν στην εκπαίδευση ενεργών πολιτών, γυναικών και ανδρών.

Αναφορικά με τα βιβλία της Ιστορίας, στο άρθρο αυτό (Αθανασιάδου & Πετρίδου 1997) αναφέρεται ότι μελετήθηκαν τα βιβλία του Λυκείου, στα οποία διαπιστώθηκε έντονα η απουσία των γυναικών, γεγονός που εν μέρει σχετίζεται με το είδος των γεγονότων που επιλέγονται από μια ανδροκεντρική σκοπιά (πόλεμοι, οικονομία, κατακτήσεις, διπλωματία) και αποτελούν την «Ιστορία». «Τα γυναικόπαιδα» άηλωσε συνήθως μένουν στα μετόπισθεν αυτών των δράσεων, χωρίς να σχολιάζεται πουθενά πώς διαχειρίζονται αυτό το σημαντικό «μετόπισθεν».

Σύμφωνα τώρα με τους άξονες διερεύνησης που έθεσαν οι ερευνήτριες, διαπίστωσαν (βλ. και Φρόση 2003, σελ. 135-138) ότι:

α) Ο «πολίτης» προσδιορίζεται αποκλειστικά στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας και είναι άνδρας (δεδομένου μάλιστα ότι οι Ελληνίδες απέκτησαν δικαιώματα εκλέγειν και εκλέγεσθαι μόλις τα τελευταία περίπου πενήντα χρόνια).

β) Η συχνότητα παρουσίασης γυναικείων προσώπων που συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα είναι ισχνή και αφορά κυρίως σε επώνυμες γυναίκες, βασίλισσες ή αυτοκράτειρες.

γ) Οι αγώνες των γυναικών για την ισότητα και τη χειραφέτησή τους παρουσιάζονται ελάχιστα στα βιβλία αυτά, οι δε κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν από αυτούς τους αγώνες, τόσο στη θέση των γυναικών όσο και στις σχέσεις των φύλων, δεν αναφέρονται καθόλου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το «γυναικείο ζήτημα» εξοβελίζεται στο σημείο των «πηγών», βοηθητικών δηλαδή κειμένων που συνήθως μένουν ασχολίαστα ή δεν αξιολογούνται ως σημαντικά από τις/τους μαθήτριες/-ές.

δ) Ως προς τα πρότυπα που παρουσιάζονται στα εν λόγω βιβλία, οι ερευνήτριες επισημαίνουν τη στερεότυπη εμφάνιση των γυναικών στους ρόλους της μητέρας, της συζύγου και της νοικοκυράς. Όταν οι γυναίκες εργάζονται, είναι εργάτριες και δασκάλες. Στα κεφάλαια που αναφέρονται στην τέχνη, οι γυναίκες εμφανίζονται κυρίως ως αντικείμενα και όχι ως δημιουργοί (με εξαίρεση κάποιες ηθοποιούς και χορεύτριες).

ε) Η γλώσσα των εγχειριδίων είναι σεξιστική, με το αρσενικό γένος να χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωθούν και τα δύο φύλα.

στ) Οι απόψεις των συγγραφέων των βιβλίων της Ιστορίας του Λυκείου σχετικά με την εξέλιξη της θέσης της γυναίκας είναι ελάχιστες.

ζ) Οι συγγραφικές ομάδες ή οι συγγραφείς των βιβλίων Ιστορίας του Λυκείου είναι άνδρες. Υπάρχει μία μόνο γυναίκα που συμμετέχει στη συγγραφική ομάδα του εγχειριδίου της Γ' Λυκείου.

η) Αν και στο πλαίσιο συγγραφής εγχειριδίων Ιστορίας υπάρχουν πολλά περιθώρια για παρουσίαση θετικών προτύπων που μπορούν να συμβάλουν στην άρση των έμφυλων στερεότυπων και των ανισοτήτων, οι ερευνήτριες διαπίστωσαν ότι οι δυνατότητες αυτές δεν αξιοποιούνται στα βιβλία που μελέτησαν.

Αποτίμηση της περιόδου 1990-1999

Σε αυτή την περίοδο διαπιστώνεται μια αληταώδης αύξηση μελετών για το φύλο στην εκπαιδευτική διαδικασία και τα σχολικά εγχειρίδια ειδικότερα, γεγονός που σχετίζεται με την ωρίμανση των κοινωνικών και ευρύτερα πολιτικών συνθηκών στην Ελλάδα, η οποία –και ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης– καλείται με διάφορους τρόπους (προγράμματα, νομοθεσίες κ.λπ.) να προωθήσει το ζήτημα της ισότητας των φύλων.

Σχετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης με το οποίο ασχολούνται οι περισσότερες μελέτες, η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση φαίνεται να πρωταγωνιστεί, με δεκατρία (13) από τα δεκαεπτά (17) ανασκοπηθέντα άρθρα να αφορούν σε αυτή. Από τα υπόλοιπα τέσσερα (4), τα δύο (2) αφορούν στην προσχολική ηλικία (Νηπιαγωγείο), ενώ τα άλλα δύο (2) στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και συγκεκριμένα στο Λύκειο.

Παρατηρήσαμε ότι σε αυτή τη δεκαετία, παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία όσων ασχολούνται με την έρευνα των αναπαραστάσεων των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια είναι γυναίκες (16), υπάρχουν και κάποιοι άνδρες (5). Είναι σημαντικό το γεγονός ότι υπάρχουν και άνδρες ερευνητές με φεμινιστική σκέψη που αναγνωρίζουν την ανισότητα και μάχονται για την ισότητα των φύλων. Ωστόσο, η εμπλοκή και ανδρών στο πεδίο αυτό της έρευνας και συγγραφής, συγκρίνοντας με την προηγούμενη δεκαετία που δεν υπήρχε κανένας άνδρας, μπορεί να σχετίζεται με το γεγονός ότι ως αντικείμενο έχει πλέον καθιερωθεί θεσμικά και φέρει έτσι τα χαρακτηριστικά του κύρους που αρμόζουν στα ανδροκεντρικά ακαδημαϊκά πρότυπα.

Αναφορικά με το γνωστικό αντικείμενο των εγχειριδίων που εξετάζονται αυτή την περίοδο, τα «αναγνωστικά» και γενικότερα τα γλωσσικά μαθήματα (π.χ. ανθολόγια λογοτεχνίας) αποτελούν τα βασικότερα αντικείμενα μελέτης και έρευνας. Όμως, προς το τέλος της δεκαετίας, εμφανίζονται και μελέτες που αφορούν σε άλλα βιβλία «θεωρητικών» μαθημάτων (π.χ. Ιστορία και Κοινωνιολογία), αλλά και «θετικών» μαθημάτων (π.χ. Φυσική και Μαθηματικά), γεγονός που προδραίνει το έδαφος για μια διεύρυνση των μελετών και σε άλλα γνωστικά αντικείμενα πέραν των βιβλίων που αφορούν στη Γλώσσα.

Η ερευνητική μεθοδολογία που χρησιμοποιείται στις μελέτες που ανασκοπήθηκαν για αυτή την

περίοδο είναι στη συντριπτική πλειοψηφία της η «ανάλυση περιεχομένου». Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις άρθρων, δίνεται περισσότερη έμφαση στο σχολιασμό των αριθμητικών δεδομένων που προκύπτουν, με την παράθεση συγκεκριμένων χωρίων και τη συμβολική τους ανάλυση ή και την ανάλυση των τρόπων που απεικονίζονται τα δύο φύλα στις εικόνες των βιβλίων (κειμενική συνέργεια), με αποτέλεσμα μια στροφή προς την «ποιοτική» ανάλυση των δεδομένων. Κείμενα, όπως των Αθανασιάδου και Πετρίδου (1997), της Κανατσούλη (1997α), των Κοηλιάδη, Πανάικα και Παρασκευά (1998), του Πολίτη (1994), του Πολύζου (1999), της Φρειδερίκου (1995), αποτελούν, όπως είδαμε αναλυτικότερα παραπάνω, παραδείγματα διεύρυνσης του ερευνητικού ενδιαφέροντος, τόσο ως προς το είδος των σχολικών εγχειριδίων που εξετάζουν όσο κυρίως ως προς τη θεωρητική οπτική με την οποία αναλύουν τα δεδομένα τους και σχολιάζουν τα αποτελέσματά τους.

Χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των άρθρων και βιβλίων που εξετάστηκαν για τη δεκαετία αυτή αποτελεί το γεγονός ότι κλείνουν με προτάσεις που αφορούν στην άρση των έμφυλων στερεοτύπων στα σχολικά εγχειρίδια. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τονίζεται ο κρίσιμος ρόλος της/του ευαισθητοποιημένης/-ου εκπαιδευτικού για την ανασχεση του φαινομένου ανισότητας. Στην ανασκόπηση της επόμενης περιόδου που ακολουθεί, θα δούμε ότι οι εκπαιδευτικοί, γυναίκες και άνδρες, γίνονται βασικός στόχος προώθησης του αιτήματος για την ισότητα των φύλων στην εκπαίδευση.

4. Περίοδος 2000-2008: Διεύρυνση της έρευνας για την οπτική του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια και προτάσεις παρεμβάσεων στη σχολική τάξη με στόχο την ισότητα

Είναι φανερό ότι η συνειδητοποίηση που επιτελέστηκε κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες μέσα από τις έρευνες και την κριτική θεώρηση και ανάλυση των αποτελεσμάτων τους σχετικά με τους οφθαλμοφανείς, αλλά κυρίως με τους λανθάνοντες τρόπους με τους οποίους οι έμφυλες ανισότητες διαχέονται μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και αναπαράγονται από αυτό, από το 2000 και εξής, αρχίζει να παίρνει σάρκα και οστά. Επειδή αφενός η δεκαετία δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, και αφετέρου παρατηρούμε κάποιες πιο συγκεκριμένες τάσεις στις οποίες εντάσσονται ορισμένα από τα παραγόμενα κείμενα μελετών, αποφασίσαμε να παρουσιάσουμε τα πορίσματα της ανασκόπησης από το 2000 μέχρι σήμερα, περισσότερο «θεματικά» και όχι απόλυτα «χρονολογικά», όπως συνέβη για τις δύο προηγούμενες δεκαετίες.

Βρισκόμενες/-οι λοιπόν προς τα τέλη της δεκαετίας του 2000, η μέχρι στιγμής ανασκόπηση έχει να επιδείξει μια αξιόλογη, ποιοτικά και ποσοτικά, παραγωγή ερευνών, κειμένων και, το κυριότερο, υλοποιήσιμων προτάσεων για παρεμβάσεις, με στόχο η προβληματική της ισότητας των φύλων να εισέρχεται στη σχολική τάξη και πράξη, δηλαδή στο πλαίσιο του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος. Επίσης, παρατηρείται μια θεματική διεύρυνση του ερευνητικού ενδιαφέροντος, με αρκετά μεγάλη έμφαση σε εγχειρίδια μαθημάτων που ανήκουν σε «θετικά» γνωστικά αντικείμενα (Μαθηματικά, Φυσική κ.λπ.), αλλά και αντικείμενα περισσότερο θεωρητικά (π.χ. Ήρσκειυτικά), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε συνεχίζεται η προσφιλέστατη μελέτη εγχειριδίων γλωσσικών μαθημάτων. Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση κατέχει και πάλι τη μερίδα του λέοντος, αλλά παρατηρούμε ότι υπάρχουν και αρκετές μελέτες για εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας. Η διεύρυνση αυτή αφορά επίσης στον τρόπο προσέγγισης που εξακολουθεί μεν σε μεγάλο βαθμό να είναι η μέθοδος της «ανάλυσης περιεχομένου», αλλά είναι φανερό πως υπάρχει μια αυξανόμενη τάση έμφασης στην ποιοτική ανάλυση, αποτέλεσμα, ίσως, επιρροών από τη φεμινιστική θεωρία και άλλες μετα-δομιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις (π.χ. Κοτσαλίδου 2003, Μανή 2002, Ρενιτζή 2006, Ρεπούση 2005).

4.1 Η έρευνα για τα σχολικά εγχειρίδια σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών

Από το 2000 και εξής παρατηρείται η εκπόνηση αρκετών ερευνών/εργασιών στο πλαίσιο προπτυχιακών, αλλά κυρίως μεταπτυχιακών προγραμμάτων πανεπιστημίων, είτε σε σχολές παιδαγωγικών σπουδών είτε σε προγράμματα μεταπτυχιακών που ασχολούνται αποκλειστικά με το φύλο. Οι έρευνες/εργασίες αυτές έχουν ως επίκεντρο το φύλο στην εκπαιδευτική διαδικασία γενικότερα (π.χ. Βλαχούδη 2006, Κουτσάκη 2003, Σιδηγάρης 2001), ενώ κάποιες (Βαρκά 2006, Μανή 2002, Μεταξάκη 2007, Μπαλαμπάνη 2006, Νταγιάκης 2000, Σελίμη 2003, Φουλίδη 2007) ασχολούνται συστηματικά με τα σχολικά εγχειρίδια και τη στερεότυπη έμφυλη ιδεολογία με την οποία είναι εμποτισμένα, ιδεολογία που μεταδίδουν στις/στους αναγνώστριες/-ες τους, δηλαδή στις μαθήτριες και τους μαθητές. Εδώ επισκοπούμε ενδεικτικά τρεις τέτοιες εργασίες, μία που αφορά στην Πρωτοβάθμια (Βαρκά 2006) και δύο στη Δευτεροβάθμια (Μανή 2002, Φουλίδη 2007).

Η Βαρκά (2006) ενδιαφέρθηκε για τις αναπαραστάσεις των φύλων και των έμφυλων ρόλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου από τη δεκαετία του '50 μέχρι το 2006 (αναφέρει τα βιβλία που αφορά η μελέτη στις σελ. 8-11 της εργασίας της). Συγκεκριμένα, την απασχόλησε η διερεύνηση μνυμάτων, αξιών, στερεοτύπων και αναπαραστάσεων των έμφυλων ρόλων στα εν λόγω αναγνωστικά. Χωρίζοντας σε περιόδους την ανάλησή της, καταγράφει συμπεράσματα για κάθε μία από αυτές. Συγκεκριμένα, τα κύρια συμπεράσματα που προκύπτουν για την κάθε υπό εξέταση περίοδο συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Περίοδος 1954-1973: Σύμφωνα με την ερευνήτρια, οι σχέσεις της οικογένειας παρουσιάζονται υπερβολικά αρμονικές, υπάρχει μια υπερηθική συμπεριφορά των μελών, οι γυναίκες δεν αμφισβητούν την ανωτερότητα των συζύγων και δε σκέφτονται την εργασία εκτός σπιτιού. Τα κορίτσια εμφανίζονται με προσδοκίες όχι περισσότερες από το να γίνουν νοικοκυρές, γεγονός το οποίο αποδέχονται ως «φυσικό». Παρά το γεγονός ότι την εποχή αυτή η έξοδος από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα είναι εντονότατη, τα επαγγέλματα με τα οποία εμφανίζονται να ασχολούνται οι άνδρες είναι αγροτικά, χωρίς να επισημαίνεται με αυτό τον τρόπο η σημασία της μόρφωσης για την καλύτερη ζωή του ατόμου και την κοινωνική ανέλιξή του, και οι δυσκολίες της αγροτικής ζωής, αλλά επίσης χωρίς να θίγονται εικόνες της πόλης που πολλά παιδιά είχαν πλέον την εποχή εκείνη.

- Περίοδος 1974-1979: Δεν παρατηρείται κάποια μεγάλη αλλαγή από την προηγούμενη περίοδο σε σχέση με την απεικόνιση των φύλων στα αναγνωστικά.

- Περίοδος 1979-1984: Ελάχιστα δείγματα αλλαγής του τρόπου απεικόνισης των φύλων παρατηρούνται, αλλά και πάλι δεν είναι αντιπροσωπευτικά των αλλαγών που εν τω μεταξύ έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία. Οι άνδρες εμφανίζονται σε ογδόντα τρεις διαφορετικούς επαγγελματικούς ρόλους, ενώ οι γυναίκες μόλις σε δεκαέξι, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι χαμηλού κύρους (π.χ. πλύστρα, μοδίστρα). Εμφανίζεται όμως και η αεροσυνοδός ως ένα επάγγελμα που κατεξοχήν καθιστά τη γυναίκα αντικείμενο.⁸ Η διάκριση της δράσης μεταξύ δημόσιου χώρου για τους άνδρες και ιδιωτικού για τις γυναίκες καλά κρατεί. Οι γυναίκες/μπτέρες στα αναγνωστικά συνεχίζουν να εμφανίζονται ως μη εργαζόμενες εκτός του οίκου.

- Περίοδος 1984-2006: Τα αναγνωστικά αλλιάζουν το 1984, αλλά από τότε μέχρι το 2006 που πραγματοποιεί η Βαρκά την έρευνά της, παραμένουν ίδια.

Η ερευνήτρια διαπιστώνει ότι, παρά την εισαγωγή κάποιων προτύπων απαλλαγμένων από στερεότυπα, όπως η εμφάνιση του πατέρα με ποδιά στην κουζίνα να μαγειρεύει, ενώ η μητέρα λείπει επειδή είναι εργαζόμενη, σε πολλά σημεία αναπαράγονται «ληπτεπίληπτες» στερεότυπες έμφυλες πρακτικές και νοήματα. Για παράδειγμα, οι γονείς ασχολούνται περισσότερο με τα παιδιά του ίδιου φύλου (πατέρας με γιο, μητέρα με κόρη), ενώ οι πατέρες φαίνεται να αγνοούν τη φιλομάθεια που δείχνουν κάποια κορίτσια που παρουσιάζονται στα κείμενα και να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη μετάδοση γνώσεων και εμπειριών στους γιους. Τα κείμενα με πρωταγωνίστρια τη μητέρα είναι πολύ λιγότερα σε σχέση με εκείνα που εμφανίζουν τον πατέρα. Αν και η μητέρα παρουσιάζεται πλέον και στο δημόσιο χώρο, πέρα δηλαδή από το κλασικό μέχρι τότε στερεότυπο των αναγνωστικών που την τοποθετούσαν στο σπίτι και συχνότερα στην κουζίνα, και πάλι περιγράφεται με στερεότυπο τρόπο (συνεχώς συμβουλεύει και επιπλήττει τα παιδιά πιο συχνά από τον πατέρα). Επιπλέον, η ερευνήτρια παραθέτει πολλά παραδείγματα που αντλήει από τα «νέα» αναγνωστικά (και για άλλους ρόλους, όπως γιαγιά, παππούς κ.λπ.) και αναλύει εύστοχα και διεισδυτικά τους λανθάνοντες τρόπους με τους οποίους υπονοούνται οι έμφυλες διαφορές/διακρίσεις και εν τέλει αναπαράγονται τα στερεότυπα. Συμπεραίνει πως σε αυτή την περίοδο τα βήματα που έχουν γίνει είναι διστακτικά και το χάσμα μεταξύ της τυπικής αναγνώρισης της ισότητας των φύλων από την πολιτεία και όσων υποβάλλονται από τα «νέα» αναγνωστικά παραμένει σημαντικό.

Η Μανή (2002) μελέτησε την ιδεολογική αναπαραγωγή της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Παράδοσης μέσω του Εκπαιδευτικού Συστήματος και συγκεκριμένα μέσα από τα εγχειρίδια Θρησκευτικών του Λυκείου. Αν και ο κύριος άξονάς της είναι αυτός, αφιερώνει εκτεταμένα μέρη της μεταπτυχιακής διατριβής της στη διερεύνηση των έμφυλων σχέσεων (οικογένεια, φιλία, έρωτας) εντάσσοντας τα θέματα αυτά στην κεντρική προβληματική της. Η μέθοδός της είναι μια ιδιαίτερα προσεγμένη εκδοχή της ανάληψης περιεχομένου, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ότι τα αποτελέσματα που προέκυψαν προσεγγίζονται από τη συγγραφέα ποιοτικά, μέσα από θεωρητικές οπτικές που συνδέονται με

⁸ Για τις έμφυλες (και γι' αυτό άδηλα «εκμεταλλευτικές») διαστάσεις τους επαγγέλματος της αεροσυνοδού βλ. Tyler & Taylor (1998, 2000). Για την ιστορία της «θηλυκοποίησης» αυτού του επαγγέλματος βλ. σχετική βιβλιογραφία στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.femininityinflight.com/biblio.html>

μαρξιστικά και κυρίως μετα-δομιστικά (Καστοριάδης: φαντασική θέσμιση της κοινωνίας) φιλοσοφικά ρεύματα κοινωνικής κριτικής, καθώς και με ένα είδος φουκωϊκού κονστρουκτιβισμού (κοινωνική κατασκευή υποκειμενικότητας, καθεστώτων γνώσης κ.λπ.).

Συγκεκριμένα, η συγγραφέας ήδη από την εισαγωγή (ό.π., σελ. 3) κάνει λόγο για προσχηματική διαπραγμάτευση των ζητημάτων της οικογένειας, της φιλίας και του έρωτα στα εν λόγω εγχειρίδια, καθώς χρησιμοποιούνται μόνο ως αφορμές που εξυπηρετούν την αναπαραγωγή των ορθόδοξων δογματικών αρχών. Επιπλέον, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα δύο φύλα στα εγχειρίδια των Θρησκευτικών (ό.π., σελ. 115, 172-180) και επισημαίνει ότι αυτά εννοούνται ως κοινωνικά καθορισμένα (δηλαδή μιλάει για κοινωνικό φύλο, «gender»). Έμμεσες αναφορές για τις έμφυλες σχέσεις κάνει στα σημεία που αναφέρεται στον «έρωτα» (ό.π., σελ. 116, 181-187) και στην «οικογένεια» (ό.π., σελ. 117-118 και 188-201).

Η «Βασιλεία του Θεού» παρουσιάζεται στα σχολικά αυτά εγχειρίδια ως άφυλο πεδίο. Η ισοτιμία ανδρών-γυναικών διακηρύσσεται κατηγορηματικά και ρητά (στηρίζεται σε επιστολές του Απ. Παύλου), τονίζεται η αλληλοσυμπληρωματικότητα των δύο φύλων, ενώ αναγνωρίζεται η διαφοροποίησή τους ως φυσική. Η ισότητα των φύλων τοποθετείται στο γεγονός της κατωτερότητας και των δύο φύλων μπροστά στο Θεό (π.χ. «άνδρας και γυναίκα έχουν τις ίδιες δυνατότητες σωτηρίας» κ.ά.). Η Εκκλησία παρουσιάζεται στα κείμενα των εγχειριδίων ως η «όραση» στην οποία μπορεί να υπάρξει ισότητα των φύλων, σε αντίθεση με το τι επικρατεί στο τρέχον κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Παρά όμως αυτή τη διαπίστωση, δε διατυπώνεται κάποια πρόταση άμβλυνσης των υπάρχουσών διακρίσεων.

Η συγγραφέας αναφέρει διάφορες αντιφάσεις, όπως το ζήτημα της Αγίας Γραφής στην οποία αναφέρεται ότι η γυναίκα δημιουργήθηκε από το πλευρό του άνδρα προκειμένου να μη μείνει ο τελευταίος μόνος, άρα «η γυναίκα υπάρχει για να εκπληρώνει ένα ρόλο περιφερειακό, υφιστάμενη δίπλα από τον άνδρα ως βοηθός στην πορεία για την πνευματική του ολοκλήρωση και τη "θέωση"» (Μανή 2002, σελ. 174). Επίσης, η παράδοση για τους «καρπούς της γνώσης» που πρώτη δοκίμασε η γυναίκα στον Παράδεισο (προπατορικό αμάρτημα) παρουσιάζεται ως η δογματική εξήγηση των αντιπαράθεσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, και σύμφωνα με την ορθόδοξη εκδοχή, γι' αυτό θεωρείται «*πιο αδύναμη και μη εγκρατής φύση και για το λόγο αυτό εξαρτάται και εξουσιάζεται από τον άνδρα, ο οποίος επιφορτίζεται με την ευθύνη της κανονικοποίησής της*», διαπιστώνει η συγγραφέας (ό.π., σελ. 175).

Ενώ ο Χριστός δε διαχώρισε τη συμμετοχή των γυναικών από την «πρώτη Εκκλησία», ο Απ. Παύλος προτείνει τη σιωπή των γυναικών και τη σεμνή ενδυμασία τους κατά τη συμμετοχή τους στην εκκλησία. Αν και οι σχέσεις των δύο φύλων επενδύονται με αγάπη, η οποία αποτελεί και την κεντρική έννοια της χριστιανικής διδασκαλίας, η χριστιανική αγάπη δε συνεπάγεται την κατάργηση των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων υποταγής και εξουσίας σε βάρος της γυναίκας. Η τεκνοποίηση φαίνεται ότι σταδιακά απαλλάσσει τη γυναίκα από το «προπατορικό αμάρτημα». Η Παναγία, ως μητέρα του Χριστού, και η Ιατρεία της δείχνει την αποδοχή της ορθόδοξης εκκλησίας στη γυναίκα, εφόσον είναι μητέρα.

Σχολιάζεται, επίσης, κριτικά από τη συγγραφέα η ερμηνεία που δίνεται από τα εγχειρίδια Θρησκευτικών για το γεγονός ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να ιεραουργήσουν, να γίνουν δηλαδή ιέρειες στην ορθόδοξη ιατρευτική παράδοση, παρά μόνο διακόνισσες (για ομόφυλές τους) και ιεραπόστολοι, επειδή κατά την Πεντηκοστή καμία γυναίκα, ούτε η Παναγία, έλαβε την ειδική Ιεροσύνη. Οι φεμινιστικές θέσεις θεωρούνται από τα συγκεκριμένα εγχειρίδια κοσμικές απόψεις που διχάζουν και οδηγούν το εκκλησιαστικό σε σχίσμα (ό.π., σελ. 179-180). Έτσι, η γυναικεία δραστηριοποίηση στην ορθόδοξη ιατρεία ρυθμίζεται με εκκλησιαστικά (και δογματικά κατ' επέκταση) κριτήρια και μόνο.

Η Φουλίδη (2007) επέλεξε να ερευνήσει διδακτικά εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης του Ενιαίου Λυκείου, που διδάσκονταν στους μαθητές και στις μαθήτριες το διδακτικό έτος 2005-2006. Σκοπός της έρευνας ήταν η αξιολόγηση των υπάρχοντων έμφυλων στερεοτύπων στα σχολικά εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης των τριών τάξεων του Γενικού Λυκείου, η καταγραφή της πιθανότητας ύπαρξης της οπτικής του φύλου, καθώς και η πιθανότητα προβολής ίσων ευκαιριών και για τα δύο φύλα.

Η έρευνα αυτή εντάσσεται στις πρωτογενείς μελέτες εμπειρικής διερεύνησης και το ενδιαφέρον είναι ότι περιλαμβάνει δύο φάσεις: α) τη γνωστή μέθοδο ανάλυσης του περιεχομένου των εν λόγω σχολικών εγχειριδίων, και β) την πραγματοποίηση συνεντεύξεων σε ομάδες εστίασης με εκπαιδευτικούς, μια μέθοδο ποιοτικών διαστάσεων, που δίνει ένα σημαντικό διαφορετικό τόνο στο όλο εγχείρημα. Σκοπός των συνεντεύξεων ήταν να διαπιστωθεί εάν τα έμφυλα στερεότυπα (που προέκυψαν και από την ανάλυση περιεχομένου της ερευνήτριας) γίνονται αντιληπτά από τους/τις καθηγητές /-τριες (φιλολόγους), να συζητηθεί ο τρόπος με τον οποίο τα αντιμετωπίζουν και εάν, κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας τους, υιοθετούν τρόπους για τον περιορισμό και την εξάλειψή τους. Η ερευνήτρια σημειώνει (Φουλίδη 2007, σελ. 27) ότι υπήρξε απροθυμία από αρκετούς/-ές καθηγητές/-τριες να συμμετά-

σχουν στη συνέντευξη, σχετικά με το περιεχόμενο της οποίας είχαν ενημερωθεί. Πολλοί/-ές ισχυρίστηκαν ότι δεν υπάρχει πια πρόβλημα ισότητας φύλων ή ότι δεν το θεωρούσαν σημαντικό θέμα.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιεχομένου έδειξαν ότι στο εγχειρίδιο της Α' τάξης του Γενικού Λυκείου οι άνδρες συγγραφείς ανθολογούμενων κειμένων υπερτερούν σημαντικά έναντι των γυναικών συγγραφέων με ποσοστό 81,09%. Στη συγγραφική όμως ομάδα πλειοψηφούν οι γυναίκες. Στο εγχειρίδιο της Β' Λυκείου, το ποσοστό των ανδρών συγγραφέων ανέρχεται σε 86,37%. Αύξηση παρατηρείται και στο εγχειρίδιο της Γ' τάξης Γενικού Λυκείου, όπου οι άνδρες συγγραφείς ανέρχονται στο 94,26%. Αντίθετα, τα κείμενα γυναικών συγγραφέων αποτελούν μια μάλλον μικρή μειοψηφία, αφού το ποσοστό τους περιορίζεται σε 18,92%, 13,64% και 5,71% στα ερευνώμενα εγχειρίδια αντίστοιχα. Αναφορικά με την «επικλήση αυθεντίας», η ερευνήτρια καταγράφει ότι στο εγχειρίδιο της Έκφρασης-Έκθεσης της Α' τάξης χρησιμοποιείται είκοσι τέσσερις (24) φορές η επικλήση στην αυθεντία και μόνο μια φορά (1) η επικλήση απευθύνεται σε γυναίκα και ότι στη Β' τάξη όλες οι επικλήσεις (15) απευθύνονται σε άνδρες. Τέλος, στο εγχειρίδιο της Γ' τάξης χρησιμοποιείται πενήντα έξι (56) φορές η επικλήση στην αυθεντία, εκ των οποίων μόνο δύο (2) αφορούν σε γυναίκες. Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των ηρωίδων που παρουσιάζονται στα συγκεκριμένα εγχειρίδια, η ερευνήτρια εντόπισε πως πολλές παρουσιάζονται ως μητέρες ή με άλλες συγγενικές σχέσεις (αρραβωνιαστικά, σύζυγος), ενώ πολλές είναι και οι εργαζόμενες, ιδιαίτερα σε κείμενα που αναφέρονται στις τέχνες.

Όσον αφορά στις σχέσεις των γυναικών με τους άνδρες, και στα τρία εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης παρουσιάζονται πάρα πολλές περιπτώσεις υποταγής γυναικών και υποτίμησής τους και ελάχιστες περιπτώσεις συνεργασίας. Οι αξίες που στερεότυπα δομούν τη θηλυκή ταυτότητα εμφανίζονται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια της Νεοελληνικής Γλώσσας. Στην Α' τάξη, οι γυναίκες-ηρωίδες είναι αρμόδιες για τη φροντίδα των μελών της οικογένειας (23,81%), έχουν τα χαρακτηριστικά της ευπειθείας και υπακοής (21,6%), της ευαισθησίας (19,05%), της νοικοκυροσύνης (14,29%), της ομορφιάς (14,29%) και της πονηρίας (9,53%). Αντίστοιχα, στο εγχειρίδιο της Β' τάξης, οι περισσότερες ηρωίδες είναι ευαίσθητες (44,45%) και φροντίζουν τα μέλη της οικογένειας (22,23%), ενώ εμφανίζονται κάποιες ηρωίδες με πνευματικά χαρακτηριστικά (16,67%). Με μικρά ποσοστά εμφανίζονται χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη σωματική δύναμη και την αγωνιστικότητα. Στο εγχειρίδιο της Έκφρασης-Έκθεσης της Γ' Λυκείου κυριαρχούν οι γυναίκες που φροντίζουν για τα μέλη της οικογένειας και είναι ευαίσθητες, σε ποσοστό 33,34%, ευπειθείς και αγωνιστικές, σε ποσοστό 16,67%. Ως προς το γλωσσικό σεξισμό, η ερευνήτρια (Φουλίδη 2007, σελ. 46-48) δεν παρατήρησε χρήση ανδρωνυμικών, παρατήρησε όμως ότι το αρσενικό πάντα χρησιμοποιείται και για τα δύο γένη («περιεκτικό αρσενικό»), ότι προτάσσεται το αρσενικό όνομα στα ζεύγη, ότι υπάρχουν πολλές λέξεις που φαίνεται να είναι ουδέτερες ως προς το φύλο αλλά χρησιμοποιούνται κατ' εξοχήν για το αρσενικό γένος (π.χ. άνθρωπος), ότι η χρήση των αντωνυμιών και επιθέτων στον αρσενικό τους τύπο με ουδέτερη σημασία χρησιμοποιούνται σχεδόν πάντα στον αρσενικό τους τύπο και ότι η χρήση των υποκοριστικών και μεγεθυντικών ουσιαστικών αφορούν στις γυναίκες και στους άνδρες αντίστοιχα. Παρατήρησε, επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις την έμφυλη διάκριση στη φωνή και στη διάθεση των ρηματικών τύπων (οι γυναίκες είναι συνήθως τα υποκείμενα των παθητικών και οι άνδρες των ενεργητικών φωνών και διαθέσεων).

Σύμφωνα με την ερευνήτρια, ενδιαφέροντα ήταν και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις. Παρατηρεί (Φουλίδη 2007, σελ. 67-68) ότι αρχικά όλοι/-ες οι καθηγητές/-τριες θεώρησαν ότι έχουν συνείδηση του φύλου και δεν αναπαράγουν στερεότυπα κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας τους. Αυτό όμως που προκύπτει από την ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων είναι ότι οι ερωτώμενοι/-ες φιλόλογοι δεν είναι εξοικειωμένοι/-ες στην αναγνώριση σεξιστικών στοιχείων που υπάρχουν στη σχολική πραγματικότητα και τα σχολικά εγχειρίδια, ενώ δεν έχουν προτάσεις και δεν υιοθετούν στρατηγικές για την ανάσχεσή τους. Επιπλέον, καταδικάζουν την ύπαρξη αυτών των στερεοτύπων και παραδέχονται ότι αυτά επηρεάζουν αρνητικά τους νέους και τις νέες.

Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι όροι που χρησιμοποιούνται στην ελληνική και στη διεθνή βιβλιογραφία για το φύλο («κοινωνικό φύλο», «οπτική φύλου», «σεξισμός», «έμφυλος» κ.λπ.) ήταν δύσκολο να γίνουν κατανοητοί από τις/τους ερωτώμενες/-ους καθηγήτριες/-ές, και μάλιστα φιλολόγους, που είναι εκπαιδευμένες/-οι γνώστριες/-ες της γλώσσας. Επίσης, διαπιστώθηκαν αντιφάσεις ανάμεσα στα λεγόμενά τους: αρχικά ορισμένες/-οι αρνήθηκαν να διατυπώσουν άποψη σχετικά με την ύπαρξη των έμφυλων στερεοτύπων και σεξιστικών στοιχείων στα συγκεκριμένα εγχειρίδια, αλλά όταν ενημερώθηκαν για τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιεχομένου της ερευνήτριας αναγνώρισαν ότι η πραγματικότητα των σύγχρονων Ελληνίδων προβάλλεται όντως μερικώς και ανεπαρκώς σε αυτά. Αν και αρκετές/-οί καθηγήτριες/-ές γνωρίζουν μορφές έμφυλης ανισότητας στο σχολικό περιβάλλον, δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν τέτοια στερεότυπα στα σχολικά εγχειρίδια.

Έτσι, όταν ρωτήθηκαν για σεξιστικά στοιχεία στα εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης, δεν μπόρεσαν να αναφερθούν σε έμφυλα στερεότυπα, ενώ, συνειδητοποιώντας τα αποτελέσματα της ανάλυσης του περιεχομένου, συμφώνησαν ότι είναι αρνητικό οι μαθητές και οι μαθήτριες να γνωρίζουν περιορισμένο αριθμό γυναικών δημιουργών, επιστημόνων και συγγραφέων. Συμφώνησαν, επίσης, ότι είναι αρνητικό στη γλώσσα να κυριαρχεί το αρσενικό γένος και οι γυναίκες ηρωίδες να έχουν στερεοτυπικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακούς ρόλους. Δίστασαν, όμως, να αποδεχθούν ότι είναι σημαντικό να υπάρχει η διάσταση του φύλου στα κοινωνικά θέματα που προβάλλονται στα εγχειρίδια και να είναι η υποχρεωτική καθιέρωση της κατάληξης του θηλυκού γένους. Οι ερωτώμενες/-οι δεν είχαν προτάσεις αποδόμησης των στερεοτύπων που υπάρχουν στα σχολικά εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης του Γενικού Λυκείου. Αρκέστηκαν μόνο σε γενικόλογες προτάσεις που επαναλάμβαναν, σχεδόν μηχανιστικά, την αξία της ισότητας των φύλων.

4.2 Μελέτες βιβλιογραφικής επισκόπησης για το φύλο στην εκπαίδευση

Στη δεκαετία που διανύουμε, εκπονήθηκαν τρεις σημαντικές μελέτες επισκόπησης (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Κάπελλα, Μαράτου-Αλιπράντη 2001, Δεληγιάννη & Φρόση 2003, Φρόση, Κουϊμτζή, Παπαδήμου 2001), όλες υπό την εποπτεία του Κ.Ε.Θ.Ι., στο πλαίσιο των οποίων επισκοπούνται και άρθρα/έρευνες που αφορούν στο φύλο στα σχολικά εγχειρίδια (π.χ. Φρόση 2003). Επίσης, υπάρχει και η σχολιασμένη βιβλιογραφική καταγραφή της Κλαδούχου (2005) για το φύλο και την εκπαίδευση στην Ελλάδα, που σε μια ενότητα (Κλαδούχου 2005, σελ. 32-35) αναφέρεται στα σχολικά εγχειρίδια.

Επειδή σε αυτή τη διανυόμενη δεκαετία που ακολουθεί το παράδειγμα της προηγούμενης υπάρχουν μελέτες που επικεντρώνονται σε εγχειρίδια εκπαιδευτικών βαθμίδων, πέραν του Δημοτικού, και μαθημάτων, πέραν των γλωσσικών, στη συνέχεια θα παρατεθεί η επισκόπηση άρθρων/μελετών από το 2000 μέχρι σήμερα που αφορούν σε σχολικά εγχειρίδια και βιβλία: α) του Νηπιαγωγείου, β) του Δημοτικού σχολείου, και γ) της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Γυμνάσιο και Λύκειο).⁹ Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει κάποια μελέτη για την οπτική του φύλου στα όποια διδακτικά εγχειρίδια, σημειώσεις κ.λπ. χρησιμοποιούνται στις διάφορες σχολές και τμήματα της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Υπάρχουν, όμως, κάποιες έρευνες της προηγούμενης δεκαετίας που αφορούν στην οπτική του φύλου στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στην Ελλάδα (Δεληγιάννη & Ζιώγου 1998, Νατσιοπούλου & Γιαννούλα 1996) και ασχολούνται με τις αντιλήψεις φοιτητριών/-ών μελλοντικών εκπαιδευτικών για τα φύλα.¹⁰ Άλλωστε, κατά την περίοδο που εδώ ανασκοπείται (2000-2008), έχουν δημιουργηθεί αρκετά προπτυχιακά και κυρίως μεταπτυχιακά προγράμματα φύλου στο πλαίσιο του Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. (Ζιώγου 2003, Λαλιώτου 2007), γεγονός που εμπλούτισε την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση με την οπτική του φύλου, συμβάλλοντας στη λογική του gender mainstreaming.

4.3 Μελέτες για χρησιμοποιούμενα βιβλία στο Νηπιαγωγείο

Οι Δερματά και Ζενέλη (2000) σε άρθρο τους ερευνούν παλαιότερα (Σταχτοπούτα, Χιονάτη, Κοντορεβουθούλης κ.ά.) και πιο σύγχρονα παραμύθια (Παναγία των Παρισίων, Η Πεντάμορφη και το Τέρας της Disney κ.λπ.) με θεματική ποσοτική και ποιοτική ανάλυση. Στην πρώτη εκδοχή του άρθρου τους, ως εργασία στο Τμήμα Επιστήμης Αγωγής Προσχολικής Ηλικίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, είχαν μελετήσει και τις εικόνες. Τα συγκεκριμένα παραμύθια επιλέχθηκαν γιατί τα διαβάζουν ή τα προβάλλουν (σε βίντεο) οι νηπιαγωγοί στα νήπια, καθώς αυτή είναι εγκεκριμένη πρακτική του ΥΠ.Ε.Π.Θ., αφού στο νηπιαγωγείο δεν υπάρχουν σχολικά εγχειρίδια. Επιπλέον, πρόκειται για τα πιο διαδεδομένα και αγαπημένα παραμύθια στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.

Στόχος των συγγραφέων ήταν να διερευνήσουν αν τα παιδικά παραμύθια αναπαράγουν τις έμφυλες διακρίσεις και τα στερεότυπα και αν αυτά έχουν αλλάξει στις νεότερες εκδοχές των παραμυθιών. Κατηγορίες ανάλυσής τους υπήρξαν: α) οι ανδρικοί και γυναικείοι χαρακτήρες, β) η δομή οικογένειας, γ) το «μητρικό ένστικτο», δ) οι στερεοτυπικοί ρόλοι, τα χαρακτηριστικά, οι ικανότητες και δυνατότητες -γυναικών και ανδρών- ηρώων, και ε) ο γάμος. Οι ερευνήτριες διαπίστωσαν ότι σε όλα τα παραμύθια (κλασικά και σύγχρονα) υπερέχουν αριθμητικά οι άνδρες ακόμη και όταν η κεντρική ηρωίδα είναι γυναίκα. Στα σύγχρονα παραμύθια η μητριά έχει εξαλειφθεί, ενώ το μητρικό ένστικτο είναι περισσότε-

9 Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αφορούν και οι δυο μεταπτυχιακές διατριβές (Μανή, 2002, Φουλιδή, 2007) που ανασκοπήθηκαν παραπάνω (ενότητα 4.1).

10 Οι δύο αυτές έρευνες ανασκοπούνται στο κείμενο των Κουϊμτζή, Παπαδήμου και Φρόση (2001, σελ. 44-48).

ρο ήπιο. Η εμφάνιση (ομορφιά, γοητεία) συνεχίζει να παίζει ρόλο, αλλά οι στερεότυπες συμπεριφορές υπερβαίνονται κυρίως σε ό,τι αφορά τα κεντρικά πρόσωπα και όχι τόσο τα δευτερεύοντα. Στα σύγχρονα παραμύθια, επίσης, στόχος της γυναίκας δεν είναι πάντα ο γάμος. Ωστόσο, όταν αποτελεί στόχο, ο άνδρας είναι υψηλής κοινωνικής θέσης (τόσο στα κλασσικά όσο και στα σύγχρονα παραμύθια).

Ολοκληρώνοντας αναστοχαστικά και επισημαίνοντας την επιρροή που έχουν τα παραμύθια στην παιδική ηλικία για όλους τους ανθρώπους, γυναίκες και άνδρες, οι ερευνήτριες θεωρούν πως στα σύγχρονα παραμύθια, αν και συνεχίζουν να υπάρχουν έμφυλες στερεότυπες συμπεριφορές, το μήνυμα είναι αισιόδοξο ως προς το μετασχηματισμό σε περισσότερες ισότιμες σχέσεις ανάμεσα στα φύλα.

4.4 Μελέτες για σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού¹¹

Η Κανταρτζή αποτελεί μια περίπτωση παραγωγικής ερευνήτριας που ασχολήθηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε επίπεδο διδακτορικής διατριβής με το αντικείμενο του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Έχει έξι δημοσιεύσεις, δύο εκ των οποίων είναι βιβλία (Κανταρτζή 1991, 2003) που αφορούν στα σχολικά εγχειρίδια. Συνολικά οι πέντε από τις έξι δημοσιεύσεις της αφορούν άμεσα σε αυτό το θέμα και μοιράζονται ισόποσα (δηλαδή από τρεις) στις δύο τελευταίες δεκαετίες. Έχοντας ήδη ανασκοπήσει τη δουλειά της για τη δεκαετία 1990-2000, εδώ θα σταθούμε στα τρία άρθρα της που εκδόθηκαν από το 2001 μέχρι σήμερα.

Η Κανταρτζή (2001), λοιπόν, σε άρθρο της για το φύλο στα εγχειρίδια των Μαθηματικών του Δημοτικού, ξεκινά με την αρχή ότι η υστέρηση των κοριτσιών στα Μαθηματικά σχετίζεται περισσότερο με κοινωνικές επιρροές που σταδιακά διαμορφώνουν τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό και εν τέλει επιδρούν με τέτοιο τρόπο στα κορίτσια, ώστε να μην ακολουθούν επαγγέλματα που απαιτούν Μαθηματικά (επαγγέλματα δηλαδή που αποδίδουν συνήθως περισσότερο κοινωνικό κύρος, οικονομικές απολαβές και αυτοεκτίμηση).

Στην εισαγωγή του άρθρου της αναφέρεται στις θεωρίες που σχετίζονται με το φύλο και την επίδοση στα Μαθηματικά (γνωστικοί και κοινωνικοποιητικοί παράγοντες, σχολική επιρροή και στάση παιδιών, χωρική αντίληψη σε σχέση με τα παιχνίδια που μαθαίνουν αγόρια και κορίτσια να παίζουν). Στη συνέχεια, επικεντρώνεται στα σχολικά εγχειρίδια των Μαθηματικών του Δημοτικού, κάνοντας αρχικά μια περιληπτική επισκόπηση σχετικών μελετών από άλλες χώρες και μίας ελληνικής. Οι απόψεις της κοινωνίας για τα Μαθηματικά ως «ανδρικό αντικείμενο» ενδοβάλλονται με ποικίλους τρόπους στα κορίτσια.

Τα εγχειρίδια του Δημοτικού που ερεύνησε φέρουν έντονα έμφυλα στερεότυπα: α) η αναλογία εμφάνισης ανδρών-γυναικών είναι δυσανάλογη σε βάρος των γυναικών/κοριτσιών (γυναίκες στα κείμενα: 16,5% - άνδρες στα κείμενα 83,5%, κορίτσια στα κείμενα: 36% - αγόρια στα κείμενα: 64%, γυναίκες με το δικό τους όνομα: 37,4% - άνδρες με το όνομά τους: 62,2%), β) παρουσιάζουν τη γυναίκα ως λιγότερο δυναμική, γ) οι άνδρες παρουσιάζονται με συντριπτικά μεγαλύτερη ευρύτητα δραστηριοτήτων σε αντίθεση με τις γυναίκες (95% στους επαγγελματικούς ρόλους των ανδρών, μόνο 5% σε αυτούς των γυναικών, τριάντα ένα επαγγέλματα που ασκούν άνδρες και πέντε που ασκούν γυναίκες), δ) οι άνδρες συνδέονται με δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας (93,6% χώρος εργασίας, 85,3% έξω από το σπίτι), ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται μόνο μέσα στο σπίτι και όταν οι άνδρες εμφανίζονται στο σπίτι ασχολούνται με επισκευές, ε) η γλώσσα των εγχειριδίων των Μαθηματικών είναι σεξιστική (83,6% αρσενικές αντωνυμίες, 16,4% θηλυκές), ενώ η λέξη «μαθητής» χρησιμοποιείται και για τα αγόρια και για τα κορίτσια, και στ) οι άνδρες συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία (χειρίζονται τα οικονομικά, κάνουν επενδύσεις), ενώ οι γυναίκες περιφερειακά (καταναλώνουν, αγοράζουν αλλά δεν «παράγουν»).

Γενικότερα, υπάρχει ενίσχυση του στερεοτύπου ότι οι γυναίκες αδυνατούν να αντιμετωπίσουν λογικά ή τεχνικά προβλήματα. Όλες αυτές οι υπορόρητες κατευθύνσεις για τα φύλα στα βιβλία των Μαθηματικών φαίνεται να απομακρύνουν τα κορίτσια από μια προοπτική ενασχόλησης με τα Μαθηματικά, καθώς εμφανίζονται περισσότερο ως μια υπόθεση των αγοριών. Η συγγραφέας καταλήγει τοποθετώντας τις/τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν Μαθηματικά προ της ευθύνης που έχουν να συμπεριφέρονται ισότιμα και να δημιουργούν ένα κλίμα ασφάλειας για όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, στη διδασκαλία των Μαθηματικών. Οι γονείς, επίσης, καθλούνται να υποστηριχθούν με τρόπο, ώστε να μη δημιουργούν έμφυλες προκαταλήψεις στα παιδιά τους για τα Μαθηματικά. Η συγγραφέας,

¹¹ Η μεταπτυχιακή διατριβή της Βαρκά (2006) που αφορά σε σχολικά εγχειρίδια (αναγνωστικά) της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης επισκοπήθηκε πιο πάνω, στην υποενότητα 4.1.

τέλος, προτείνει να γραφτούν εξ αρχής τα βιβλία των Μαθηματικών με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξαλειφθούν τα έμφυλα στερεότυπα. Το άρθρο περιλαμβάνει εκτεταμένη σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

Η ίδια (Κανταρτζή 2002) μελέτησε τέσσερα σχολικά βιβλία Ιστορίας του Δημοτικού. Στο άρθρο της κάνει μια σύντομη ανασκόπηση σχολικών βιβλίων Ιστορίας της Γερμανίας, των Η.Π.Α. και της Αγγλίας. Τα αποτελέσματα της έρευνάς της, που βασίστηκε, όπως και οι περισσότερες σε αυτή την περίοδο, στη μέθοδο της «ανάληψης περιεχομένου», παρουσιάζονται σε συγκεντρωτικούς πίνακες και σχολιάζονται από την ερευνήτρια. Οι απόλυτοι αριθμοί εμφάνισης ανδρών και γυναικών είναι 9.628 και 711 αντίστοιχα, ενώ οι επώνυμοι χαρακτήρες ανδρών και γυναικών 1900 και 211 αντίστοιχα. Τα ποσοστά εμφάνισης διάσημων γυναικών και διάσημων ανδρών είναι: 7,9% και 92,1%, και των πρωταγωνιστικών ρόλων: άνδρες 94,6% και γυναίκες 5,4%. Ως προς τις κοινωνικές αναφορές, η συζυγική κατάσταση για τις γυναίκες αναφέρεται δώδεκα φορές, για τους άνδρες τρεις, ενώ οι γυναίκες αναφέρονται ως μητέρες εξήντα επτά φορές και οι άνδρες ως πατέρες τριάντα φορές. Υπάρχουν 1.339 αναφορές σε ανδρικά επαγγέλματα και μόλις σαράντα δύο σε γυναικεία, ενώ η ποικιλία των ανδρικών επαγγελμάτων είναι πολύ μεγάλη, σε αντίθεση με αυτή των γυναικών.

Ως προς τις δραστηριότητες, υπάρχει έντονος έμφυλος χωρικός καταμερισμός με τις γυναίκες να συνδέονται με την οικιακή σφαίρα και τους άνδρες με τη δημόσια. Τέλος, η ερευνήτρια αναφέρεται στη συνθήκη παραγωγής των βιβλίων και συγκεκριμένα αναφέρει πόσοι άνδρες και πόσες γυναίκες συμμετέχουν στη συγγραφή τους: είκοσι επτά άνδρες και μόλις έξι γυναίκες, γεγονός που, κατά την ίδια, συμβάλλει άμεσα στην ανδρική/πατριαρχική σκοπιά που υιοθετείται στα εγχειρίδια. Τα συμπεράσματα του άρθρου είναι παρόμοια με αυτά που καταγράφονται στο βιβλίο που εκδίδει η ίδια συγγραφέας ένα χρόνο αργότερα (2003) και θα τα δούμε στη συνέχεια.

Καθιστώντας σαφές ήδη από τον πρόλογο (Κανταρτζή 2003, σελ.14), αλλά και το κεφάλαιο με τίτλο: «Μέθοδος ανάληψης - Στόχος της έρευνας» (ό.π., σελ. 139-140), ότι το εν λόγω βιβλίο επικεντρώνεται στη μελέτη του φύλου σε σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου πέραν των «Αναγνωστικών», η Κανταρτζή συμβάλλει στη διεύρυνση της έρευνας των εγχειριδίων ως προς το φύλο. Θεωρεί ότι τα σχολικά εγχειρίδια εν γένει συμβάλλουν στην εμπέδωση των έμφυλων ρόλων ανάλογα με τον τρόπο που αναπαριστούν τα φύλα, συμπληρώνοντας τις ήδη διαμορφωμένες αντιλήψεις των παιδιών για αυτά: «*Τα βιβλία είναι φορείς της κοινωνικοποίησης και υπηρετούν στο να επεκτείνουν και να ενισχύσουν τις εμπειρίες των παιδιών. Αντανακλούν τις κοινωνικές νόρμες και παρουσιάζουν μοντέλα ρόλων με τα οποία τα παιδιά ταυτίζονται...*» (ό.π., σελ. 107).

Η ερευνήτρια μελέτησε είκοσι τέσσερα σχολικά εγχειρίδια Δημοτικού (τέσσερα Θρησκευτικών, τέσσερα Ιστορίας, δύο Φυσικής, έξι Μαθηματικών, οκτώ για κοινωνικές επιστήμες) ως προς το περιεχόμενο των κειμένων, τις εικόνες, τη γλώσσα (συντακτική και γραμματική δομή ως προς το σεξισμό), υιοθετώντας τη μέθοδο της «ανάληψης περιεχομένου». Κύριος σκοπός της μελέτης ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα δύο φύλα παρουσιάζονται μέσα στα σχολικά εγχειρίδια. Οι επιμέρους στόχοι/κίνητρα διερεύνησής της ήταν: α) ο σεξισμός των βιβλίων ως ένας από τους πλέον ορατούς δείκτες σεξισμού, β) η επιρροή των βιβλίων στη διαμόρφωση στάσεων, και γ) αν οι διακηρύξεις περί ισότητας των φύλων αντικατοπτρίζονται στον τρόπο που αυτά παρουσιάζονται στα συγκεκριμένα βιβλία.

Οι κατηγορίες ανάληψης που χρησιμοποίησε (ό.π., σελ. 142-143) ήταν: α) η συχνότητα εμφάνισης ανδρών και γυναικών στα βιβλία, β) οι κοινωνικές αναφορές, όπως η συζυγική, η οικογενειακή, η επαγγελματική κατάσταση ανδρών και γυναικών, αν τοποθετούνται στην ιδιωτική ή δημόσια σφαίρα κ.λπ., γ) το γλωσσικό περιεχόμενο (ανάληψη του σεξισμού στη γλώσσα: λεξιλόγιο, γραμματική, δομή), δ) οι δραστηριότητες (οικιακές, ψυχαγωγικές, κοινωνικές, πολιτικές, φροντίδα άλλων), και ε) τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς (κοινωνικά, νοητικά, συναισθηματικά).

Η ερευνήτρια φαίνεται ότι επικεντρώνεται περισσότερο στην «εικόνα των γυναικών» στα σχολικά εγχειρίδια που εξετάζονται, καθώς αυτή είναι η διατύπωση στους τίτλους των υποενοτήτων, αν και μελετά βέβαια και την παράμετρο «άνδρες/αγόρια». Η έμφαση όμως φαίνεται από τη συγγραφέα να δίνεται στη «θέση των γυναικών».

Για το κάθε βιβλίο και τις περισσότερες κατηγορίες που ερευνά η συγγραφέας παρουσιάζει τα αποτελέσματα σε πίνακες, ενώ καταγράφει και χαρακτηριστικές φράσεις/αποσπάσματα από τα εγχειρίδια, που καταδεικνύουν την ιδεολογική διάσταση των έμφυλων διακρίσεων και υποστηρίζουν την ποιοτική σκοπιά της έρευνας. Η ερευνήτρια εξετάζει και τις εικόνες. Επίσης, σχολιάζει τα αποτελέσματα συνδέοντας το γνωστικό αντικείμενο στο οποίο εμπίπτουν τα μαθήματα με την έμφυλη ιδεολογία που λανθάνει σε κάθε γνωστικό αντικείμενο. Για τα βιβλία κάθε μαθήματος που εξετάζει, κάνει μια σύντομη ανασκόπηση μελετών σε σχολικά βιβλία των ανάλογων μαθημάτων σε άλλες χώρες, όπου υπάρχουν τέτοιες μελέτες.

Βιβλία Θρησκευτικών (Κανταρτζή 2003, σελ. 147-173): Οι άνδρες κυριαρχούν, το γυναικείο φύλο παρουσιάζεται πολύ πιο περιορισμένα και με ιδιαίτερα στερεότυπο τρόπο. Ο Θεός αναφέρεται ως Πατέρας, ο Χριστός, οι Απόστολοι, οι Μαθητές, οι Προφήτες, το Ιερατείο είναι όλοι άνδρες. Η συγγραφέας αναρωτιέται αν αυτό σχετίζεται με την ιστορική εποχή στην οποία αναφέρονται τα Θρησκευτικά (Καινή Διαθήκη) ή αν είναι χαρακτηριστικό της ίδιας της θεολογικής σκέψης.¹² Επισημαίνει τον ισότιμο τρόπο με τον οποίο ο Χριστός αντιμετώπισε τις γυναίκες και το ρόλο τους στις πρωτοχριστιανικές κοινωνίες κ.λπ. Αργότερα ωστόσο, ιδιαίτερα με την καθιέρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας, οι γυναίκες εξοβελίστηκαν από την ιεραρχία (Μεγάλη Παράδοση), μένοντας όμως αυτές που συμμετείχαν κυρίως στο σώμα/ποίμνιο της Εκκλησίας (Μικρή Παράδοση), καταλαμβάνοντας την ανδροκεντρικά σχεδιασμένη έμφυλη θέση τους ως «προαισθητικών» από τη «φύση» τους, ως διαμεσοληθριών μεταξύ ιερού και κοσμικού, μεταξύ φύσης και πολιτισμού.¹³ Οι προτάσεις που παρουσιάζει η συγγραφέας για τα βιβλία των Θρησκευτικών είναι οι ακόλουθες: α) να υπογραμμιστούν οι αξίες της ισότητας και της ελευθερίας που ενστερνίζεται ο χριστιανισμός σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Ιησού Χριστού, β) να υπάρξουν περισσότερα παραδείγματα γυναικών από την Παλαιά Διαθήκη, αλλά κυρίως από την Καινή Διαθήκη, αφού τότε αρκετές γυναίκες είχαν σημαντική θέση στη χριστιανική παράδοση επιδεικνύοντας δύναμη χαρακτήρα, γ) να εξισοροποιηθεί η αναλογία ανδρών και γυναικών, δ) να εξισοροποιηθεί η χρήση της γλώσσας ως προς τις έμφυλες αναφορές της και τη σεξιστική χρήση της (αντωνυμίες, επίθετα κ.λπ.), ε) να γίνει συνειδητή προσπάθεια των δασκάλων, γυναικών και ανδρών, να τονίζουν την ισότητα των φύλων, και στ) να υπάρχει μεγαλύτερο εύρος επιλογής διδακτικών εγχειριδίων στα Θρησκευτικά.

Βιβλία Ιστορίας (Κανταρτζή 2003, σελ. 175-209): Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η Ιστορία (ως αντικείμενο) και η διδασκαλία της χειρίζεται επιλεκτικά τα γεγονότα του παρελθόντος, συνιστώντας ένα είδος προπαγάνδας. Στα βιβλία που μελέτησε βρίσκει ότι η γυναικεία εμπειρία είτε διαστρέφεται είτε λείπει, όπως και αυτή των κοριτσιών. Επιπλέον, οι εικόνες των γυναικών συγκρινόμενες με αυτές των ανδρών, είναι πολύ αρνητικές (περιθωριοποιημένες, σκοτεινές φιγούρες, εκτός δημόσιας σφαίρας). Οι άνδρες διοικούν, ελέγχουν, έχουν ηγετικούς οικονομικούς και πολιτικούς ρόλους, με ελάχιστες τέτοιες εξαιρέσεις γυναικών, οι οποίες παρουσιάζονται κυρίως ως τιμώμενες. Με λίγα λόγια, η σκοπιά των εγχειριδίων Ιστορίας είναι ανδρική/πατριарχική, όπως και η σκοπιά της ιστορικής επιστήμης γενικότερα (ό.π., σελ. 208).¹⁴ Είναι, λοιπόν, εμφανής ο περιορισμός των μοντέλων-ρόλων για τα κορίτσια. Οι προτάσεις της ερευνήτριας για τη βελτίωση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας αναφορικά με την ισότιμη παρουσίαση των φύλων μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) τα σχολικά βιβλία να παρουσιάσουν τις εμπειρίες και τη συνεισφορά των γυναικών, β) να γίνει συνείδηση ότι όταν οι άνδρες ήταν στους πολέμους οι γυναίκες συνέχιζαν να είναι παρούσες και να προσφέρουν, γ) να παρουσιάσουν τις γυναίκες ως ενεργά μέλη της κοινωνίας, και δ) σε πιθανά νέες εκδόσεις βιβλίων Ιστορίας, να δοθεί έμφαση στην κοινωνική και πολιτισμική Ιστορία και την Ιστορία της καθημερινής ζωής ανδρών και γυναικών.

Βιβλία Φυσικής (Κανταρτζή 2003, σελ. 211-232): Είναι γνωστό το έμφυλο στερεότυπο ότι γυναίκες και φυσικές επιστήμες δε συνάδουν.¹⁵ Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται από την έρευνα των δύο βιβλίων Φυσικής του Δημοτικού σχολείου από την Κανταρτζή. Σε αυτά χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος για να περιγραφεί ο άνθρωπος που ασχολείται με τη φυσική επιστήμη, γεγονός που μεταξύ άλλων απομακρύνει τα κορίτσια από το να φανταστούν μια μελλοντική ενασχόληση με τις φυσικές επιστήμες. Την ίδια στιγμή, αυτή η έμφυλη καταμερισμένη ύλη στα βιβλία της φυσικής αποκαρδιώνει τα κορίτσια και τα οδηγεί σε χαμηλότερες επιδόσεις ή «δυσανεξία» στο συγκεκριμένο μάθημα. Οι προτάσεις που διατυπώνει η συγγραφέας προκειμένου να εκριζωθεί ο σεξισμός από τα εγχειρίδια αυτά συνοψίζονται στα ακόλουθα: α) το μάθημα της Φυσικής πρέπει να προσφέρει ίδιες ευκαιρίες σε γνωστικές διεργασίες

12 Βλ. και Μανή (2002), η διπλωματική διατριβή της οποίας για τα εγχειρίδια θρησκευτικών του Λυκείου ανασκοπήθηκε παραπάνω (ενότητα 4.1).

13 Για τις έμφυλες διαστάσεις της θρησκείας και κυρίως για τη σχέση των γυναικών στην Ελλάδα με τη θρησκεία και τη λεγόμενη «Μικρή Παράδοση» βλ. σχετικά κείμενα και άρθρα κοινωνικών ανθρωπολόγων, όπως των Danforth (1992), Dubisch (2000), Σερεμετάκη (1994), Σκουτέρη-Διδασκάλου (1994).

14 Για την ανδροκεντρική σκοπιά γραφής της ιστορίας και μια φεμινιστική κριτική αυτής βλ. ενδεικτικά Αβδελά και Ψαρρά (1997), Repousi (2004, 2005).

15 Για μια φεμινιστική προσέγγιση στις φυσικές επιστήμες βλ. Πεντεντζή (2006), Wertheim (2002). Το άρθρο της Πεντεντζή (2006) μπορεί να εντοπιστεί ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: http://www.isotita-epaeak.gr/iliko_sxetikes_ereunes/ekpedeusi/Redetzi_M_Fylo_reduce.pdf. Μια εκτεταμένη επισκόπηση του πολύ ενδιαφέροντος βιβλίου της Wertheim (2002) βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.thalesandfriends.org/gr/images/marina/parrot/pandeloni.doc>.

και δραστηριότητες σε κορίτσια και αγόρια, προσαρμοσμένες στα ενδιαφέροντα και στις εμπειρίες τους (π.χ. μέσω κατάλληλα διαμορφωμένων πειραμάτων, ασκήσεων κ.λπ.), β) να τονιστούν οι περιπτώσεις γυναικών φυσικών επιστημόνων, γ) να δοθεί προσοχή στην εξισορρόπηση ως προς την εμφάνιση των δύο φύλων στα νέα βιβλία, και δ) οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εμπνεύσουν μηνύματα εξισορρόπησης και ισότητας χειριζόμενες/-οι κατάλληλα την ύλη των βιβλίων.

Βιβλία Μαθηματικών (Κανταρτζή 2003, σελ. 233-259): Όπως και οι φυσικές επιστήμες, έτσι και τα Μαθηματικά αποτελούν ένα γνωστικό κλάδο με αρσενικό πρόσημο.¹⁶ Αν και έρευνες δείχνουν ότι αγόρια και κορίτσια έχουν τις ίδιες επιδόσεις στα Μαθηματικά, η εικόνα αλλιάζει στο Γυμνάσιο υπέρ των αγοριών. Οι απόψεις της κοινωνίας για τα Μαθηματικά ως «ανδρικό αντικείμενο» ενδοβάλλεται με ποικίλους τρόπους στα κορίτσια, με αποτέλεσμα να μην ακολουθούν επαγγέλματα που απαιτούν Μαθηματικά. Τα εγχειρίδια Μαθηματικών του Δημοτικού φέρουν έντονα έμφυλα στερεότυπα: α) η αναλογία εμφάνισης ανδρών-γυναικών είναι δυσανάλογη σε βάρος των γυναικών/κοριτσιών, β) παρουσιάζουν τη γυναίκα ανίκανη να αντιμετωπίσει τεχνικά ή λογικά ζητήματα, γ) οι άνδρες παρουσιάζονται με μεγαλύτερη ευρύτητα δραστηριοτήτων σε αντίθεση με τις γυναίκες, και δ) οι άνδρες συνδέονται με δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας (χειρίζονται χρήματα, έχουν περιουσία). Όλες αυτές οι υπόρρητες κατευθύνσεις για τα φύλα στα βιβλία των Μαθηματικών φαίνεται να απομακρύνουν τα κορίτσια από μια προοπτική ενασχόλησης με το συγκεκριμένο αντικείμενο, καθώς αυτά εμφανίζονται περισσότερο ως μια υπόθεση των αγοριών. Οι προτάσεις, που καταθέτει η συγγραφέας στην εν λόγω μελέτη, για ανάσχεση του σεξισμού στα βιβλία αυτά είναι οι ακόλουθες: α) η συγγραφέας τοποθετεί τους/τις εκπαιδευτικούς που διδάσκουν Μαθηματικά προ της ευθύνης που έχουν να συμπεριφέρονται ισότιμα και να δημιουργούν ένα κλίμα ασφάλειας για όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, στη διδασκαλία των Μαθηματικών, β) οι γονείς καλούνται να υποστηριχθούν με τρόπο, ώστε να μη δημιουργούν έμφυλες προκαταλήψεις στα παιδιά τους για τα Μαθηματικά, και γ) χρειάζεται να γραφτούν εκ νέου τα βιβλία με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξαλειφθούν τα έμφυλα στερεότυπα από τα σχολικά βιβλία των Μαθηματικών.

Βιβλία Κοινωνικών Επιστημών¹⁷ (Κανταρτζή 2003, σελ. 261-288): Στα εν λόγω βιβλία η συγγραφέας διαπίστωσε ότι δίνεται προτεραιότητα στην ανδρική εμπειρία παρά το ότι ασχολούνται με περισσότερο καθημερινά κοινωνικά ζητήματα. Τυπικά, σε κάποια σημεία, αναφέρεται το ζήτημα της ισότητας, για να χαθεί όμως μέσα από τις επιλογές προσώπων, ρόλων και εικόνων που εμφανίζονται στο βιβλίο. Για παράδειγμα, οι οικογένειες παρουσιάζονται σύμφωνα με το στερεότυπο της πυρηνικής οικογένειας και αγνοείται η πιθανότητα ύπαρξης μονογονεϊκών οικογενειών. Ωστόσο, τα βιβλία αυτά δίνουν περισσότερες ευκαιρίες στην/στον εκπαιδευτικό να μιλήσει για ισότητα των φύλων, με την προϋπόθεση ότι ενδιαφέρεται να εισάγει αυτή την οπτική στη διδασκαλία της/του.

Και ο Νίκος Πολύζος, όμως, είναι ένας παραγωγικός ερευνητής/συγγραφέας σε ό,τι αφορά το πεδίο της μελέτης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου.¹⁸ Σε ένα σύντομο δημοσιευμένο άρθρο του (Πολύζος 2000), εξετάζει όλα τα τεύχη Μαθηματικών των έξι τάξεων του Δημοτικού σχολείου. Αυτό που ενδιαφέρει το συγγραφέα σε αυτή τη σύντομη παρουσίαση είναι κυρίως η ποσότητα και το είδος των αναφορών στα εγχειρίδια των Μαθηματικών που αφορούν στις μη επαγγελματικές δραστηριότητες ενήλικων ως προς το φύλο.

Παρουσιάζει τα αποτελέσματα σε δύο πίνακες (Πολύζος 2000, σελ. 101-102) και τα σχολιάζει σύντομα. Εμφανίζονται σε ποσοστό 69,52% άνδρες, 10,47% γυναίκες και 20% άνθρωποι γενικώς. Οι άνδρες υπερέχουν αριθμητικά και εμφανίζονται ως: υποψήφιοι σε εκλογές, ιδιοκτήτης οικοπέδου, επισκευαστής αυτοκινήτων, να φτιάχνει σπίτι, μετανάστης που έφερε δολάρια κ.λπ., ενώ οι γυναίκες πληρώνουν λογαριασμούς, ξοδεύουν, μια εμφανίζεται να δένει το γαϊδουράκι της, να αγοράζει κ.λπ. Με άλλα λόγια, οι άνδρες στα βιβλία των Μαθηματικών εμφανίζονται να παράγουν και οι γυναίκες, μάλλον, να καταναλώνουν. Συνέχεια, κατά κάποιο τρόπο, αυτού του άρθρου του αποτελεί και ένα άλλο (Πολύζος 2003), στο οποίο ο συγγραφέας εξετάζει την παρουσίαση των επαγγελμάτων σε σχέση με το φύλο στα δώδεκα τεύχη Μαθηματικών του Δημοτικού σχολείου. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε τέσσερις πίνακες (Πολύζος 2003, σελ. 32-33). Πέρα από τη γενικότερη ποσοτική υπεροχή εμφάνισης ανδρών σε σχέση με τις γυναίκες, παρατηρεί επιπλέον τη συντριπτικά μεγαλύτερη ποικιλία επαγγελμάτων που ασκούνται από άνδρες (εβδομήντα πέντε συνολικά με συχνότερα αυτά του γεωργού, του

16 Για το φύλο και τα Μαθηματικά βλ. ενδεικτικά Κογκίδου (1995), Τρέσσου-Μυλωνά (1994, 1997), Χρονοπούλου και Γιαννόπουλος (1986).

17 Σύμφωνα με τη συγγραφέα πρόκειται για τα βιβλία με τίτλους: «Εμείς κι ο κόσμος», «Γεωγραφία», «Πολιτική και κοινωνική αγωγή».

18 Ένα από τα κείμενά του (Πολύζος, 2002) ανασκοπείται στην ενότητα 4.6. πιο κάτω.

εμπόρου, του δασκάλου, του εργάτη, του ψαρά) και η πολύ περιορισμένη για τις γυναίκες (έντεκα συνολικά με πιο συχνά αυτά της δακτυλογράφου και της δασκάλας).

Ο ίδιος (Πολύζος 2001) μελέτησε και τέσσερα βιβλία Θρησκευτικών του Δημοτικού σχολείου (Ο.Ε.Δ.Β. 1997-1998), με άξονα την κοινωνικοποιητική συμβολή τους στη διαδικασία ταύτισης των παιδιών με στερεότυπους έμφυλους ρόλους. Τον ερευνητή ενδιαφέρουν δύο βασικά ζητήματα: α) αν οι συγγραφείς των εγχειριδίων έχουν λάβει υπόψη τις διεθνείς (Ο.Η.Ε.) επιταγές περί μη διακρίσεων κατά των γυναικών στα σχολικά Προγράμματα και εγχειρίδια, β) αν το υπάρχον υλικό των βιβλίων των Θρησκευτικών διαμορφώνει στάσεις σχετικές με την ισότητα των φύλων (τρόπος αντιμετώπισης των δύο φύλων, ποσοστό προτύπων ανδρών-γυναικών, εμφανίζονται ως ισότιμα ή μη μέλη της κοινωνίας, οικογένεια και καταμερισμός ρόλων ως προς το φύλο, αριθμός και είδος δραστηριοτήτων παιδιών που πρωταγωνιστούν, εικονογράφηση και φύλο).

Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου που εφάρμοσε, συμπεραίνει ότι, αν και υπάρχουν και κάποιες θετικές αναφορές σε γυναίκες-κορίτσια, οι περισσότερες αναφορές έχουν αρνητικό χαρακτήρα και σε αυτές οι γυναίκες παρουσιάζονται ως υποδεέστερες των ανδρών. Ο ερευνητής καταλήγει ότι οι συγγραφείς των εγχειριδίων δεν έχουν λάβει υπόψη τους τη νομοθεσία για την ισότητα των φύλων. Στο σχολείο, στην οικογένεια και στη γειτονιά, τα φύλα παρουσιάζονται με στερεότυπους τρόπους (άνδρες/δημόσια σφαίρα και γυναίκες/ιδιωτική σφαίρα). Τα αγόρια παρουσιάζουν συνήθως ενεργητική ή/και επιθετική κάποιες φορές διάθεση, ενώ τα κορίτσια παρουσιάζονται παθητικά, συναισθηματικά, φοβισμένα. Παρατηρεί, επίσης, ότι η αναλογία των συγγραφέων ως προς το φύλο δεν είναι ισόροπη (επτά άνδρες και πέντε γυναίκες), με επόπτες τρεις άνδρες και κριτές εννέα άνδρες και δύο γυναίκες. Συνολικό ποσοστό συμμετοχής συγγραφέων ως προς το φύλο: 66,6% άνδρες και 33,3% γυναίκες.

Ο ερευνητής προτείνει την αναθεώρηση των διδακτικών εγχειριδίων των Θρησκευτικών, ώστε να προαχθεί η ισότητα των φύλων, μέσω της συμμετοχής περισσότερων γυναικών-συγγραφέων στις ομάδες συγγραφής τους, μέσω της ενθάρρυνσης των παιδιών να κρίνουν τα βιβλία τους, μέσω του εμπλουτισμού των κειμένων με πηγές και άλλα λογοτεχνικά κείμενα που μπορεί να βοηθήσουν ως αφορμές για συζήτηση για τα φύλα και τις σχέσεις μεταξύ τους, και τέλος μέσω της δυνατότητας επιλογής μεταξύ περισσότερων συγγραμμάτων. Σημαντική κρίνει την πιλοτική εφαρμογή κάθε νέας απόφασης. Επίσης, προκρίνεται ο ρόλος των εκπαιδευτικών και ο τρόπος που διαχειρίζονται τα υπάρχοντα σχολικά εγχειρίδια στην τάξη, θεωρώντας ότι με την κατάλληλη επιμόρφωση ή και από προσωπική ευαισθησία μπορούν να εισάγουν την οπτική του φύλου στη διδασκαλία τους.

Ο Νταγιάκης (2000), έχοντας εκπονήσει τη διπλωματική εργασία του με θέμα: «Επαγγελματικές αναπαραστάσεις των δύο φύλων στα διδακτικά εγχειρίδια της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (ΚΠΑ) του Δημοτικού σχολείου», εκδίδει ένα άρθρο το οποίο συνδέεται με τη διπλωματική του. Σε αυτό το άρθρο (Νταγιάκης 2002) γράφει για τις επαγγελματικές αναπαραστάσεις των δύο φύλων στα διδακτικά εγχειρίδια ΚΠΑ του Δημοτικού σχολείου. Παρουσιάζει σε δύο πίνακες (Νταγιάκης 2002, σελ. 37) τα σημαντικότερα αποτελέσματα της προβληματικής του, τα οποία περιλαμβάνουν: α) εικονικές και λεκτικές αναπαραστάσεις επαγγελμάτων κατά 83,6% για τους άνδρες και 16,4% για τις γυναίκες, και β) επαγγέλματα κατά φύλο και επαγγελματική κατηγορία κύρους, όπου η κατώτερη επαγγελματική κατηγορία για τους άνδρες υπερέχει (33,9%), ενώ οι γυναίκες, όσο αυτές παρουσιάζονται (16,4%), τις βρίσκουμε σε ανώτερες και ανώτατες επαγγελματικές κατηγορίες (11%).

Κατά το συγγραφέα γενικότερα, η υψηλή συχνότητα εμφάνισης ανδρικών επαγγελμάτων (83,7%) και ειδικότερα σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα (33,9%) μπορεί να εκληφθεί έμμεσα από τα παιδιά ως μήνυμα για την ιδιαίτερη εργατικότητα του άνδρα, καθώς και ως μήνυμα για την αποκλειστική υποχρέωσή του να στηρίζει οικονομικά την οικογένειά του στο πλαίσιο του στερεότυπου ρόλου του «άνδρα κουβαλητή» και βέβαια του στερεότυπου στα του «οίκου» ρόλου της γυναίκας. Ο συγγραφέας σχολιάζει ότι αυτές οι αναπαραστάσεις των βιβλίων δε συμβαδίζουν με τα πραγματικά κοινωνικά δεδομένα, σημειώνοντας ότι το 1998 το 36,9% του συνολικού, οικονομικά ενεργού, πληθυσμού ήταν γυναίκες και προτείνει την άμεση προσαρμογή των σχολικών εγχειριδίων στις τρέχουσες κοινωνικές συνθήκες. Επίσης, θέτει το ζήτημα της κατάλληλης επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών σε θέματα ισότητας, σε συνεργασία μάλιστα με τους γονείς. Ο ίδιος, σε ένα άλλο άρθρο του (Νταγιάκης 2001), εστιάζει στα αποτελέσματα της έρευνάς του σχετικά με την απεικόνιση των φύλων στην εικονογράφηση των εγχειριδίων «Ερευνώ το Φυσικό Κόσμο» (τέσσερα τεύχη) της Ε' και Στ' τάξης του Δημοτικού. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι σε αυτά τα διδακτικά εγχειρίδια κυριαρχεί η σεξιστική ιδεολογία, η οποία δημιουργεί ασυνέχεια στην έννοια της δημοκρατίας, όπως θα έπρεπε να ισχύει και στην εκπαίδευση.

Στη μελέτη της εικονογράφησης που αφορά στο συγκεκριμένο άρθρο, ο συγγραφέας εντόπισε ότι

το αρσενικό φύλο εμφανίζεται κατά 73,1%, ενώ το θηλυκό κατά το υπόλοιπο 26,9%. Επιπλέον, τα κορίτσια και οι γυναίκες στις εικόνες εμφανίζονται με εξαιρετικά στερεότυπους για το φύλο τους ρόλους (στην κουζίνα, στο τζάκι, να παίζει σκοινάκι, να κάνει ηλιοθεραπεία, μπροστά σε καθρέφτη, ως τηλεφωνήτρια, γιατρός, νοσοκόμα, ως ευαίσθητη σε ερεθίσματα πόνου κ.λπ.). Ο συγγραφέας αναρωτιέται (ρητορικά) αν τα παραπάνω δεν ενισχύουν την αποστροφή ή τη χλιαρή αντιμετώπιση μαθημάτων που σχετίζονται με τη Φυσική από τις μαθήτριες.

Ο Ιωαννίδης (2002) μελετά το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Στ' τάξης Δημοτικού στοχεύοντας στη διερεύνηση για αναφορές σε γυναικεία ιστορικά πρόσωπα. Διαπιστώνει ότι, παρά την αναπροσαρμογή του συγκεκριμένου εγχειριδίου στα 1997 και παρά το γεγονός ότι υπάρχουν τρεις γυναίκες στη συγγραφική ομάδα, η ελληπείστατη αναφορά σε γυναίκες που υπήρξαν σημαντικές προσωπικότητες της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας που αφορά στην Ελλάδα συνεχίζεται. Το σύνολο των γυναικείων ονομάτων που υπάρχουν στο βιβλίο είναι μόνο πέντε, γεγονός που ισοδυναμεί με το μόλις 2% των ονομάτων ελληνικών και ξένων προσώπων που αναφέρονται.

Επιπλέον, και ίσως αυτό είναι το σημαντικότερο συμβολικά, τα κείμενα στα οποία υπάρχουν οι ελάχιστες αυτές αναφορές βρίσκονται σε σημεία του βιβλίου που προαιρετικά μπορεί να διδάξει ο/η δάσκαλος/-α και προαιρετικά να διαβάσουν οι μαθητές/-τριες, γεγονός που αποδυναμώνει ακόμα περισσότερο την παρουσία τους στη διδακτική ύλη. Προτείνεται από τον ερευνητή ως επιβεβλημένη η αναθεώρηση του βιβλίου και του αναλυτικού προγράμματος που αφορά στο μάθημα της Ιστορίας, ώστε να αναγνωριστεί η δυναμική των γυναικών στη διαμόρφωση της Ιστορίας.

Η Κοτσαλίδου (2003) επικεντρώνει την ανάλυσή της σε τέσσερα (4) γλωσσικά εγχειρίδια (αναγνωστικά η «Γλώσσα μου») του Δημοτικού Σχολείου. Στόχος της είναι η μελέτη ποικίλων κοινωνικών προτύπων, μεταξύ αυτών και έμφυλων, που προβάλλονται μέσα από την επιλογή και το συνδυασμό κειμένων, καθώς παράλληλα μελετά και τις οδηγίες διδασκαλίας που δίδονται στις/στους εκπαιδευτικούς. Έχει ενδιαφέρον ότι η θεωρητική της προσέγγιση ξεφεύγει από την τετριμμένη «ανάλυση περιεχομένου» και φαίνεται ότι αντλεί από τη συμβολική και ιδεολογική/μαρξιστική ανάλυση, έχοντας μάλιστα επιρροές και από την ανάλυση λόγου («discourse/discursive analysis»). Οι αναφορές της στην έμφυλη διάσταση όσων μελετά είναι περιορισμένες, καθώς την απασχολούν γενικότερα οι ιδεολογικές κατευθύνσεις που επιβάλλονται με έμμεσο τρόπο, αλλά αξίζει να τις σημειώσουμε εδώ.

Η ερευνήτρια, λοιπόν, διαπιστώνει ότι, παρά την προοδευτική επιλογή κειμένων συγγραφέων που άλλοτε ήταν «απαγορευμένοι», γεγονός που αποδίδει στην προσπάθεια προβολής της «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης» των χρόνων 1976-1982, δε θίγονται με ουσιαστικό τρόπο ποικίλα στερεότυπα γύρω από τον πόλεμο, το ρατσισμό, την οικολογία, την προγονοπληξία, το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού έθνους, την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων ή αφήνονται περιθώρια παρερμηνειών, αν ο/η εκπαιδευτικός δε σχολιάσει κατάλληλα.

Επίσης, αναφέρεται (Κοτσαλίδου 2003, σελ. 38) σε «έπιφαση εκδημοκρατισμού με τη γνωστή πληυραλιστική μέθοδο» και στο ότι τα εγχειρίδια μέσα από την επιλογή και το συνδυασμό των κειμένων, καθώς και μέσα από τις ασκήσεις «...αποβλέπουν να διαπαιδαγωγήσουν τους μαθητές στη λογική της αστικής κοινωνίας...». Αναφέρεται ακόμα στα στερεότυπα που τα συγκεκριμένα εγχειρίδια αναπαράγουν αναφορικά με την οικογένεια και το φύλο. Σχολιάζοντας τον «παιδοκεντρισμό» που επαγγέλλονται οι συγγραφείς των εγχειριδίων, η συγγραφέας σημειώνει (ό.π., σελ. 33): «...όπως φαίνεται, η λέξη "παιδί" σημαίνει ακόμα αγόρι ...σε πολλά κείμενα ο αφηγητής ή το κεντρικό πρόσωπο είναι αγόρι...» και πιο κάτω (ό.π.: 38) συμπληρώνει με μια δόση σαρκασμού: «...η μαθήτρια μαθαίνει να κεντά, να ράβει, να μαγειρεύει, να κάνει δουλειές του σπιτιού. Θα αναγκαστεί να δουλέψει, εάν όλα πάνε στραβά και ανάποδα. Και πάλι θα πρέπει να προτιμήσει μια δουλειά που δεν θα την απομακρύνει από το σπίτι. Εάν θελήσει να σπουδάσει, θα πρέπει να σπουδάσει με μεγάλο θάρρος και να ακολουθήσει ένα από τα λεγόμενα γυναικεία επαγγέλματα, δασκάλα, οδοντίατρος. Επειδή εμφανίζονται και πολλές παρουσιαστές στην τηλεόραση, ας υπάρχει και καμιά δημοσιογράφος στο κείμενο».

Σε άρθρο της, που εξέδωσε σε γαλλικό επιστημονικό περιοδικό, η Ρεπούση (Repousi 2005) περιγράφει τα πορίσματα μιας ενδιαφέρουσας πρωτογενούς έρευνας που διεξήγαγε και που σχετίζεται με τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Μέσω ερωτηματολογίου που συνέταξε η ίδια, επιχείρησε να διερευνήσει την πρόσληψη της διδασκαλίας της Ιστορίας σε παιδιά του Δημοτικού. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2004-2005 και στο άρθρο της αναλύει τις απαντήσεις εκατόν εβδομήντα παιδιών, αγοριών και κοριτσιών ισόποσα. Στο πρώτο μέρος του άρθρου, εξετάζει προσεγγίσεις της διδασκαλίας της Ιστορίας που έχουν αναπτυχθεί από το 1970 και μετά, ιδιαίτερα τη μετατόπιση του προβληματισμού από την κατηγορία «γυναίκες» στην κατηγορία φύλο ως αναλυτικό εργαλείο, τη συσχέτιση φύλου και τάξης και τη μετατόπιση από ποσοτικές σε ποιοτικές προσεγγίσεις.

Η συγγραφέας επισημαίνει ότι στο πεδίο της Ιστορίας οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν, μεταξύ άλλων, στην επανεξέταση της ίδιας της εννοιολογικής δομής της διδασκόμενης Ιστορίας, με την προβληματοποίηση, για παράδειγμα, της περιοδολόγησης και τις εισηγήσεις για την καθιέρωση μιας νέας περιοδολόγησης που θα συμπεριλαμβάνει ως δρώντα υποκείμενα της Ιστορίας άνδρες και γυναίκες. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, παρουσιάζονται συνοπτικά κάποια πρώτα αποτελέσματα της έρευνας μέσω ερωτηματολογίου σε παιδιά του Δημοτικού, όπως προαναφέρθηκε, επισημαίνοντας ότι δεν έχει γίνει συστηματική επεξεργασία όλου του υλικού. Η πλειοψηφία των αγοριών και κοριτσιών απαντά θετικά στην ερώτηση αν ο ρόλος των γυναικών στην Ιστορία είναι σημαντικός. Στην ερώτηση τι σημαντικό συνεισέφεραν οι γυναίκες στην Ιστορία, στις απαντήσεις αγοριών και κοριτσιών κυριαρχεί ο συμπληρωματικός ρόλος των γυναικών στην υποστήριξη των ανδρών, συζύγων και γιων. Σε πολλές απαντήσεις οι γυναίκες παρουσιάζονται να μην έχουν καν την ίδια εθνικότητα με τους άνδρες ή μοιάζει να μην τους αποδίδεται καθόλου εθνικότητα: «ο ρόλος τους ήταν σημαντικός, γιατί βοήθησαν τους Έλληνες να απελευθερωθούν» απαντούν κορίτσια και αγόρια.

Η κυρίαρχη κατασκευή της διαφοράς φύλου στη διδασκαλία της Ιστορίας δεν εσωτερικεύεται μηχανικά από τις μαθήτριες. Στην ερώτηση με ποια ιστορική προσωπικότητα ταυτίζονται, μόνο το 50% των κοριτσιών αναφέρει μια γυναίκα, το 20% αναφέρει άνδρες και το 25% απαντά ότι δεν ταυτίζεται με κάποιο πρόσωπο. Οι γυναίκες με τις οποίες οι μαθήτριες αναφέρουν ότι ταυτίζονται είναι κατά κανόνα γυναίκες που δρουν στο δημόσιο χώρο. Οι απαντήσεις των αγοριών είναι πιο ομοιόμορφες: το 83% ταυτίζονται με κάποια «ηρωική» (ανδρική) προσωπικότητα. Ας σημειωθεί ότι στο άρθρο αυτό η συγγραφέας συνοψίζει συμπεράσματα παλαιότερης έρευνάς της σε σχολικά βιβλία Ιστορίας (Repousi 2004),¹⁹ όπου υιοθετώντας την κατηγορία «φύλο», σε αντίθεση με την κατηγορία «γυναίκες» ως αναλυτικό εργαλείο, διερωτάται για τη θέση των γυναικών σε σχέση με αυτή των ανδρών και για τους ρόλους που αποδίδονται στα δυο φύλα. Επίσης, στην ανάλυσή της αυτή είχε συμπεριλάβει όχι μόνο τις αναφορές σε γυναίκες, αλλά και σύμβολα και έννοιες που παραπέμπουν στη θηλυκότητα και στον ανδρισμό.

Η ανάλυσή της για τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας δείχνει ότι η απουσία αναφοράς σε γυναίκες είναι μια όψη μόνο της κατασκευής της διαφοράς των φύλων και της σχέσης κυριαρχίας του ενός επί του άλλου φύλου. Σε αντίθεση με ποσοτικές αναλύσεις που δείχνουν την απουσία των γυναικών από τα εγχειρίδια Ιστορίας, η προσέγγιση αυτή της Ρεπούση δείχνει, όχι την απουσία, αλλά την περιθωριοποίηση των γυναικών στα εγχειρίδια. Οι γυναίκες δεν είναι απύσες, αλλά μένουν στο περιθώριο της Ιστορίας και της ιστορικής αλλαγής. Η κατηγορία «γυναίκες» καθίσταται ανιστορική, εφόσον η Ιστορία παρουσιάζεται ως προϊόν της δράσης των ανδρών.

Ο Στατήρης (2005) επικεντρώνεται στη μελέτη των φύλων στα εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (ΚΠΑ) του Δημοτικού, όπως και ο Νταγιάκης (2002) που αναφέρθηκε παραπάνω. Στην εισαγωγή του άρθρου του (Στατήρης 2005) οριοθετεί το πρόβλημα «Φύλο και σχολικά εγχειρίδια», καθώς και τους όρους συγγραφής των εν λόγω εγχειριδίων ως προς το πώς το αντιλαμβάνεται η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), αναφέροντας τις σχετικές Οδηγίες που έχουν εκδοθεί για τον τρόπο επιλογής και συγγραφής των κειμένων αλλά και την εικονογράφηση (ό.π., σελ. 55-56). Στη συνέχεια, απανθίζει φράσεις από τα βιβλία ΚΠΑ της Στ' Δημοτικού και τις σχολιάζει μία προς μία, παραπέμποντας στις αντίστοιχες σελίδες. Το ίδιο κάνει και για την εικονογράφηση. Διαπιστώνει ότι τα κείμενα και η εικονογράφηση ακυρώνουν τη στοχοθεσία της ελληνικής Πολιτείας αλλά και της Ε.Ε. για ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων.

Ο Γαργαλιάνος (2007), αν και αναφέρει στην εισαγωγή και στα συμπεράσματα του άρθρου του ότι μελετά το ρόλο των γυναικών στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας και των Μαθηματικών, στην πραγματικότητα μέσα στο κυρίως κείμενο δεν υπάρχει κάποια τέτοια αναφορά (ίσως από κάποιο λάθος). Κατά τα λοιπά, διαπιστώνει (περισσότερο εμπειρικά αλλά και μέσα από παραπομπές σε έρευνες άλλων μελετητών/-τριών) ότι οι εκπαιδευτικοί, γυναίκες και άνδρες, αναπαράγουν ασυνείδητα μέσα στην καθημερινή τους σχολική πράξη έμφυλα στερεότυπα (προκαταλήψεις, στερεότυπα, προσδοκίες, πειθαρχία, διαχωρισμός παιδιών μέσα στην/και έξω από την τάξη, στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής, ανάληψη των «μικρών» τάξεων από δασκάλες, των «μεγαλύτερων» από δασκάλους), τα οποία επηρεάζουν τα παιδιά να εμπεδώσουν τα ήδη δημιουργημένα σε αυτά σχήματα ρόλων για το φύλο.

Προτείνει δε τρεις κατευθύνσεις μέτρων: α) την απαλλοτρία των σχολικών εγχειριδίων από τα «παραδοσιακά φυλετιστικά πρότυπα», όπως τα αναφέρει, β) την ευαισθητοποίηση των γονέων και της ευρύ-

¹⁹ Το άρθρο αυτό δεν κατέστη δυνατό να το εντοπίσουμε.

τερης κοινωνίας γύρω από τις έμφυλες διακρίσεις, και γ) την κατάλληλη επιμόρφωση εκπαιδευτικών σε ζητήματα ισότητας φύλων γενικότερα και ειδικά στην εκπαίδευση.

4.5 Μελέτες για σχολικά εγχειρίδια στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (Γυμνάσιο και Λύκειο)

Η Χρόνη (2001) πραγματοποιεί μια ακροθιγή παρουσίαση της «παπαδιαμαντικής γυναίκας», όπως αυτή παρουσιάζεται στα ανθολογημένα κείμενα των σχολικών βιβλίων του Γυμνασίου και του Λυκείου. Διερευνά τη στάση του Παπαδιαμάντη απέναντι στις γυναίκες της εποχής του (τέλη 19^{ου}, αρχές 20^{ου} αιώνα) και καταλήγει (Χρόνη 2001, σελ. 126): «...ο Παπαδιαμάντης συνεπώς μέσα από τις γυναικείες μορφές των κειμένων του δίνει την εικόνα και τη θέση της Ελληνίδας εκείνης της εποχής και με τον τρόπο του συμπαραστέκεται στον αγώνα της».

Η Μενίκη (2002) επικεντρώνει το ερευνητικό και κριτικό της ενδιαφέρον στην εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων που χρησιμοποιούνταν το 2002 στο Γυμνάσιο και στο Ενιαίο Λύκειο. Πρέπει να σημειωθεί ότι το βιβλίο που η ίδια επιμελείται, στο οποίο βρίσκεται το εν λόγω άρθρο, δεν έχει μια καθαρά επιστημονική διάρθρωση και λόγο, αλλά έναν περισσότερο αναστοχαστικό, προσωπικό και πολιτικό χαρακτήρα, ίδιον ενός φεμινιστικού τρόπου σκέψης και γραφής που φαίνεται πως ενστερνίζεται η συγγραφέας.

Το άρθρο της, όπως και το βιβλίο, καταγράφει τα αποτελέσματα της έρευνάς της κατά μάθημα. Έτσι, λοιπόν, στη Μουσική εμφανίζονται μόνο δύο γυναίκες συνθέτριες και ελάχιστες αναφορές σε γυναίκες μουσικούς και μόνο 1% από τις φωτογραφίες απεικονίζουν γυναίκες. Στη Βιολογία της Α' Γυμνασίου η παρουσία των γυναικών είναι ικανοποιητική. Κάνει θετικές επισημάνσεις και για το βιβλίο της Γ' τάξης, στα 2/3 της όμως η εικονογράφηση έχει ανδρικές φιγούρες. Στην εξελικτική απεικόνιση του ανθρώπινου είδους εικονίζεται, επίσης, ένα αρσενικό άτομο. Στις υπόλοιπες εικόνες η γυναίκα εμφανίζεται να μαγειρεύει, να πλένει ρούχα, να έχει καροτσάκι με μωρό, ενώ ο άνδρας είναι χειρουργός, αναβάτης αλόγου, μανάβης. Στο εγχειρίδιο Οικιακής Οικονομίας της Α' Γυμνασίου κυριαρχεί κατά 2/3 η γυναίκα (δεν είναι προφανώς τυχαίο, καθώς η στερεότυπη σύνδεση του μαθήματος αυτού με τις γυναίκες είναι παροιμιώδης.²⁰ Στα Μαθηματικά, η μοναδική εικόνα που εμφανίζεται γυναίκα στο βιβλίο της Α' Γυμνασίου είναι να βγαίνει από ένα σουπερ μάρκετ κρατώντας σακούλες (στερεότυπο της γυναίκας ως καταναλήτρια). Στο βιβλίο αυτό κυριαρχεί, επίσης, η φιγούρα ενός σοφού γέρου άνδρα που εμφανίζεται εβδομήντα τρεις φορές. Στα σχολικά εγχειρίδια για τα μαθήματα «Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός», «Γεωγραφία», και «Θρησκευτικά», σε όλες τις τάξεις, το 99% των εικόνων αφορούν σε άνδρες. Στα Θρησκευτικά η Παναγία εμφανίζεται πολύ λίγο, ενώ άλλες γυναίκες, όπως Αγίες, μοναχές κ.λπ. δε συναντώνται πουθενά.

Η «αρθρογράφισσα», όρος που χρησιμοποιεί η ίδια στο άρθρο (Μενίκη 2002, σελ. 38) αποδεικνύοντας έτσι τη φεμινιστική της υπέρβαση και στους γλωσσικούς τύπους,²¹ κλείνει μιλώντας αρκετά μαχητικά για τις αλλαγές που πρέπει να επέλθουν στα σχολικά εγχειρίδια, ως μια σημαντική, μεταξύ άλλων, διάσταση της εκπαίδευσης, με στόχο τη διαπαιδαγώγηση των μαθητριών/-ών στη μεταξύ τους ισότητα.

Η Αργυροπούλου (2006) μελέτησε μέσα από τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που ανθολογούνται στα σχετικά σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου το ρόλο της γυναίκας εκπαιδευτικού. Αρχικά, μέσα από παραπομπές σε ερευνητικά δεδομένα παρουσιάζει το προφίλ της γυναίκας μόρφωσης και τη μειονεκτική θέση των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους, όσον αφορά στις διοικητικές θέσεις στην εκπαιδευτική διοικητική ιεραρχία. Στη συνέχεια, αναφέρεται στα Παρθεναγωγεία και στο ρόλο των γυναικών εκπαιδευτικών. Μετά εστιάζει στη γυναικεία γραφή που ανθολογείται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αναδεικνύοντας τη γυναίκα εκπαιδευτικό με αναφορές σε μεγάλες μορφές γυναικών (Παρρέν, Παπαδοπούλου, Αλεξίου, Δέλτα, Ιμβριώτη).

Εξετάζει ακόμα πορτρέτα γυναικών εκπαιδευτικών, όπως αυτά αναδύονται μέσα από έργα σημαντικών νεοελλήνων συγγραφέων που ανθολογούνται στα εν λόγω εγχειρίδια (Αργυροπούλου 2006, σελ. 28-31). Η γυναίκα σε αυτά τα κείμενα παρουσιάζεται συνήθως, εκτός από εκπαιδευτικός, ως μάνα, ως αυτή που μπορεί «αυθόρμητα» να ασκήσει λειτουργήματα που σήμερα θα αποδίδονταν στο επάγγελμα της/του «κοινωνικού λειτουργού», αλλά και ως ερωτικό αντικείμενο.

Η Ρεντετζή (2006) από μια κριτική φεμινιστική και επιστημολογική σκοπιά ασχολείται με την ιστορική και κοινωνική κατασκευή των Φυσικών Επιστημών ως ανδρικών γνωστικών πεδίων. Γενικότερα,

20 Βλ. π.χ. Ζιώγου-Καραστεργίου (1986), Μπακαλάκη και Ελεγγίτου (1987).

21 Βλ. Φραγκουδάκη (1987, 1988, 1989).

διερευνά τον έμφυλο τρόπο συγκρότησης, θεώρησης και διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών. Αν και αναφέρεται ελάχιστα σε σχολικά εγχειρίδια της Ελλάδας, αξίζει να αναφερθούν οι επισημάνσεις της, καθώς το άρθρο γενικά είναι εξαιρετικά σημαντικό και από τα λίγα που κυκλοφορούν μέχρι στιγμής στην ελληνική γλώσσα με αυτή τη θεματική.

Συγκεκριμένα, η συγγραφέας αναφέρεται στα σχολικά εγχειρίδια Φυσικής της Α', Β' και Γ' Λυκείου (Ρεντετζή 2006, σελ. 109-111), για να δείξει ότι ο άνθρωπος που απεικονίζεται να κάνει ενεργητικά κάποιο πείραμα είναι σχεδόν πάντα άνδρας, ενώ όσοι φυσικοί επιστήμονες αναφέρονται είναι άνδρες (εκτός της Μ. Κιουρί με τα δύο Νομπέλ, που η αναφορά της μάλλον επιβεβαιώνει τον κανόνα). Στη συνέχεια, (Ρεντετζή 2006, σελ. 112) η συγγραφέας αναφέρεται σε σχολικά εγχειρίδια -όχι ελληνικά- που έχουν ως βασικό άξονα παρουσίασης των θεωριών της Φυσικής τη μερτόνια αντίληψη της επιστήμης, δηλαδή εστιάζουν στην, ιστορικά και κοινωνικά, προσδιορισμένη παραγωγή των θεωριών και των νόμων της Φυσικής.

Ανάμεσα στις στρατηγικές που προτείνει για την εξάλειψη των αρνητικών (δηλαδή αυτών που αποκλείουν τις μαθήτριες) έμφυλων στερεοτύπων στις Φυσικές Επιστήμες είναι μεταξύ άλλων η αντιμετώπιση της ελλιπούς εκπροσώπησης γυναικών επιστημόνων στα σχολικά εγχειρίδια, ώστε να δημιουργηθούν θετικά πρότυπα στα κορίτσια. Επίσης, αναγκαία θεωρεί την αλλαγή της εικόνας του επιστήμονα ως «μοναχικής ιδιοφυΐας και δη ανδρικής», καθώς και την επισήμανση στις διαδικασίες παραγωγής της επιστήμης και των θεωριών της, με έμφαση στο ιστορικό και κοινωνικό συμφραζόμενο και την πειραματική διαδικασία.

4.6 Δράσεις και προτάσεις παρέμβασης στην τάξη για την ισότητα

Το 2000 σηματοδοτείται από δύο μελέτες με πρακτικό προσανατολισμό που στοχεύουν όχι τόσο στο περιεχόμενο των εγχειριδίων όσο στη σχολική πράξη και ιδιαίτερα στις/στους εκπαιδευτικούς. Και οι δύο μελέτες εκπονούνται με πρωτοβουλία του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.).

Η πρώτη επικεντρώνεται στη διδασκαλία της Ιστορίας και προτείνει ένα παράδειγμα διδασκαλίας με επίκεντρο τις γυναίκες (Δαλακούρα 2000). Η δεύτερη παρουσιάζει μια πιλοτικά εφαρμοσμένη έρευνα δράσης που αφορά σε επτά παρεμβατικά μαθήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Ιστορία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Αγγλικά, Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός και Τεχνολογία), που υλοποιήθηκαν από εκπαιδευτικούς σε σχολεία της Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1999. Τα μαθήματα αυτά αποτέλεσαν την πιλοτική εφαρμογή για το Πρόγραμμα με τίτλο: «Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων», που αφορούσε στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και τις δομές της Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης, και το οποίο υλοποίησε το Κ.Ε.Θ.Ι. σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας και τη χρηματοδότηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση» (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ) του Υπουργείου Παιδείας.

Στο πλαίσιο αυτού του Προγράμματος, αφού οι εκπαιδευτικοί ευαισθητοποιούνταν σε επιμορφωτικές συναντήσεις, με τη χρήση της μεθόδου της «Έρευνας Δράσης» μετέφεραν την ευαισθητοποίηση αυτή στην τάξη. Εκεί, προετοιμάζοντας με σχετικές συζητήσεις τα παιδιά, υλοποιούσαν στη συνέχεια Διδακτικές Παρεμβάσεις και Παρεμβατικές Δραστηριότητες, αξιοποιώντας το υπάρχον διδακτικό υλικό και εμπλουτίζοντάς το με την οπτική του φύλου. Πρόκειται για ένα Έργο πανελληνίας εμβέλειας που διήρκεσε μία πενταετία (2003-2008) και στο πλαίσιο του επιμορφώθηκαν 8.497 εκπαιδευτικοί, γυναίκες και άνδρες, από 4.576 σχολικές μονάδες μέσω 78 επιμορφωτικών προγραμμάτων, που στη συνέχεια ευαισθητοποίησαν 122.096 μαθητές και μαθήτριες, μέσω 850 παρεμβατικών προγραμμάτων. Σημειώνεται ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί έδειξαν περισσότερο ενδιαφέρον για το Πρόγραμμα. Στο διαδικτυακό τόπο του Προγράμματος (www.elysis-kethi.gr) μπορεί κανείς/-μία να πληροφορηθεί για τις φάσεις, τις δράσεις και το εκπαιδευτικό υλικό του Προγράμματος αυτού.

Σε παρόμοιο κλίμα, γεγονός που αποδεικνύει τον τρόπο επέκτασης της προβληματικής για την οπτική του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια, κινήθηκε και το Πρόγραμμα με τίτλο: «Παραγωγή Βοηθητικού Εκπαιδευτικού Υλικού για την Εισαγωγή Θεμάτων Σχετικά με τα Φύλα στην Εκπαιδευτική Διαδικασία» που αποσκοπούσε στην προώθηση της ισότητας των φύλων στο χώρο της Πρωτοβάθμιας (Νηπιαγωγείο, Δημοτικό) και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Γυμνάσιο, Γενικό Λύκειο και ΕΠΑ.Λ./ΕΠΑ.Σ.), εισάγοντας το σχετικό προβληματισμό στην εκπαιδευτική διαδικασία, με την παραγωγή κατάλληλου βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού.

Σύμφωνα με όσα έχουν δημοσιευθεί στο διαδικτυακό τόπο αυτού του Προγράμματος (<http://www.isotita-epaeak.gr>), το βοηθητικό εκπαιδευτικό υλικό που παράχθηκε απευθύνεται

κυρίως στις/στους εκπαιδευτικούς παρέχοντάς τους ιδέες, προτάσεις και γενικά ενισχύοντας την εισαγωγή της οπτικής του φύλλου στην εκπαιδευτική διαδικασία, είτε εντός είτε εκτός αναλυτικού και ωρολόγιου προγράμματος. Το παραχθέν υλικό έχει δύο μορφές: έντυπη και ηλεκτρονική. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι η ερευνητική ομάδα ανέλυσε τα σχολικά εγχειρίδια από την οπτική του φύλλου, ώστε να προσαρμόσει το υλικό αυτό στα ευρήματά της. Το υποστηρικτικό υλικό που παράχθηκε καταμερίζεται, εκτός από την εκπαιδευτική βαθμίδα, σε μαθήματα «θετικής» και «θεωρητικής» κατεύθυνσης.

Ο Πολύζος (2002), με παρόμοιο σκεπτικό, εξέδωσε ένα άρθρο που εστίαζε σε προτάσεις υλικού για εμπλουτισμό της διδασκαλίας με την οπτική του φύλλου από την/τον εκπαιδευτικό της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, πρότεινε δώδεκα σχετικές δραστηριότητες, κάποιες από τις οποίες μπορούν να εφαρμοστούν σε/και να συνδυαστούν με ένα έως και τρία διαφορετικά είδη μαθημάτων (γνωστικά αντικείμενα). Σύμφωνα με το συγγραφέα, απαιτούνται είκοσι πέντε διδακτικές ώρες για την υλοποίησή τους και μπορούν εύκολα να ενσωματωθούν στο διδασκόμενο κάθε φορά μάθημα. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας εμφανίζεται με τέσσερα διαφορετικά άρθρα σε αυτά τα εννέα (2000-2008) χρόνια, τα τρία από τα οποία σχετίζονται με την έρευνα του φύλλου στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (επισκοπούνται παραπάνω, στην ενότητα 4.5.).

Αποτίμηση της περιόδου 2000-2008

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια σημαντική διεύρυνση αναφορικά με τη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων με άξονα το φύλλο. Παρατηρείται ότι κάποιες/-οι ερευνήτριες/-ές (Κανταρτζή 2001, 2002, 2003, Νταγιάκης 2001, 2002, Πολύζος 2000, 2001, 2002, 2003) εμφανίζονται με περισσότερες της μίας δημοσιεύσεων, γεγονός που δείχνει την εντατική και σε έκταση ενασχόλησή τους με το ζήτημα. Χαρακτηριστική είναι η συνειδητή σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. Κανταρτζή 2003) ενασχόληση με εγχειρίδια μαθημάτων πέρα από τα γλωσσικά.

Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, και συγκεκριμένα το Δημοτικό σχολείο, συνεχίζει να κρατά τα σκήπτρα ως η εκπαιδευτική βαθμίδα που συγκεντρώνει την πλειοψηφία των μελετών για τα εγχειρίδια. Όμως, και τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης φαίνεται καθαρά ότι αρχίζουν να αποτελούν αντικείμενο συστηματικότερης μελέτης. Γενικότερα, η έρευνα στρέφεται σε βιβλία Ιστορίας, Θρησκευτικών, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, Μαθηματικών και Φυσικής.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται είναι, σχεδόν αποκλειστικά, η «ανάληψη περιεχομένου», με έμφαση όμως στις ποιοτικές ερμηνείες των αποτελεσμάτων. Έτσι για παράδειγμα, από τις πέντε έρευνες/κείμενα (Αργυροπούλου 2006, Βαρκά 2006, Κοτσαλίδου 2003, Φουλήδη 2007, Χρόνη 2001) που ασχολούνται αποκλειστικά με σχολικά εγχειρίδια γλωσσικού ή ανθολογημένου λογοτεχνικού περιεχομένου, οι δύο (Κοτσαλίδου 2003, Φουλήδη 2007) εισάγουν καινοτομίες ως προς τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση, γεγονός που συμβάλλει, από άλλη σκοπιά, στη διεύρυνση της έρευνας αυτής της περιόδου για τα σχολικά εγχειρίδια και το φύλλο. Παρόμοια συμβαίνει και με τη Ρεπούση (Repousi 2004, 2005), που διευρύνει μεθοδολογικά και θεωρητικά τον ορίζοντα μελέτης των φύλλων, επικεντρώνοντας στον τρόπο που προσλαμβάνεται και διδάσκεται η Ιστορία στο Δημοτικό σχολείο.

Σημαντική, επίσης, είναι η διεξαγωγή σχετικών ερευνών στο πλαίσιο προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών, αλλά και εφαρμογών Προγραμμάτων στο πλαίσιο του Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. Μάλιστα, από αυτά τα τελευταία, έχει προκύψει σημαντικό συνοδευτικό υλικό που μπορεί να εμπλουτίσει τη διδασκαλία των εκπαιδευτικών με την οπτική του φύλλου και της ισότητας σε όλα τα μαθήματα και σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Απομένει να δούμε στα επόμενα χρόνια τα αποτελέσματα όλων αυτών των δράσεων και της ανάπτυξης του ερευνητικού ενδιαφέροντος για την ισότητα των φύλων, μέρος μόνο του οποίου προσεγγίσαμε μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, στην καθημερινή κοινωνική και πολιτική πράξη.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΚΕΝΩΝ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

1. Εντοπισμός ερευνητικών κενών

Όπως φάνηκε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε ορισμένα επίπεδα εκπαίδευσης, στο προσχολικό και το επίπεδο της Πρωτοβάθμιας. Ενώ η έρευνα για τα σχολικά εγχειρίδια και δη τα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη, οι σχετικές μελέτες για το φύλο σε αναγνώσματα που χρησιμοποιούνται στο Νηπιαγωγείο, καθώς και σε εγχειρίδια του Γυμνασίου και ιδιαίτερα του Λυκείου, είναι περιορισμένη. Ωστόσο, η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι μια διαρκής διαδικασία, η οποία δεν ξεκινά αλλιά και δε σταματά στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

Οι ερευνητικές μελέτες για τα βιβλία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης επικεντρώνονται στα εγχειρίδια που αφορούν στη γραφή και την ανάγνωση (αναγνωστικά, ανθολογία λογοτεχνίας κ.λπ.), ενώ λίγες είναι οι έρευνες που αφορούν στα εγχειρίδια «θετικών» γνωστικών αντικειμένων (Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Βιολογία κ.λπ.). Στην κατηγορία των γλωσσικών εγχειριδίων, αξιωματικά σημειωθεί ότι δεν υπάρχει καμία μελέτη σχετικά με τα βιβλία ξένων γλωσσών, παρ' όλο που στη διεθνή βιβλιογραφία τεκμηριώνεται ο ιδιαίτερα σεξιστικός χαρακτήρας αυτής της κατηγορίας διδακτικού υλικού. Εντοπίζεται, επίσης, έλλειψη μελετών που διερευνούν το ζήτημα της αναπαράστασης των γυναικών στα βιβλία της Ιστορίας και στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία στο σχολικό πλαίσιο, παρ' όλο που η διεθνής βιβλιογραφία δείχνει την ιδιαίτερη σημασία αυτού του πεδίου διερεύνησης.

Μέχρι στιγμής δεν εκπονήθηκε κάποια έρευνα σχετική με τα νέα σχολικά εγχειρίδια που έχουν αρχίσει να εισάγονται σταδιακά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από το 2005/2006 και εξής. Η λογική της διαθεματικότητας, στην οποία κυρίως στηρίζονται, αποτελεί ωστόσο πρόκληση για τη διερεύνηση του πώς παρουσιάζεται εδώ το φύλο.

Για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση δεν υπάρχει καμία μελέτη σχετικά με πανεπιστημιακά μαθήματα ή συγγράμματα και τη σχέση τους με το φύλο. Η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς, κυρίως σε αυτό το επίπεδο, φαίνεται ότι τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών διαφοροποιούνται έντονα στην Ελλάδα σήμερα (π.χ. υποαντιπροσώπηση των γυναικών στις θετικές επιστήμες και την τεχνολογική εκπαίδευση), με πολλαπλές συνέπειες, μεταξύ άλλων, στις κατά φύλο ανισότητες που παρατηρούνται στην ελληνική αγορά εργασίας. Η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση αντιμετωπίζεται, κατά κανόνα, ως ένα σχεδόν «τελικό» επίπεδο, όπου οι έμφυλες επιλογές έχουν οδηγήσει κορίτσια και αγόρια στην επιλογή κάποιου επιστημονικού πεδίου που σχετίζεται άμεσα με το επάγγελμα. Αν και από τις αρχές σχεδόν της δεκαετίας του 2000 επεκτείνονται τα διατμηματικά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια (Ζιώγου 2003), η πρακτική του gender mainstreaming στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση παραμένει ακόμα ζητούμενο. Στο επίπεδο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, δεν εντοπίσαμε, επίσης, καμία μελέτη σχετικά με τα εγχειρίδια παιδαγωγικής, παρ' όλο που οι στάσεις των εκπαιδευτικών αποτελούν έναν κρίσιμο παράγοντα για την αναίρεση ανισοτήτων κατά την εκπαιδευτική διαδικασία.

Η μελέτη της χρήσης των βιβλίων, δηλαδή της επίδρασης του περιεχομένου των βιβλίων στις στάσεις, αντιλήψεις και προσδοκίες των μαθητών/-τριών και ο τρόπος παρουσίασης του περιεχομένου των βιβλίων από τους/τις εκπαιδευτικούς στην τάξη, έχει πολύ λίγο αναπτυχθεί.

Επιπλέον, γίνεται εμφανής η έλλειψη μελετών των σχολικών βιβλίων που συσχετίζουν το φύλο με πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές. Αυτό το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η πολιτισμική και εθνοτική ετερογένεια στην ελληνική κοινωνία αυξάνεται, λόγω της αύξησης του αριθμού των μεταναστών/-τριών. Επιπρόσθετα, δε φαίνεται να έχει επίσης ληφθεί υπόψη στην ελληνική βιβλιογραφία η κριτική των μαύρων, ισπανόφωνων φεμινιστριών και των φεμινιστριών του Τρίτου Κόσμου.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν έρευνες εμπνευσμένες από μεταμοντέρνες θεωρίες που επικεντρώνονται στην κριτική της διχοτομικής θεώρησης του φύλου και του ετερο-σεξισμού.

Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας ανέδειξε ότι στην ελληνική περίπτωση έχει δοθεί μεγάλο βάρος στην αναπαράσταση των γυναικών και στον υποδεέστερο τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται στα scho-

λικά εγχειρίδια. Αν και η παράμετρος «άνδρες» αποτελεί μονάδα ανάλυσης, ωστόσο ο «άνδρας» θεωρείται πάντα ως ο εξουσιαστής, κυρίαρχος κ.λπ. Έτσι, όμως, έχουν εν πολλοίς αγνοηθεί και τα αρνητικά στερεότυπα με τα οποία συχνά παρουσιάζονται στα σχολικά εγχειρίδια οι άνδρες (π.χ. βία, έλληψη κομψών τρόπων, επαγγέλματα με έμφαση στη μυϊκή δύναμη κ.λπ.), τα οποία μπορεί να ανταποκρίνονται μεν ως ένα βαθμό στην πραγματικότητα, όμως δεν παύουν να τη στερεοτυποποιούν με τρόπο μάλλον υπερβολικό. Γενικότερα, απαιτείται κατά την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων να συμπεριλαμβάνεται και η μελέτη της ανδρικής ταυτότητας με όχι μονολιθικό τρόπο και ως προς το σεξιστικά στερεότυπα που μπορεί να περιλαμβάνει (π.χ. Πολίτης 1994), μεταξύ άλλων, και επειδή η επίτευξη ισότητας αφορά από μια άλλη διαδρομή και στα αγόρια/άνδρες.

Η γενικότερη συγχρονική και διαχρονική μελέτη του περιεχομένου, της μορφής και του τρόπου παραγωγής του ελληνικού σχολικού εγχειριδίου αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, η οπτική του φύλου δεν έχει ενσωματωθεί σε γενικότερες μελέτες του σχολικού βιβλίου (λ.χ. Καψάλης 1995), αλλά αποτελεί κατά κανόνα μέχρι σήμερα ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης.

Τέλος, η παρούσα μελέτη επισκόπησης ανέδειξε την παντελή απουσία συγκριτικών ερευνητικών μελετών των σχολικών εγχειριδίων στο ελληνικό και σε άλλα εκπαιδευτικά συστήματα.

2. Προτάσεις

Από την εκπόνηση της εν λόγω μελέτης, προκύπτει ως σημαντική η περαιτέρω διεύρυνση της έρευνας για επίπεδα εκπαίδευσης πέραν της Πρωτοβάθμιας στα εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου. Εντοπίζεται ιδιαίτερη ανάγκη για παρουσίαση μελετών σχετικά με τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και ιδιαίτερα σχετικά με τα εγχειρίδια παιδαγωγικής.

Για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, είναι απαραίτητο να αναπτυχθεί η έρευνα των εγχειριδίων γνωστικών αντικειμένων/μαθημάτων πέραν των γλωσσικών (αναγνωστικά, ανθολόγια λογοτεχνίας κ.λπ.) και ιδιαίτερα των εγχειριδίων «θετικών» γνωστικών αντικειμένων (Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Βιολογία κ.λπ.). Παράλληλα, θα πρέπει να αναπτυχθεί η διερεύνηση του ζητήματος της έμφυλης αναπαράστασης στα βιβλία της Ιστορίας και στην ελληνική εθνική Ιστοριογραφία στο σχολικό πλαίσιο.

Επιπλέον, τα νέα σχολικά εγχειρίδια, που έχουν αρχίσει να εισάγονται σταδιακά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από το 2005/2006 και εξής, κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν και να μελετηθούν αναφορικά με το ζήτημα των έμφυλων αναπαραστάσεων, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο ενσωματώθηκε ουσιαστικά η οπτική του φύλου στα νέα σχολικά εγχειρίδια.

Πέρα από την ανάλυση του περιεχομένου, θα πρέπει να αναπτυχθεί περαιτέρω η μελέτη της χρήσης των βιβλίων. Χρειαζόμαστε έρευνες σχετικά με την αξιολόγηση της επίδρασης του σχολικού βιβλίου, λαμβάνοντας υπόψη το σχολικό, το παρασχολικό και το εξωσχολικό πλαίσιο, δηλαδή τις παιδαγωγικές πρακτικές, το επίσημο και το κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Παράλληλα, το πεδίο μελέτης των στάσεων εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη μελέτη των εγχειριδίων. Στο πλαίσιο αυτό, προκύπτει ως αναγκαία η επέκταση των μεθοδολογικών προσανατολισμών στην ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων. Με λίγα λόγια, κρίνεται σκόπιμη η διενέργεια ποιοτικών ερευνών και η εφαρμογή σχετικών μεθόδων (λ.χ. συμμετοχικής παρατήρησης), οι οποίες επιτρέπουν να αξιολογηθεί η επίδραση του περιεχομένου των βιβλίων στους/στις εκπαιδευόμενους/-ες, άνδρες και γυναίκες.

Επιπλέον, είναι απαραίτητη η εκπόνηση μελετών για τα σχολικά βιβλία, οι οποίες θα συσχετίζουν το φύλο με πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές (ιδιαίτερα για τα νέα σχολικά εγχειρίδια που εισάγονται σταδιακά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από το 2005/2006 και εξής). Στο παραπάνω πλαίσιο και επειδή τα νέα σχολικά εγχειρίδια θίγουν σύγχρονα ζητήματα, θα είχε ενδιαφέρον να συνδυαστεί η μελέτη των σχολικών εγχειριδίων για το φύλο και με μελέτη άλλου είδους «ετεροτήτων», όπως η εθνοτική, η κατάσταση της «πολυπολιτισμικότητας» (ζήτημα που τίθεται έντονα στη σχολική πράξη λόγω της μετανάστευσης), και γενικότερα οι ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορετικότητες, μια από τις οποίες συνιστά και το «φύλο».

Προκύπτει επίσης ως σημαντικό κατά την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων να συμπεριλαμβάνεται και η μελέτη της ανδρικής ταυτότητας και να δίνεται προσοχή στην έννοια του φύλου ως συστήματος σχέσεων και αναπαραστάσεων, που επιδρά στα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών.

Γενικότερες συγχρονικές και διαχρονικές μελέτες του σχολικού εγχειριδίου θα πρέπει να ενσωματώνουν την προβληματική του φύλου και να λαμβάνουν υπόψη την έμφυλη ανισότητα που μπορεί να αναπαράγουν τα βιβλία. Η μελέτη επισκόπησης ανέδειξε, επίσης, την ανάγκη να πραγματοποιηθούν συγκριτικές μελέτες των εγχειριδίων από την οπτική του φύλου στο ελληνικό και σε άλλα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα. Τέλος, η παρούσα μελέτη εντόπισε την ανάγκη να συνεχιστούν οι προσπάθειες συστηματικής καταγραφής των σχολικών βιβλίων. Ο εμπλουτισμός και η διαθεσιμότητα των πηγών αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της έρευνας και ιδιαίτερα των διαχρονικών προσεγγίσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσσον

- Abraham, J. (1989), Teacher Ideology and Sex Roles in Curriculum Texts, *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 10, No. 1, pp. 33-51.
- Acker, J. (1992), From Sex Roles to Gendered Institutions. *Contemporary Sociology*, Vol. 21, No. 5 (Sep.), pp. 565-569.
- Acker, S. (1994), *Gendered Education: Sociological Reflections on Women, Teaching and Feminism*, OISE Press, Toronto.
- Aebischer, V. (2000), La construction de l'identité masculine ou féminine chez les adolescents, in *Filles et garçons à l'école : une égalité à construire*, Autrement dit, CNDP.
- Agence Femmes Information (1980), *L'École aussi préfère les garçons: pour une école non sexiste* (Dossier «Pièces à l'appui»), Imprimerie Rouen, Paris.
- Agger, B. (1989), Do Books Write Authors? A Study of Disciplinary Hegemony. *Teaching Sociology*, Vol. 17, No. 3 (Jul.), pp. 365-369.
- Ailwood, J. (2003), A National Approach to Gender Equity Policy in Australia: Another Ending, Another Opening? *International Journal of Inclusive Education*, 7(1), pp. 19-32.
- Alarcón, N. (1989), Traductora, Traditora: A Paradigmatic Figure of Chicana Feminism, *Cultural Critique*, 13 (Aut.), pp. 57-87.
- Alexanderson, Kr. (1999), An Assessment Protocol for Gender Analysis of Medical Literature, *Women and Health*, Vol. 29, No. 2, pp. 81-98.
- Alloway, N. & Gilbert, P. (1997), Boys and Literacy: Lessons from Australia, *Gender and Education*, 9(1), pp. 49-59.
- Alvermann, D. & Commeyras, M. (1996), Reading about Women in World History Textbooks from One Feminist Perspective, *Gender and Education*, 8(1), pp. 31-48.
- Amber-Belkhir, J. (1996), Ait Multiculturalism and Race, Gender, Class in American Higher Education Textbooks. *Race, Gender and Class*, Vol. 3, No. 3, pp. 147-174.
- American Association of School Administrators, (1975), *Sex Equality in Educational Materials*. AASA Executive Handbook Series, Washington, D.C., Vol. 4, No. 1.
- Anderson, Ch.C. (1976), *One Perspective on Sexist Texts*, n.p.
- Apple, M. & Christian-Smith, L. (ed.), (1991), *The Politics of the Textbook*, Routledge, New York and London.
- Apple, M.W. (1979), *Ideology and Curriculum*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Apple, M.W. (1986). *Teachers and Texts: A Political Economy of Class and Gender Relations in Education*, Routledge and Kegan Paul, New York.
- Arfeux-Vaucher, G. (1994), *La vieillesse et la mort dans la littérature enfantine de 1880 à nos jours*, Imago, Paris.
- Arnot, M. (1997), 'Gendered Citizenry': New Feminist Perspectives on Education and Citizenship, *British Educational Research Journal*, 23, pp. 275-295.
- Arnot, M., Araujo, H., Deliyanni, K., Rowe, G. & Torre, A. (1996), Teachers, Gender and the Discourses of Citizenship, *International Studies in Sociology of Education*, 6, pp. 3-34.
- Baldwin, P. & Baldwin, D. (1992), The Portrayal of Women in Classroom Textbooks. *Canadian Social Studies*, Vol. 26, No. 3 (Spr.), pp. 110-114.

- Bardon, A. (2007), Interview with Sylvie Cromer: Gender Equality in Math Textbooks: An Impossible Equation? *The UNESCO Courier*, No. 10.
- Baro, A. & Eigenberg, H. (1993), Images of Gender: A Content Analysis of Photographs in Introductory Criminology and Criminal Justice Textbooks, *Women and Criminal Justice*, Vol. 5, No. 1, pp. 3-36.
- Batcher, El. (1987), Nothing Special: The Portrayal of Girls and Women in Current Junior Grade Readers. *Canadian Woman Studies*, Vol. 8, No. 1 (Spr.), pp. 35-38.
- Batrouni, Z.D. & Abu Nasr, J. (1995), Image of Women in Children's Textbooks: A Content Analysis. *Al-Raida*, Vol. 11, No. 68 (Win.), pp. 20-22.
- Bauer, M.D. (1993), Sexism and the World of Children's Books, *The Horn Book Magazine*, Sept./Oct., pp. 577-580.
- Bazler, J.A. & Simonis, D.A. (1991), Are High School Chemistry Textbooks Gender Fair?, *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 28, No. 4, pp. 353-362.
- Bazler, J.A. (1988), *A Comparative Gender Analysis of High School Chemistry Textbooks*. Unpublished dissertation, University of Montana.
- Bazler, J.A. & Simonis, D.A. (1990), Are Women out of the Picture? Sex Discrimination in Science Texts, *Science Teacher*, 57, pp. 24-26.
- Behoteguy, A. (1983), Quelques remarques sur des manuels du second degré, *Administration et éducation*, 18, pp. 37-38.
- Bem, S.L. (1974), The Measurement of Psychological Androgyny, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, pp. 155-162.
- Bem, S.L. (1981), Gender schema theory: A cognitive account of sex typing, *Psychological Review*, 88, pp. 354-364.
- Bem, S.L. (1983), Gender Schema Theory and its Implications for Child Development: Raising Gender-Schematic Children in a Gender Schematic Society, *Journal of Women in Culture and Society*, 8, pp. 598-616.
- Bem, S.L. (1984), "Androgyny" and Gender-Schema Theory: A Conceptual and Empirical Integration, *Nebraska Symposium on Motivation: Psychology and Gender*, 32, pp. 179-226.
- Bem, S.L. (1993), *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Benjamin, R. (1998), Gender Representation in Foreign Language Textbooks: A Case Study of Textbooks of Russian, *The Modern Language Journal*, Vol. 82, No. 2 (Sum.), pp. 217-236.
- Benokraitis, N.V., Feagin J.R. (1995), *Modern Sexism*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Béreaud, S. (1974), Les images masculines et féminines dans les albums pour les tout-petits, *L'École des parents*, No. 9.
- Berrill, R. & Wallis, P. (1976), Sex Roles in Mathematics, *Mathematics in School*, 5(2), p. 28.
- Best, R. (1983), *We've all Got Scars: What Boys and Girls Learn in Elementary School*, Indiana University Press, Bloomington.
- Bianchini, J. (1993), *The High School Biology Textbook: A Changing Mosaic of Gender, Science and Purpose*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, Atlanta, GA.
- Billard, J-M. & Donjon, J. (1975), *Les femmes dans les manuels scolaires d'histoire*, Mémoire de maîtrise, Université de Paris VII. 1 (dir. Chesneaux, Jean & Boudarel, Georges).
- Biugel, K. & Buunk, B.P. (1996), Sex Differences in Foreign Language Text Comprehension: The Role of Interests and Prior Knowledge, *Modern Language Journal*, 80, pp. 15-31.

- Blankenship, G. (1984), How to Test a Textbook for Sexism, *Social Education*, 48, pp. 282-283.
- Boneparth, E. (1980), The Image of Women in American Government Textbooks, *Teaching Political Science*, Vol. 7, No. 4, pp. 371-388.
- Bonin, T. & Muyskens J. (1977), French Women in Language Textbooks: Fact or Fiction?, *Contemporary French Civilization*, 2(1), pp. 135-151.
- Bordelon, K.W. (1985), Sexism in Reading Materials, *The Reading Teacher*, 38, pp. 792-797.
- Bousquet, C. (1975), "L'Éternel féminin" à l'école: une étude sur l'image de la femme dans les manuels scolaires, *L'Éducation*, 10 avril, 241, pp. 40-46.
- Bouvaist, J-M. (1990), *L'édition jeunesse à la veille de 1992. Création, production, diffusion*, Salon du livre de jeunesse de Montreuil.
- Bouvaist, J-M. (1992), Tendances contradictoires dans l'édition de jeunesse, *Médias-pouvoirs*, No. 27.
- Bozon, M., Lochoh T. (dir.) (2000), *Rapports de genre et questions de population. I : Genre et population, France 2000*, Ined, Paris (Coll. Dossiers et recherches, No. 84).
- Brandt, G.C. (1989), Teacher Education and the Teaching of Women's History. *History and Social Science Teacher*, Vol. 25, No. 1 (Fall), pp. 9-10.
- Breiter, J. & Menne, J. (1974). *A Procedure for Textbook Evaluation Illustrated by an Analysis of Flth Grade Social Studies Texts*, Bethesda.
- Brémond, C. (1973), *La logique du récit*, Le Seuil, Paris.
- Brindle, P. & Arnot M. (1999), "England Expects Every Man to Do His Duty": The Gendering of the Citizenship Textbook 1940-1966, *Oxford Review of Education*, Vol. 25, No. 1/2, Political Education (Mar.-Jun.), pp. 103-123.
- Britton, G.E. (1973), Sex Stereotyping and Career Roles. *Journal of Reading*, 17 (Nov.), pp. 140-148.
- Brougenz, E. & Tilliaud, C. (1992), Femmes au travail, regards sur leur représentation dans le livre d'enfance et de jeunesse, dans quelques albums et documentaires, dans quelques albums et romans, *Revue nous voulons lire!*, No. 97, pp. 74-81.
- Brousse, C. (1999), La répartition du travail domestique entre conjoints reste très largement spécialisée et inégale, *France portrait social 1999-2000*, Insee, pp. 135-151.
- Brown, J.A. (1999), Comic Book Masculinity and the New Black Superhero, *African American Review*, 33(1), pp. 25-42.
- Brugeilles, C., Cromer, Is. & Cromer, S. (2002), Les représentations du masculin et du féminin dans les albums illustrés ou Comment la littérature enfantine contribue à élaborer le genre in *Population*, 57e Année, No. 2 (Mar.-Apr.), pp. 261-292.
- Brugeilles, C. & Cromer, S. (2006), Les manuels scolaires de mathématiques ne sont pas neutres. Le système de genre d'une collection panafricaine de l'enseignement primaire, *Autrepart*, No. 39, pp. 147-164.
- Brush, S.G. (1985), Women in Physical Science: From Drudges to Discoverers, *The Physics Teacher*, 23, pp. 11-19.
- Brush, S.G. (1991), Women in Science and Engineering, *American Scientist*, 80, pp. 404-419.
- Butler, J. (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, London.
- Cairns, J. & Inglis, B. (1989), A Content Analysis of Ten Popular History Textbooks for Primary Schools with Particular Emphasis on the Role of Women, *Educational Review*, 41, pp. 221-226.
- Campbell, P.B. (1986). What's a Nice Girl like you Doing in a Math Class? *Phi Delta Kappan*, (March), pp. 516-520.

- Campbell, P.B. & Katrin, S.E. (1978), *We the People: Sex Bias in American History*, Education Development Center, Inc., Newton, Mass., Georgia State Univ., Atlanta.
- Chalvon-Demersay, S. (1996), Une société élective. Scénarios pour un monde de relations choisies, *Terrain, carnets du patrimoine ethnologique*, No. 27 ("L'amour"), pp. 81-100.
- Chamboredon, J-C. & Fabiani J-L. (1977), Les albums pour enfants, le champ de l'édition et les définitions sociales de l'enfance, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 13 et 14.
- Chang, Y-K. (2001), Restoring the Multilated Text: gender issue on production censorship of Taiwan's textbook. *Journal of Women and Gender Studies*, 12 (Jun.), pp. 139-164.
- Chartier, A-M. & Hebran, J. (2000), *Discours sur la lecture (1880-2000)*, BPI-Centre Pompidou, Fayard, Paris.
- Chase, D.J. (1972), Sexism in Textbooks? *Nation's Schools*, 90, 6 (Dec.), pp. 31-35.
- Chevat, E.S. (1975), *Women and Girls in Readers and Texts*, (May), n.p.
- Chombart de Lauwe, M-J. (1965), Convergences et divergences des modèles d'enfants dans les manuels scolaires et dans la littérature enfantine, *Psychologie française*, 3 (juillet), pp. 236-244.
- Chombart de Lauwe, M-J. & Bellan, C. (1977), Images des massmedia et socialisation des enfants, dans Andrée Michel (dir.), *Femmes, sexisme et sociétés*, PUF, Paris.
- Chombart de Lauwe, M-J. & Bellan, C. (1978), Typologie des personnages d'enfant dans la littérature d'enfance et de jeunesse, *Cahiers de littérature générale et comparée*, (n° spécial "La littérature d'enfance et de jeunesse"), Société française de littérature générale et comparée, Aix.
- Chombart de Lauwe, M-J. & Bellan, C. (1979), *Enfants de l'image*, Payot, Paris.
- Choppin, A. (1993a), L'histoire des manuels scolaires: un bilan bibliométrique de la recherche française. *Histoire de l'Éducation*, Revue publiée par le Service d'histoire de l'éducation de l'I.N.R.P. Laboratoire associé au C.N.R.S., No. 58 (mai), pp. 165-185.
- Choppin, A. (1993b), Introduction. *Histoire de l'éducation*, Revue publiée par le Service d'histoire de l'éducation de l'I.N.R.P. Laboratoire associé au C.N.R.S., No. 58 (mai), pp. 5-8, *Citoyennes à part entière* (1983), 23, septembre, «L'École et les filles».
- Clark, L.L. (1984), *Schooling the Daughters of Marianne. Textbooks and the Socialization of Girls in Modern Primary Schools*, State University of New York Press, Albany.
- Clark, L.L. (1981), The Primary Education of French Girls: Pedagogical Prescriptions and Social Realities, 1880-1940. *History of Education Quarterly*, Vol. 21, No. 4 (Win.), pp. 411-428.
- Clark, R.E. & Steffensmeier, D.J. (1980), Sociocultural vs. Biological/Sexist Explanations of Sex Differences in Crime: A Survey of American Criminology Textbooks, 1918-1965, *American Sociologist*, 15 (Nov.), p. 246.
- Clark, R., Rachel, L. & Leanna, M. (1993), Of Caldecotts and Kings: Gendered Images in Recent Children's Books by Black and Non-Black Illustrators, *Gender and Society*, 7(2), pp. 227-245.
- Clarricoates, K. (1981), The Experience of Patriarchal Schooling, *Interchange on Educational Policy*, Vol. 12, No. 2-3, pp. 185-205.
- Clausen, J. (1982), Textbooks and (In-)equality: A Survey of Literary Readers for Elementary and Intermediate German, *Die Unterrichtspraxis*, 15, pp. 244-253.
- Collectif «L'Haby ne fait pas la femme» (1980), in *L'image de la femme dans le contexte de l'enseignement*, SNES, Paris, pp. 71-77.
- Commeyras, M. & Alvermann, D.E. (1996), Reading about Women in World History Textbooks from One Feminist Perspective, *Gender and Education*, 8(1) (Mar.), pp. 31-48.
- Commission des Communautés européennes (1985), Le Sexisme dans le matériel didactique (extrait d'une étude: égalité de l'enseignement général et professionnel pour les filles (de 10 à 18 ans), in *Place des femmes dans la société*, MFPP, (mars).

- Condon, S., Bozon, M. & Locoh, T. (2000), *Démographie, sexe et genre: bilan et perspectives*, Journée séminaire à l'Ined le 21 juin 1999, Ined, Paris (Coll. Dossiers et recherches, No. 83).
- Connell, R.W. (1995), *Masculinitie*, University of California Press, Berkeley.
- Connor-Greene, P. et al. (1988), *Gender Issues in Psychology: A Content Analysis of Introductory Psychology Textbooks*, Paper presented at the Annual Meeting of the Southeastern Psychological Association, New Orleans.
- Conseil départemental des parents d'élèves de l'enseignement public de Paris (1981), Égalité des chances et sexisme à l'école, in *L'image de la femme dans le contexte de l'enseignement*, Terneu-Evrard, Paris.
- Coombs, M.Ir. (1988), Crime in the Stacks, or A Tale of a Text: A Feminist Response to a Criminal Law Textbook. *Journal of Legal Education*, Vol. 38, No. 1-2 (Mar.-Jun.), pp. 117-135.
- Cotera, M. (1982), *Checklists for Counteracting Race and Sex Bias in Educational Materials*. Women's Educational Equity Act Publishing Center, Newton, MA.
- Council of Europe (1986), *Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks* (Strasbourg, Council of Europe).
- Council on Interracial Books for Children (1979), *A Woman's Checklist. Guidelines for Selecting Bias-free Textbooks and Storybooks*, Athor, New York, pp. 102-103.
- Council on Interracial Books for Children, Inc, (1976), Women in New History Texts: The Iowa Plan for Book Challenges: Role-Playing in the Classroom, *Interracial Books for Children Bulletin*, Vol. 7, No. 7, New York.
- Council on Interracial Books for Children, Inc. (1974). *Interracial Digest*, No. 1, New York.
- Crabb, P.B. & Dawn, B. (1994), The Social Representation of Material Culture and Gender in Children's Books, *Sex Roles*, 30, pp. 69-79.
- Crabbe, B. et al. (1985), *Les femmes dans les livres scolaires*, Mardaga, Bruxelles.
- Cusick, J.C. (1976), *A Resource List for Non-Sexist Education*, National Education Association, Washington, D.C., National Foundation for the Improvement of Education, Washington, D.C., Resource Center on Sex Roles in Education.
- Danset-Léger, J. (1980), *L'enfant et les images dans la littérature enfantine*, Mardaga, Bruxelles.
- Das, Sh. (2003), Gender Constructs in Primary School Textbooks: A Critique. Shakti: Multi-disciplinary Perspectives on Women's Empowerment in India, in: Harish, Ranjana, Harishankar, V. Bharathi (eds.), *Shakti: Multi-disciplinary Perspectives on Women's Empowerment in India*, Rawat Publications, Jaipur, pp. 164-178.
- Davisse, A. (2000), Éducation physique et sportive: réussite des filles et mixité, in: *Filles et garçons à l'école: une égalité à construire*, Autrement dit, CNDP, Paris.
- Davisse, A. & Louveau, C. (1998), *Sports, école et mixité: la différence des sexes; féminin/masculin et activités sportives*, L'Harmattan, Paris.
- Decroux-Masson, A. (1979), *Papa lit, maman coud, les manuels scolaires en bleu et rose*, Denoël-Gonthier, Paris.
- Délégation régionale à la condition féminine (1979), L'Image de la femme dans les manuels et les livres d'enfants, in: *L'image de la femme dans le contexte de l'enseignement*, pp. 67-70.
- Délégation régionale des Droits de la Femme, préfecture de Loire-Atlantique, (1981), Rapports émanant de la commission sur le sexisme dans les manuels scolaires, in: *L'image de la femme dans le contexte de l'enseignement*, Terneu-Evrard, Paris, pp. 92-94.
- Donnat, O. (1998), *Les pratiques culturelles des Français, enquête 1997*, La Documentation française, Paris.
- Dorris, J.M. (1981), Androgyny and Pedagogy: An Analysis of Interpersonal Communication Textbooks, 1975-79. *Communication Education*, Vol. 30, No. 1 (Jan.), pp. 33-43.

- Douailler, É. (1979), Dans les cités animales, *Enfances et cultures* ("La bête et l'enfant"), No. 1.
- Dumora, B. & Lannegrand, L. (1996), Les mécanismes implicites dans la décision d'orientation, *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, vol. 30, No. 2.
- Dunnigan, L. (1975), *Analyse des stéréotypes masculins et féminins dans les manuels scolaires du Québec*, Québec: Conseil du statut de la femme.
- Dunnigan, L. (1975), *Analysis of Masculine and Feminine Stereotypes in Quebec School-books*. 100, Place D'Youville, Suite 610, Quebec, Canada G1R 3P7.
- Duru-Bellat, M. (1994 & 1995), Filles et garçons à l'école, approches sociologiques et psychosociales, *Revue française de pédagogie*, No. 109 & 110.
- Educational Products Information Exchange Inst. (1973), *Sex Stereotyping in Instructional Materials*, Dec., 8, New York.
- Elder, R.G., Humphreys, W. & Laskowski, C. (1988), Sexism in Gynaecology Textbooks: Gender Stereotypes and Paternalism, 1978 through 1983, *Health Care for Women International*, Vol. 9, No. 1, pp. 1-17.
- Ellis, J. (2002), Strengthening Subservience: Gender Bias in West Bengal School Textbooks *Manushi*, 133, pp. 23-24.
- Elly, E. (1993), Gender Issues in Education for Citizenship, in: G.K. Verma & P.D. Pumfrey (eds.), *Cross Curricular Contexts*, Falmer Press, London.
- Enseignants de Bourg-lès-Valence (1979), Étude de quelques manuels: la place de la femme dans les manuels scolaires d'histoire et de géographie, *Les Cahiers pédagogiques*, 178-179 (nov.-déc.).
- Evans, L. & Davies, K. (2000), No Sissy Boys Here: A Content Analysis of the Representation of Masculinity in Elementary School Reading textbooks. *Sex Roles*, 42, pp. 255-270.
- Falconnet, G. & Lefaucheur, N. (1975), *La fabrication des mâles*, Seuil, Paris, («Combats»), pp. 158-161.
- Fallot, E. (1981), Livres scolaires: la gratuité au rabais, *L'Express*, 1579 (9-15 octobre), pp. 132-133.
- Faludi, S. (1991), *Backlash: The Undeclared War against American Women*, Anchor Books, New York.
- Favre, Is. (1984), L'homme et la femme dans les manuels des écoles primaires et secondaires de Zambie. *Canadian Woman Studies Journal*, Vol. 6, No. 1, pp. 48-49.
- Feiner, S.F. & Morgan, B.A. (1990), Women and Minorities in Introductory Economic Textbooks: 1974 to 1984, *Women's Studies Quarterly*, Vol. 18, No. 3/4 (Fall/Winter), pp. 46-67.
- Feiner, S.F. & Roberts, Br.B. (1990), Hidden by the Invisible Hand: Neoclassical Economic Theory and the Textbook Treatment of Race and Gender, *Gender and Society*, 4 (2) (Jun.), pp. 159-181.
- Fenrich, C. (1999), Les bienfaits de la mixité, *Les Cahiers pédagogiques*, No. 372, mars, (No special: «Filles et femmes à l'école).
- Ferree, M.M. & Hall, E.J. (1990), Visual Images of American Society: Gender and Race in Introductory Sociology Textbooks, *Gender and Society*, 4, pp. 500-533.
- Ficher, E. (1974), Children's Books: The Second Sex, Junior Division, in: J. Stacey, S. Beveaud & J. Daniels (eds.), *And Jill Came Tumbling After*, Dell, New York, pp. 116-122.
- Foley, T. & Safran, St.P (1994), Gender-biased Language in Learning Disability Textbooks. *Journal of Learning Disabilities*, 27(5) (May), pp. 309-314.
- Frazier, N. & Sadker, M. (1973), *Sexism in School and Society*, Harper and Row, New York.
- Galloway, Pr. (1980), *What's Wrong with High School English?: It's Sexist, un-Canadian, Outdated*, OISE Press, Toronto.

- Galtayries, P-J. (1975), Un manuel cousu de fil blanc: *La littérature en France depuis 1945* (Bordas 1970), *Les Cahiers pédagogiques*, mars, 132, pp. 20-22.
- Garcia, J. & Woodrich, C.S. (1979), Treatment of White and Non-white Women in U.S. Textbooks, *The Clearing House*, 53, pp. 17-22.
- Giroud, F. (1976), *Cent mesures pour les femmes*, Agence Femmes Information, Paris.
- Goetz, P.J. & Grant, L. (1988), Conceptual Approaches to Studying Gender in Education, *Anthropology and Education Quarterly*, Vol. 19, No. 2, Women, Culture and Education, (Jun.), pp. 182-196.
- Gonzalez-Suarez, M. (1988), Barriers to Female Achievement: Gender Stereotypes in Costa Rican textbooks, *Women's Studies International Forum*, 11(6), pp. 599-610.
- Gonzalez-Suarez, M. & Ekstrom, R.B. (1989), *Are U.S. Elementary School Reading Textbooks Sex Stereotyped?*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Francisco, March 27-31.
- Goody, J. (ed.) (1968), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Goytisolo, J. (1997), *La forêt de l'écriture*, Fayard, Paris.
- Gracia, J.P. (1989), Are Foreign Language Textbooks Sexist? An Exploration of Modes of Evaluation. *Foreign Language Annals*, 22, pp. 477-486.
- Graham, A. (1973), Making of a Nonsexist Dictionary, *Ms.*, Vol. 2, No. 6, December, pp. 12-16.
- Grandcolas, B., Rigal, G. & Zwobada, A. (1976), L'image de la femme dans la collection Speak English, F. Nathan, 1972-1975, *Les Langues modernes*, 3-4, pp. 289-294.
- Grant, A. (1973), Council on Interracial Books for Children, Inc. Testing Texts for Racism and Sexism, *Scholastic Teacher*, pp. 16-17.
- Grant, C.A., Wiecezorek, K. & Gillette, M. (2000), Text Materials and the Intersections of Race, Class, Gender and Power, *Race, Gender and Class*, Vol. 7, No. 3, pp. 11-34.
- Grauerholz, E. & Pescosolido, B. (1989), Gender Representation in Children's Literature: 1900 to 1984, *Gender and Society*, 3, pp. 113-125.
- Groupe des éditeurs de livres et de matériel d'enseignement (1981), Profession: éditeur d'enseignement. Le livre d'enseignement évolue. Redécouvrez-le!, *Préparons l'avenir*, 87 (déc.), pp. 45-46.
- Groupes d'enseignantes (1979), Études de quelques manuels (l'image de la femme dans le contexte de l'enseignement), *Les Cahiers pédagogiques*, 178-179 (nov.-déc.), pp. 53-58.
- Guillaume, D. (1999), *Le destin des femmes et l'école. Manuels d'histoire et de société*, L'Harmattan, Paris.
- Guillaumin, C. (1992), *Sexe, race et pratique du pouvoir. L'idée de nature*, Côté-Femmes, Paris.
- Gunderson, D. (1975), Reading and Sex Role Stereotypes, Paper presented at the Annual Meeting of the National Council of Teachers of English (65th, San Diego, November 26-29, 1975).
- Haixiang, L. (1988), Anti-woman Bias in Chinese Textbooks, *Indian Express*, May 5, p. 8
- Hall, E.J. (1988), One Week for Women? The Structure of Inclusion of Gender Issues in Introductory Textbooks, *Teaching Sociology*, 16 (4) (Oct.), pp. 431-442.
- Hall, El. & Ferree, M.M. (1990), *One to a Customer: The Conceptualization of Race, Class and Gender Inequality in Introductory Sociology Textbooks*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, Washington, D.C.
- Hall, El. & Ferree, M.M. (1989), *Images of Society: Gender and Race in Pictures in Sociology Textbooks*. Paper presented at the American Sociological Association Annual Meeting, San Francisco, CA.

- Hartman, J.E. (1972), Freshman Textbooks: Part II: Editing and Publishing Freshman Textbooks, *College English*, 34, 1 (Oct.), pp. 85-93.
- Harwood, N. (1992), Writing Women into Textbooks, *Feminist Teacher*, 6(3), pp. 16-17.
- Haupt, C.M. (1984), *The Image of the American Indian Female in the Biographical Literature and Social Studies Textbooks of the Elementary Schools*, Dissertation, Rutgers University, State University of New Jersey, Brunswick, NJ.
- Heikkinen, H. (1973), *Sex-related Bias and Stereotyping in High School Chemistry Texts*, Unpublished manuscript, University of Maryland.
- Heikkinen, H. (1978), Sex Bias in Chemistry Texts: Where is Woman's 'Place'?, *Science Teacher*, 45, pp. 16-21.
- Hellinger, M. (1980), For Men Must Work and Women Must Weep: Sexism in English Language Textbooks Used in German Schools, *Women's Studies International Quarterly*, 3, pp. 267-275.
- Helvacioğlu, F. (1996), *Ders Kitaplarında Cinsiyetçilik, 1928-1995* (Sexism in textbooks, 1928-1995), Kaynak, Istanbul.
- Henderson, I. (1978), *Textbooks as Reinforcers of Sexist Attitudes. Report of the Teachers College*, Columbia University, New York, pp. 1-10.
- Héritier, Fr. (1996), *Masculin/Féminin, la pensée de la différence*, Odile Jacob, Paris.
- Héritier, Fr. (1999), Vers un nouveau rapport des catégories du masculin et du féminin, in: É.-É. Beaulieu; Fr. Héritier & H. Leridon (dir.), *Contraception: contrainte ou liberté?*, Odile Jacob, Paris, pp. 37-52.
- Hicks, T., Sadker, D.M. & Sadker, M.P. (1980), One Percent Solution: Sexism in Teacher Education Texts, *Phi Delta Kappan*, 61 (Apr.), pp. 550-552.
- Hillman, J. (1974), An Analysis of Male and Female Roles in Two Periods of Children's Literature, *Journal of Educational Research*, 68 (Oct.), pp. 84-88.
- Holleran, P.R. (1984), Sex Equity as a Curricular Issue. *Higher Education Review*, 16(3), pp. 9-15.
- Holsti, O.R. (1968), Content Analysis, in: Gardner Lindzey & Elliott Aaronson (eds.), *The Handbook of Social Psychology*, vol. II, Addison-Wesley, Reading, MA, pp. 596-692.
- Holsti, O.R. (1969), *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley, Reading, MA.
- Holt, E. (1990), *Remember the Ladies: Women in the Curriculum*, n.p.
- Holt, R. & Wilson (School Department), (1975), *The Treatment of Sex Roles: Guidelines for the Development of Elementary and Secondary Instructional Materials*, New York, n.p.
- House of Representatives Standing Committee on Education and Training (2002), *Boys: Getting it Right: Report on the Inquiry into the Education of Boys*, Parliament of the Commonwealth of Australia, Canberra, Australia.
- Hurd, T.L. & Brabeck, M. (1997), Presentation of Women and Gilligan's Ethic of Care in College Textbooks, 1970-1990: An Examination of Bias, *Teaching of Psychology*, Vol. 24, No. 3, pp. 159-167.
- Hurtig M-C., Kail, M. & Pichevin M-F. (1986), *La différence des sexes. Questions de psychologie*, Tierce, Paris.
- Hurtig M-C., Kail, M. & Rouch, H. (éd.) (1991), *Sexe et genre. De la hiérarchisation entre les sexes*, CNRS, Paris.
- Images of Women in Textbooks 1880-1920 (1975), *Teachers College Record*, 76(3) (Feb.), pp. 431-440.
- INRP (1975), *Image de la femme dans les manuels scolaires*, Ministère des Droits de la femme, Paris.

- Jacklin, C.N., Saario, T.N. & Tittle, C.K. (1973), Sex Role Stereotyping in the Public Schools, *Harvard Educational Review*, pp. 386-416.
- Jae-in, K. (1993), A Study on Gender Roles in the Elementary and Secondary School Textbooks, *Women's Studies Forum*, Vol. 9, pp. 63-83.
- Jan, S. (1985), Image de la femme dans les manuels scolaires, *Heures claires des femmes*, janvier, 232, pp. 26-28.
- Jarlegan, A. (2000), Les interactions verbales maître-élèves en cours de mathématiques in Vouillot, Fr. (dir.), *Filles et garçons à l'école: une égalité à construire* CNDP, collection «Autrement dit».
- Jay, W.T. (1973), *Sex Stereotyping in Selected Mathematics Textbooks for Grades Two, Four and Six*, n.p.
- Jay, W.T. & Schminke, C.W. (1975), Sex Bias in Elementary School Mathematics' Texts. *Arithmetic Teacher*, 22, (March), pp. 242-246.
- Joffe, C. (1974), As the Twig is Bent, pp. 91 -109, in J. Stazey, S. Bevaud & J. Daniels (eds.), *And Jill Came Tumbling After*, Dell, New York.
- Jordan, J.T. (1993), Gender Messages in Education Foundations Textbooks, *Journal of Teacher Education*, Vol. 44, No. 1, pp. 38-44.
- Joshi, G. (1994), Female Motivation in the Patriarchal School: An Analysis, *Gender and Education*, 6(2), p. 169.
- Journal des instituteurs et des institutrices* (1982), «Sexisme à l'école», No. 8, mai.
- Julian, N.B. (1979), Treatment of Women in United States History Textbooks. A Presentation in the College of Education Dialogue Series, 12 Apr., 21.
- Kahle, J.B. & Lakes, M.K. (1983), The Myth of Equality in Science Classrooms, *Journal of Research in Science Teaching*, 20, pp. 131-140.
- Kamath, R. & Bhasin, N. (1993), Sex Role Stereotyping in Secondary School Textbooks, *Current Research in Family and Community Sciences*, 1(1), (Apr.), pp. 20-22.
- Kennedy, D. (1992), She or He in Textbooks: Review Essay, *Women and Language*, Vol. 15, No. 1 (Spr.), pp. 46-49.
- Khaznadar, E., (1990), *Le Nom de la femme. Virtualisation idéologique et réalité linguistique*, Thèse de Doctorat, Université de Toulouse (dir. Borillo Andrée).
- Kirby, D., & Julian, N. (1981), Treatment of Women in High School US History Textbooks, *Social Studies*, 72, pp. 203-207.
- Kirschner, B.Fr. (1973), Introducing Students to Women's Place in Society, *American Journal of Sociology*, 78, 4 (Jan.), pp. 1051-1054.
- Klein, S. (1985), *Handbook for Achieving Sex Equity through Education*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Knopp, S. (1980), Sexism in the Pictures of Children's Readers: East and West Germany Compared. *Sex Roles*, 6 (Apr.), pp. 189-206.
- Koster, S. (1976), Pour les écoliers: une littérature sans sexe, *La Quinzaine littéraire*, 238, août, pp. 8-10.
- Koulouri, C. & Venturas, E. (1993), Les manuels scolaires dans l' Etat grec, 1834-1937, *Histoire de l' Éducation*, Revue publiée par le Service d' histoire de l' éducation de l' I.N.R.P., Laboratoire associé au C.N.R.S., No. 58, mai, pp. 9-26.
- Koutroulis, G. (1990), The Orifice Revisited: Women in Gynaecological Texts, *Community Health Studies*, 14(1), pp. 73-84.

- Kram, J. (1974), *Sex Role Stereotyping in Textbooks: Where to Go from Here*, n.p.
- Kramarae, C. (1980), *The Voices and Words of Women and Men*, Pergamon Press, London.
- Krynski, K.J. (1987), Women and Work: A Survey of Textbooks, *The Journal of Economic Education*, 18(4) (Fall/Winter), pp. 437-444.
- Krynski, K.J. (1990), Women and Work: A Survey of Textbooks, *Women's Studies Quarterly*, 28(3 and 4) (Fall/Winter), pp. 23-32.
- Kulshreshtha, I. (1984), Image of Indian Women in Language Textbooks-Some Observations. *Journal of Indian Education*, Vol. 10, No. 1, pp. 65-68.
- Labourie-Racapé, A. & Locoh, T. (1999), *Genre et démographie: nouvelles problématiques ou effets de mode?*, Ined, Paris (Coll. Dossiers et recherches, No. 65).
- Laqueur, T. (1992), *La fabrique du sexe, essai sur le corps et le genre en Occident*, Gallimard, Paris.
- Lather, P. (1999), To Be of Use: The Work of Reviewing. *Review of Educational Research*, 69(1), pp. 2-7.
- Lauter, P. (1983), Race and Gender in the Shaping of the American Literary Canon: A Case Study from the Twenties, *Feminist Studies*, Vol. 9, No. 3 (Fall), pp. 435-463.
- Lawson, K. (1990), Work in Progress: The American Government Textbook and the Woman's Platform. *Political Science and Politics*, 23, pp. 443-444.
- Le Manchec, C. (1999), *L'album, une initiation à l'art du récit*, L'École, Paris.
- Le Men, S. (1994), Le romantisme et l'invention de l'album pour les enfants, in *Le livre d'enfance et de jeunesse en France*, Société des bibliophiles de Guyenne, Bordeaux.
- Lelievre, C. & Lelievre, F. (2001), *L'histoire des femmes publiques contée aux enfants*, Puf, Paris.
- Lempen-Ricci, S. & Moreau, T. (éd.) (1987), *Vers une éducation non-sexiste*, Réalités, Lausanne.
- Lerner, R., Nagai, A.K. & Rothman, S. (1995), *Molding the Good Citizen: The Politics of High School History Texts*, Praeger, Westport, CT.
- Les Cahiers pédagogiques* (1999), No 372, mars, No. special: «Filles et femmes à l'école».
- Levy, B. (1972), The School's Role in the Sex-role Stereotyping of Girls: A Feminist Review of the Literature, *Feminist Studies*, 1 (Sum.), pp. 5-23.
- Light, B. et al. (1989), Sex Equity Content in History Textbooks, *History and Social Science Teacher*, Vol. 25, No. 1 (Fall), pp. 18-20.
- Lobban, G. (1975), Sex-roles in Reading Schemes, *Educational Review*, 27, pp. 202-210.
- Luke, A. (1988), *Literacy, Textbooks and Ideology*, Falmer Press, Londres.
- Macgillivray, I. & Jennings T. (2008), A Content Analysis Exploring Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Topics in Foundations of Education Textbooks, *Journal of Teacher Education*, Vol. 59, Issue 2, pp. 170-188.
- Macleod, J.S. & Silverman, S.T. (1973), "You Won't Do." What Textbooks on U.S. Government Teach High School Girls, with Sexism in Textbooks: An Annotated Source List of 150 + Studies and Remedies, n.p.
- Mang, Ph. (1995), Les manuels d'histoire ont-ils un genre?, in Michel de Manassein (dir.), *De l'égalité des sexes*, CNDP, Paris.
- Manza, J. & Van Schyndel, D. (2000), Still Missing the Feminist Revolution? Inequalities of Race, Class and Gender in Introductory Sociology Textbooks, *American Sociological Review*, 65(3) (Jun.), pp. 468-475.

- Marquez Amedeo, St. (1994), Distorting the Image of "Hispanic" Women in Sociology: Problematic Strategies of Presentation in the Introductory Text, *Teaching Sociology*, Vol. 22, No. 3 (Jul.), pp. 231-236.
- Mayer, T. (1989), Consensus and Invisibility: The Representation of Women in Human Geography Textbooks, *The Professional Geographer*, 41 (4) (Nov.), pp. 397-409.
- McClintock, A. (1995), No Longer in a Future Heaven. Nationalism, Gender and Race, in: *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, Routledge, London, pp. 352-389.
- McNair-Collins, K. & Harbeck, K.M. (1980), The Presentation of Women in College-Level History Textbooks, *Social Studies Review*, Vol. 19, No. 3, pp. 8-10.
- Michel, A. (1986), *Down with Stereotypes! Eliminating Sexism from Children's Literature and School Textbooks*, Unesco, Paris.
- Michel, A. (1986), *Non aux stéréotypes: vaincre le sexisme dans les manuels scolaires et les livres pour enfants*, Unesco, Paris.
- Michigan Women's Commission, Lansing (1973), *Sex Discrimination in an Elementary Reading Program*. A Report Based on the Work of the Committee to Study Sex Discrimination in the Kalamazoo Public Schools, n.p.
- Mills, M. (2003), Shaping the Boys' Agenda: The Backlash Blockbusters, *International Journal of Inclusive Education*, 7, pp. 57-73.
- Ministere de l'Emploi et de la Solidarité (1999), *Couples d'aujourd'hui, 28e Rapport sur la situation démographique de la France*, Ined, Paris.
- Molina, C. (1980), *Dona Ana No Esta Aqui. Sexto Modulo de una Serie para Maestros de Escuela Elemental* (Dona Ana Isn't Here. Sixth Module of a Series for Elementary School Teachers). Comision para el Mejoramiento de los Derechos de la Mujer, Santurce, Puerto Rico.
- Mollo, S. (1970), *L' école dans la société. Psychosociologie des modèles éducatifs*, Dunod, Paris, «Sciences de l'éducation».
- Montardre, H. (1996), Le personnage féminin dans la littérature de jeunesse, in: Perrot, J. Hadengue, V. (éd.), *Écriture féminine et littérature*, Genève, Paris.
- Moon, M. et al. (1982), *A Resource Guide for Sex Equity in Education. A Guide for Integrating Women into the Curriculum*, New York State Education Dept., Albany, Div. of Intercultural Relations in Education.
- Moore, V. (1973), The Feminine Role in Children's Books, *Educational Horizons*, 52, 2, 93-4, W 73/74.
- Moreau, É. (1983), Du sexisme dans les manuels scolaires, *Administration et éducation*, 18, pp. 29-35.
- Morgen, S. & Moran, M. (1990). Transforming Introductory Anthropology: The American Anthropological Association Project on Gender and the Curriculum. *Women's Studies Quarterly*, Vol. 18, Issue 1-2, pp. 95-104.
- Mosconi, N. (1994), *Femmes et savoir, la société, l'école et la division sexuelle des savoirs*, L'Harmattan, Paris.
- Mosconi, N. (1999), Limites de la mixité laïque et républicaine, *Les Cahiers pédagogiques*, No. 372, (mars) (n° special: «Filles et femmes à l'école»).
- Mouvement français pour le planning familial (1985), *Place des femmes dans la société. Éducation-orientation*, MFPF, pp. 40-47.
- Mura, R. & Dumais, H., "Le matin des mathématiciens" ou la nuit des mathématiciennes, *Atlantis*, Vol. 15 (Fall), pp. 17-26.
- Myerson, M. (1986), Politics of Sexual Knowledge: Feminism and Sexology Textbooks, *Frontiers*, Vol. 9, No. 1, pp. 66-71.

- Myot, R. (1975), Image de la femme dans les manuels scolaires, *Pédagogie*, 7, pp. 58-64.
- National Advisory Council on Women's Educational Programs (1981), *Title IX: The Half Full Half Empty Glass*, Govt. Printing Office, Washington, DC.
- Neitz, M.J. (1985), Resistances to Feminist Analysis. *Teaching Sociology*, Vol. 12, No. 3, Sex and Gender (Apr.), pp. 339-353.
- Nett, E.M. (1981), Gender and the Canadian Introductory Sociology Textbook. *Atlantis*, Vol. 7, No. 1 (Fall), pp. 127-134.
- Nieres, I. (1989), Le petit zoo des livres pour enfants, *Livres Jeunes aujourd'hui*, No. 9 et 10 (nov.-déc.).
- Northam, J. (1982), Girls and Boys in Primary Maths Books, *Education*, 10, pp. 11-14.
- Nuessel, E (1977), Resource Guide: Sexism in Language Texts, *Language Sciences*, 46, pp. 22-23.
- Oakley, A. (1972), *Sex, Gender, Society*, Harper Colophon Books, New York.
- Obura, A.P. (1986), Learning the Gender Bias Early: A Critical Examination of Some Primary School Textbooks, *Ceres*, 19 (3), pp. 28-33.
- Obura, A.P. (1991), Changing Images: Portrayal of Girls and Women in Kenyan Textbooks, Acts Press, African Centre for Technology Studies (ACTS), Nairobi Kenya.
- O'Donnell, R.W. (1973), Sex Bias in Primary Social Studies Textbooks, *Educational Leadership*, 31 (2), pp. 137-41.
- Ogren, S.L. (1985), *The Problem of Evaluating Sex Bias in Textbooks and An Analysis and Evaluation of Sex Bias in Selected Editions of Rise of the American Nation*, Unpublished master's thesis, Carthage College, Kenosha, WI.
- Osler, A. (1994), Still Hidden from History? The Representation of Women in Recently Published History Textbooks, *Oxford Review of Education*, Vol. 20, No. 2, pp. 219-235.
- Parker, K. (1999), The Impact of the Textbook on Girls' Perception of Mathematics, *Mathematics in School*, 28, No. 4, pp. 2-4.
- Parmegiani, C-A. (1992), La vraie nature de l'animal, *La Revue des livres pour enfants*, No. 147.
- Peterson, Sh.B. & Kroner, Tr. (1992), Gender Biases in Textbooks for Introductory Psychology and Human Development, *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 16, No. 1 (Mar.), pp. 17-36.
- Pickle, L.S. (1984), Language Learning from a Feminist Perspective: Selected College-level German Textbooks. *Women's Studies Quarterly*, Vol. 12, No. 3 (Fall), pp. 10-13.
- Pico, I. (1979), *Machismo y educacion en Puerto Rico* (Machismo and Education in Puerto Rico). Comision para el Mejoramiento de los Derechos de la Mujer, San Juan, Puerto Rico.
- Place des femmes dans la société (1985), *Pour une éducation féministe des filles et des garçons. Place des femmes dans la société*, (mars), p. 46.
- Pomata, G. (1993), History, Particular and Universal: On Reading Some Recent Women's History Textbooks, *Feminist Studies*, Vol. 19, No. 1 (Spr.), p. 7.
- Porreca, K.I. (1984), Sexism in Current ESL Textbooks, *TESOL Quarterly*, 18, pp. 705-724.
- Potter, E.F. & Rosser, S.V. (1992), Factors in Life Science Textbooks that May Deter Girls' Interest in Science, *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 29, No. 7, pp. 669-686.
- Pottker, J. (1973), *Sex and Class Occupational Stereotypes in Elementary Readers*, 3701 Stewart Dr., Chevy Chase, Md 20015.
- Powell, R.R. & Garcia, J. (1985). The Portrayal of Minorities and Women in Selected Elementary Science Series, *Journal of Research in Science Teaching*, 22, pp. 519-533.
- Powers, J.B. (1989), Finding Voice, Becoming Visible: Placing California's Asian American Women in the Curriculum. *Social Studies Review*, Vol. 29, No. 1 (Fall), pp. 31-39.

- Préfecture de la région Ile-de-France, délégation régionale à la Condition féminine (1980), L'Image de la femme dans les manuels et les livres d'enfants, in *L'École aussi préfère les garçons*, AFI, Paris, pp. 2-20.
- Pyle, W.J. (1976), Sexism in Children's Literature. *Theory into Practice*, 15 (2) (Apr.), pp. 116-119.
- Racism and Sexism Resource Center for Educators, (1976), *Sexism and Racism in Popular Basal Readers 1964-1976. Based Upon: A 1973 Report by the Baltimore Feminist Project*. New York, N.Y., n.p.
- Ratterman, D. (1986), Textbooks: Why Jerry Can't Read, *Off Our Backs*, Vol. 26, No. 11 (Dec. 31), p. 3.
- Reese, L. (1994), Report on Gender Equity and History Texts at the Secondary School Level, *Transformations*, Vol. 5, No. 1 (Mar.).
- Renner, Chr.E. (1997), *Women are "Busy, Tall and Beautiful": Looking at Sexism in EFL Materials*, Paper presented at the National Seminar "Mind the Language" (21st, Rome, Italy, November 15-16, 1996), and at the Annual Meeting of the Teachers of English to Speakers of Other Languages (31st, Orlando, FL, March 11-15, 1997).
- Repousi, M. (2004), L'autre comme féminin. Le cas de manuels grecs d'histoire, *International Society for History Didactics*, Yearbook, pp. 71-90.
- Repousi, M. (2005), A la recherche des femmes dans l'histoire enseignée. Rapports de genre et construction de la différence sexuée, *Le cartable de Cléo*, 5, pp. 89-97.
- Resemer, D. (1975), Assumptions Made about Gender Roles, in: M. Millman & R. Kanter (eds.), *Another Voice*, Anchor, Garden City, NY, pp. 308-339.
- Rifkin, B. (1998), Gender Representation in Foreign Language Textbooks: A Case Study of Textbooks of Russian, *The Modern Language Journal*, Vol. 82, No. 2 (Sum.), pp. 217-236.
- Rignault, S. & Richert, Ph. (1997), *La représentation des hommes et des femmes dans les livres scolaires*, Rapport au Premier ministre présenté par Rignault, S., Député de la Nièvre Richert Ph., Sénateur du Bas-Rhin, La documentation Française, Paris.
- Rosenberg, F. (1976), *La famille dans les livres pour enfants*, Magnard, Paris.
- Rosenfelt, D.S. (1982), The Politics of Bibliography: Women's Studies and the Literary Canon, in: J.E. Hartman & E. Messner-Davidow (eds.), *Women in Print*, Modern Language Association, New York, pp. 11-35.
- Roudy, Y. (1982), Interview, *Pour l'enfant vers l'homme*, (décembre).
- Rudman, M. (1984), *Children's Literature: An Issues Approach*, Longman Publishing, New York.
- Sadker, M. & Sadker, D. (1980), Sexism in Teacher Education Texts, *Harvard Educational Review*, 50, pp. 36-46.
- Sadker, M. & Sadker, D. (1995), *Failing Fairness: How America's Schools Cheat Girls*, Touchstone Press, New York.
- Sakita, T.I. (1995), Sexism in Japanese English Education: A Survey of EFL Texts, *Women and Language*, Vol. 18, No. 2 (Fall), pp. 5-12.
- Saltiel, M. (1982), Le sexisme à l'école. Dans les manuels scolaires, *Journal des Instituteurs*, 8 mai, pp. 13-17.
- Sapir, E. (1929), The Status of Linguistics as a Science, *Language*, 5, pp. 207-214.
- Scardina, Fl. (1972), *Sexism in Textbooks in Pittsburgh Public Schools, Grades K-5*, University of Pittsburgh, Pittsburgh.
- Schau, C.G. & Scott, K.P. (1984), Impact of Gender Characteristics of Instructional Materials: An Integration of the Research Literature, *Journal of Educational Psychology*, Vol. 76 (Apr.), pp. 183-193.

- Schmitz, B. (1975), Sexism in French Language Textbooks, in: R.C. Lafayette (ed.), *The Cultural Revolution in Foreign Language Teaching*, National Textbook Co, Skokie, IL, pp. 119-130.
- Schmitz, B. (1984), Guidelines for Reviewing Foreign Language Textbooks for Sex Bias, *Women's Studies Quarterly*, Vol. 12, No. 3 (Fall), pp. 7-9.
- Schultze, S. (1974), Sexism in Russian Grammars, *Russian Literature Triquarterly*, 9, pp. 571-574.
- Scott Foresman & Co., (1972), *Guidelines for Improving the Image of Women in Textbooks*, Glenview.
- Scott, J.W. (1999), *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York.
- Scott, K.P. & Candace, G.S. (1985), Sex Equity and Sex Bias in Instructional Materials, in: Klein, Susan S. (ed.), *Handbook for Achieving Sex Equality through Education*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, pp. 218-232.
- Scully, D. & Bart, P. (1973), A Funny Thing Happened on the Way to the Orifice: Women in Gynaecology Textbooks, *American Journal of Sociology*, 78, 4 (Jan.), pp. 1045-1050.
- Segalen, M. & Attias-Donfut, C., (1998), *Grands-parents. La famille à travers les générations*, Odile Jacob, Paris.
- Sells, L. (1980), The Mathematics Filter and the Education of Women and Minorities, in: L. Fox, L. Brody & D. Tobin (eds.), *Women and the Mathematical Mystique*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, pp. 66-75.
- Serifsoy, S. (2000). Aile ve Kemalist Modernizasyon Pojesi, 1928-1950 (The Family and the Kemalistmodernization project), in: A. Gul Altinay (ed.), *Vatan, Millet, Kadınlar* (Fatherland, Nation, Women), Iletisim, Istanbul, pp. 155-188.
- Sexism in Textbooks Committee of Women at Scott, Foresman (1972), *Guidelines for Improving the Image of Women in Textbooks*, Scott, Foresman, Glenview, Illinois.
- Sheridan, E.M. (1975), *Analysis of Sex Stereotypes in Textbooks Used in South Bend, Indiana Schools*, Report of the Education Committee of the South Bend Mayor's Commission on the Status of Women, Mayor's Commission on the Status of Women, South Bend, Ind.
- Shirreffs, J.H. (1975), Sex-role Stereotyping in Elementary School Health Education Textbooks, *Journal of School Health*, 45 (Nov.), pp. 519-523.
- Shoar-Ghaffari, P. & Higgins, P.J. (1991), Sex-role Socialization in Iranian Textbooks, *NWSA Journal*, Vol. 3, No. 2 (Spr.), pp. 213-232.
- Sleeter, Chr. & Grant, C. (1991), Pace, Class, Gender and Disability in Current Textbooks, in: M. Apple & Chr. Smith (eds.), *The Politics of the Textbook*, Routledge, New York, pp. 78-110.
- Sommers, C.H. (2000), *The War against Boys: How Misguided Feminism is Harming our Young Men*, Simon & Schuster, New York.
- Song, I-J. (2002), Content Analysis of the Textbooks for Women during the Enlightenment Period in Korea, *Asian Women*, 15 (Win.), pp. 197-230.
- St. Peter, S. (1979), Jack Went up the Hill but Where Was Jill?, *Psychology of Women Quarterly*, 4, pp. 256-260.
- Steiner, L. (1992), *Construction of Gender in News Reporting Textbooks: 1890-1990*, Journalism Monographs, 135, pp. 1-47.
- Stephenson, M. (1978), Sexism in Popular Science Books. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4, No. 1 (Aut.), pp. 171-173.
- Stephenson, M. (1979), Butterflies aren't Free: Sexism in Natural Science Books for the Layperson, *Atlantis*, Vol. 4, No. 2 (Spr.), pp. 96-105.
- Stern, R.H. (1976), Sexism in Foreign Language Textbooks: Review Article, *Foreign Language Annals*, 9 (4), pp. 294-299.

- Stindt, J.El. (1977), Sex Biases and Gender-role Stereotypes in Post-secondary Textbooks, *Dissertation Abstracts International*, 37(10), p. 164.
- Sunny-Sundal-Hanser, L. & Schultz, C. (1984), *Élimination des stéréotypes sexuels à l'école. Guide régional destiné aux éducateurs d'Amérique du Nord et d'Europe occidentale*, Unesco, Paris.
- Taylor, F. (2003), Content Analysis and Gender Stereotypes in *Children's Books, Teaching Sociology*, Vol. 31, No. 3 (Jul.), pp. 300-311.
- Taylor, J. (1979), Sexist Bias in Physics Textbooks, *Physics Education*, 14 (5), pp. 277-280.
- Terneu-Évrard, J. (1981), *Les femmes en France dans une société d'inégalités*, rapport au ministre des Droits de la Femme, La Documentation française.
- Terneu-Évrard, J. & Évrard, B. (1984), *L'Image de la femme dans le contexte de l'enseignement*, Office des publications officielles des Communautés européennes, Luxembourg, pp. A41-A94.
- Terneu-Évrard, J. & Lesur, A. (1980), Des discriminations dans les modèles des manuels, in: *L'Image de la femme dans le contrexte de l'enseignement*, Paris, pp. 48-51.
- Tetreault Thompson, M.K. (1985), Phases of Thinking about Women in History: A Report Card on the Textbooks. *Women's Studies Quarterly*, Vol. 13, No. 3/4.
- Tetreault Thompson, M.K. (1986), Integrating Women's History: The Case of United States History High School Textbooks, *The History Teacher*, Vol. 19, No. 2 (Feb.), pp. 211-262.
- Tetreault, M.K. (1982), The Treatment of Women in U.S. History High School Textbooks: A Decade's Progress, *Women's Studies Quarterly*, 10 (3), pp. 40-42.
- Tetreault, M.K. (1984), Notable American Women: The Case of United States History Textbooks. *Social Education*, Vol. 48, No. 7 pp. 546-50.
- Thum, Gl.E. (1975), *Bias against Women in American Educational History-A Propaganda Analysis*, (Mar.), n.p.
- Titus, J.J. (1993), Gender Messages in Education Foundations Textbooks, *Journal of Teacher Education*, Vol. 44, No. 1 (Jan.-Feb.), pp. 38-43.
- Toulemon, L. & Leridon, H. (1999), *La famille idéale: combien d'enfants, à quel âge?*, Insee première, No. 652.
- Toupin, L. (1998), *Les courants de pensée féministe*. Un document produit en version numérique par Jean-Marie Tremblay, bénévole, professeur de sociologie au Cégep de Chicoutimi dans le cadre de la collection: "Les classiques des sciences sociales", text at:
http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html.
- Trecker, J.L. (1974), Law Textbooks and the Invisible Woman, *Interracial Books For Children*, pp. 1-2.
- Trecker, J.L. (1971), Women in US history High School Textbooks, *Social Education*, 35 (3).
- Tseng, Y-f., Wu, Ch-L., Yang, F-ch. Ir., Chang, Ch-f., Fan, Y., Hwang, Sh-L., Cheng, L-f., Tang, W.-h. A. (2004), In Want of Feminist Perspectives: The Missing Pictures in Current Sociological Textbooks, *Journal of Women's and Gender Studies*, (17) (Jun.), pp. 85-115.
- Tunica, N. (1992), "Joan Makes History": Looking at Gender Issues in the Teaching of History, *Teaching History: Journal of History Teachers' Association of NSW*, 26(3), pp. 34-37.
- Tyler, M. & Taylor, S. (1998), The Exchange of Aesthetics: Women's Work and "The Gift", *Gender, Work and Organization*, 5 (3), pp. 165-171, text at: <http://www3.interscience.wiley.com/journal/119131641/issue>.
- Tyler, M. & Taylor, S. (2000), Emotional Labour and Sexual Difference in the Airline Industry, *Work, Employment and Society*, 14(1), pp. 77-95, text at: <http://wes.sagepub.com/cgi/content/abstract/14/1/77>.
- Union des femmes françaises (1978), L'image de la femme à travers les manuels scolaires, *L'école et la nation*, (nov.), 286, pp. 25-26.

- Valabrègue, C. (1985), Pour une éducation non sexiste, *Les Temps modernes*, 41, 462, pp. 1367-1372.
- Valabrègue, C. (éd.), (1985), *Filles ou garçons, éducation sans préjugés*, Magnard, Paris.
- Verma, G.K., & Pumfrey, P.D. (eds.) (1994), *Cross-curricular Contexts, Themes and Dimensions in Primary Schools*, Falmer Press, London.
- Vouillot, F. (dir.) (2000), *Filles et garçons à l'école: une égalité à construire*, MENRT, CNDP, Paris.
- Vouillot, F. (2000), *De l'instinct maternel à la bosse des maths*, in *Filles et garçons à l'école: une égalité à construire*, Autrement dit, CNDP, Paris.
- Walford, G. (1980), Sex Bias in Physics Textbooks, *School Science Review*, 62, pp. 220-227.
- Walford, G. (1981), Do Chemistry Textbooks Present a Sex Biased Image, *Education in Chemistry*, 18, pp. 18-19.
- Walford, G. (1981), Tracking down Sexism in Physics Textbooks. *Physics Education*, 16 (5), pp. b261- b265.
- Wang, W. (1998), Gender Role Stereotypes in Chinese Primary School Textbooks, *Asian Journal of Women's Studies*. Seoul, Vol. 4, No. 4 (Dec. 31).
- Warren, Ch.R. (1988), *The Use of Ordinary Least-Squares Regression in the Development of an Instrument to Measure Sexism in Biology Textbooks*, Paper presented at the Annual Meeting of the Mid-West Educational Research Association (Chicago, IL, October 13, 1988).
- Watts, R. (1992), History, in: P. Ribbins (ed.), *Delivering the National Curriculum. Subjects for Secondary Schooling*, Longman. pp. 137-56.
- Weaver-Hightower, M. (2003), The "Boy Turn" in Research on Gender and Education *Review of Educational Research*, Vol. 73, No. 4 (Win.), pp. 471-498.
- Weiller, K.H. & Higgs, C.T., (1989), Female Learned Helplessness in Sport: An Analysis of Children's Literature, *Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, 60, pp. 65-67.
- Weiner, G. (1988), *L'égalité des chances des jeunes filles: rôle de l'école primaire*, Conseil de l'Europe, Strasbourg.
- Weiner, G. (1994), *Feminisms in Education: An Introduction*, Open University Press, Buckingham, UK.
- Weitzman, L., Eifler, D., Hokada, E. & Ross, C. (1972), Sex Role Socialization in Picture Books for Preschooler Children, *American Journal of Sociology*, Vol. 77, No. 6 (May), pp. 1125-1150.
- Whatley, M.H. (1989), A Feeling for Science: Female Students and Biology Texts, *Women's Studies International Forum*, 12, pp. 355-361.
- Whatley, M.H. (1989), Feeling for Science: Female Students and Biology Texts, *Women's Studies International Forum*, Vol. 12, No. 3, pp. 355-362.
- Wilk, S.L. (1973), The Sexual Bias of Textbook Literature. *English Journal*, 62 (Feb.), pp. 224-229.
- Willeke, A.B., & Sanders, R.H. (1978), Walter ist intelligent und Brigitte ist blond: Dealing with sex bias in language texts, *Die Unterrichtspraxis*, 11, pp. 60-65.
- Williams, J.A., Vernon, J.A., Williams, M.C. & Malecha, K. (1987), Sex-Role Socialization in Picture Books: An Update, *Social Science*, 68 (Mar.), pp. 148-56.
- Witt, S.D. (1996), Traditional or Androgynous: An Analysis to Determine Gender Role Orientation of Basal Readers, *Child Study Journal*, Vol. 26, No. 4, pp. 303-318.
- Wolfe, S.J. (1979), *Set Them an Example: Sexism in the College Handbooks*, Paper presented at the Annual Meeting of the Conference on College Composition and Communication (30th, Minneapolis, Minnesota, April 5-7, 1979).
- Women on Words and Images (1972), *Dick and Jane as Victims*, Women on Words and Images, Princeton.

- Woodward, A., Elliot, D. & Nagel, K. (1988) (eds.), *Textbooks in School and Society*, Garland, New York.
- Wright, R.A. (1995), Women as "Victims" and as "Resisters": Depictions of the Oppression of Women in Criminology Textbooks, *Teaching Sociology*, 23 (2) (Apr.), pp. 111-121.
- Young, J.P. (2000), Boys Talk: Critical Literacy and Masculinities. *Reading Research Quarterly*, 35 (3), pp. 312-337.
- Yuval-Davis, N. (2001), Nationalism, Feminism and Gender Relations, in: M. Guibernau & J. Hutchinson (eds.), *Understanding Nationalism*, Polity Press, Cambridge, pp. 120-141.
- Yuval-Davis, N. & Floya, A. (eds.) (1989), *Woman-Nation-State*, Macmillan, London.
- Zaidman, C. (1996), *La mixité à l'école primaire*, L' Harmattan, Paris.
- Zittleman, K. & Sadker, D. (2002/2003), Teacher Education Textbooks. The Unfinished Gender Revolution, *Educ. Leadership*, 60, No 4 (Dec.-Jan.), pp. 59-63.

- Αβδαλή, Α. (χ.χ.), Τα νέα βιβλία για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Εμπειρίες από την εφαρμογή τους στη σχολική πράξη, *Επιστημονική Σκέψη*, 26, σσ. 15-27.
- Αβδελά, Ε. & Ψαρρά, Α. (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Αθανασιάδου, Χ. & Πετρίδου, Β. (1997), Αναπαραστάσεις γυναικών στα βιβλία της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας του Λυκείου, στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 365-394.
- Αναγνωστοπούλου, Δ. (1995), Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια στα βιβλία «Η γλώσσα μου» της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, 35/36, σσ. 63-68.
- Αναγνωστοπούλου, Δ. (1997), Αναπαραστάσεις του γυναικείου και ανδρικού φύλου στα κείμενα των βιβλίων «Η Γλώσσα μου» της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου, (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 316-330.
- Ανθογαλίδου, Ο. (1989), Η σχολική ιδεολογία σήμερα (ο ηγεμονικός λόγος των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου), *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 46, σσ. 31-40.
- Αντωνίου-Λαΐου, Χ. (1987a), Τα νέα σχολικά βιβλία, *Ισότητα και Φύλο*, 5, σσ. 11-13.
- Αντωνίου-Λαΐου, Χ. (1987b), *Ισότητα των φύλων στην εκπαίδευση*, Πρακτικά συνεδρίου με θέμα: Ισότητα και Εκπαίδευση, Υπουργείο Προεδρίας.
- Αργυροπούλου, Χ. (2006), Η γυναίκα στην εκπαίδευση και η εκπαιδευτικός μέσα από λογοτεχνικά κείμενα, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 11, σσ. 20-35.
- Arnot, M., Αθανασιάδου, Χ., Δαλακούρα, Κ. & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (2006), *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου: εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Βαρκά, Μ. (2006), *Αναπαραστάσεις των φύλων και των έμφυλων ρόλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου από τη δεκαετία του 50 μέχρι σήμερα*, Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Γυναίκες και Φύλο: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις, Μυτιλήνη.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χ., Κάπελλα, Α. & Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2001), *Εκπαίδευση και Φύλο: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.), Αθήνα, text at: <http://www.kethi.gr/greek/meletes/index.htm>.
- Βλαχούδη, Ε. (2006), *Η διάσταση του φύλου στη διδασκαλία και στη μάθηση των Φυσικών Επιστημών*, Ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Βρανόπουλος, Ε. & Βανδώρος, Γ. (χ.χ.), Ορισμένες απόψεις για το εγχειρίδιο της αρχαίας Ιστορίας του Λυκείου, *Επιστημονική Σκέψη*, 17, σσ. 82-84.
- Γαργαλιάνος, Ι. (2007), Η ισότητα των φύλων στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. *Επιστημονικό Βήμα*, 8, σσ. 37-45.
- Γεωργίου-Νίλσεν, Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, Κέδρος, Αθήνα.
- Δαλακούρα, Α. (2000), *Παράδειγμα διδασκαλίας της Ιστορίας με επίκεντρο τις γυναίκες*, Ερευνητική έκθεση, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.), Αθήνα.
- Danforth, L. (1992), Η ρύθμιση των συγκρούσεων μέσα από το τραγούδι στην τελετουργική θεραπευτική, στο: Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Καστανιώτης, Αθήνα, σσ. 171-192.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1987), Τα στερεότυπα για ρόλους των δύο φύλων στα εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου «Η Γλώσσα μου», *Φιλολόγος*, 49, σσ. 229-248.
- Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ. (επιμ.) (1997), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Ζιώγου, Σ. (1996), *Η γυναίκα ως υποκείμενο στα θεωρητικά μαθήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: Διδακτικό υλικό για τη βασική εκπαίδευση και επιμόρφωση των φιλόλογων και για χρήση στις σχολικές τάξεις*, Ερευνητική Έκθεση, Θεσσαλονίκη.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Φρόση, Λ. (επιμ.) (2003), *Μελέτη: Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα. Προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των δυο φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Ερευνητική Έκθεση, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα, text at: <http://www.kethi.gr/greek/meletes/index.htm>.
- Δερματά, Μ. & Ζενέλη, Μ. (2000), *Μα πού πήγε ο μαγικός κόσμος της χαράς; Οι διακρίσεις συναντούν τον Παραμυθόκοσμο*, *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, 53, σσ. 35-39.
- Δεφίγγου, Μ. (1985), *Γυναίκες και εκπαίδευση*, Ερευνητική Έκθεση, «Ισότητα και Εκπαίδευση», Πρακτικά Συνεδρίου, Υπουργείο Προεδρίας.
- Δημόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Οι Φυσικές Επιστήμες είναι γένους θηλυκού αλλά...*, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 38, σσ. 53-57.
- Δρόσος, Ε. (1999), *Αγόρια και κορίτσια στον κόσμο των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Ο πόλος του σχολείου*, *Μάκεδνον*, 6, σσ. 175-188.
- Dubish, J. (2000), *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα: μια εθνογραφική προσέγγιση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1981), *Το στερεότυπο για τους ρόλους των φύλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου*, *Φιλολόγος*, 23, σσ. 282-295.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα (Σειρά: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2003), *Εκπαίδευση και φύλο: Ακαδημαϊκή εμπειρία - η οπτική του φύλου στην εκπαίδευση και την έρευνα στην Ελλάδα, Δημοσίευτη ανακοίνωση στο Συνέδριο: «Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός»*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, 11-12 Οκτωβρίου 2003, text at: <http://www.aegean.gr/social-anthropology/msc/msc-woman-gender-gr-activity-event-sinedrio-1112102003-praktika.html>.
- Ιωαννίδη, Ι.Λ. (1987), *Η διπολικότητα στην αντιμετώπιση των φύλων στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία*. *Διαδρομές*, 6, σσ. 96-101.
- Ιωαννίδης, Ν. (2002), *Η θέση της γυναίκας στο σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ' τάξης Δημοτικού*. *Ανοιχτή Εκπαίδευση*, 82, σσ. 26-27.
- Κανατσούλη, Μ. (1987), *Το μοντέλο της γυναίκας στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία*, *Διαδρομές*, 6, σσ. 102-106.
- Κανατσούλη, Μ. (1997α), *Τύποι γυναικών και γυναικείες «φωνές» στα βιβλία του Δημοτικού σχολείου*, στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή εισηγήσεων*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 303-315.
- Κανατσούλη, Μ. (1997β), *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα. Όψεις και απόψεις*, Πατάκης, Αθήνα.
- Κανατσούλη, Μ. (2000), *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα.
- Κανταρτζή, Ε. (1991), *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Κανταρτζή, Ε. (1992α), *Τα στερεότυπα για το ρόλο των δύο φύλων μέσα από τις εικόνες των αναγνωστικών*, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 62, σσ. 55-64.
- Κανταρτζή, Ε. (1992β), *Το παραπρόγραμμα και τα στερεότυπα που επιβάλλει στους ρόλους των δύο φύλων*, *Νεοελληνική Παιδεία*, 24, σσ. 107-114.
- Κανταρτζή, Ε. (2001), *Η εικόνα της γυναίκας στα βιβλία των μαθηματικών*, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 118, σσ. 56-67.

- Κανταρτζή, Ε. (2002), Οι άνδρες πάνε στον πόλεμο, οι γυναίκες... Μια έρευνα για τα στερεότυπα των δύο φύλων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 126, σσ. 119-129.
- Κανταρτζή, Ε. (2003), *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Καραντή, Α. & Κανάκη, Κ. (2001), *Ιδεολογία των φύλων στα σχολικά βιβλία*, Σαλαμίνα (χ.ε.).
- Καραπάνου, Φ. (1982), Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού, *Σύγχρονα Θέματα*, 14, σσ. 54-56.
- Κάτσικας, Χ. (1999), *Σχολείο, τάξη και ιδεολογία: τα παραμύθια... της σχολικής μας ζωής: πέρα από τις εκδοχές της κυρίαρχης εκπαιδευτικής ιδεολογίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Καψάλης, Α.Γ. & Χαραλάμπους, Δ.Φ. (επιμ.) (2008), *Σχολικά εγχειρίδια: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Καψάλης, Α.Γ. & Χαραλάμπους, Δ.Φ. (επιμ.) (1995), *Σχολικά εγχειρίδια: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα.
- Κλαδούχου, Ε. (2005), *Εκπαίδευση και φύλο στην Ελλάδα: Σχολιασμένη καταγραφή της βιβλιογραφίας*, μελέτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, text at: <http://www.aegean.gr/Social-Anthropology/msc/msc-woman-gender-gr-activity-research.html>.
- Κογκίδου, Δ. (1995), Η έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση. Σε ποιούς τομείς απαιτείται παρέμβαση. Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών - Ευρωπαϊκό Συνέδριο - Αθήνα 7-8-9 Απριλίου 1994, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα, text at: <http://www.eled.auth.gr/reds/vivliaathra/fylo.htm>.
- Κολιάδης, Ε., Πανάκας, Π. & Παρασκευά, Φ. (1998), Δομή και λειτουργία των κοινωνικών προτύπων στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου, στο: Ι.Ν. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις* (β' τόμος), Ελληνικά Γράμματα (2^η έκδοση), Αθήνα, σσ. 251-285.
- Κοτσαλίδου, Ε. (2003), Τα ιδεολογικά πρότυπα μέσα από τα γλωσσικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου. *Θέματα Παιδείας*, 12, σσ. 23-39.
- Κουϊμτζή, Ε., Παπαδήμου, Χ. & Φρόση, Λ. (2001), *Ο παράγοντας φύλο και η σχολική πραγματικότητα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Ερευνητική Έκθεση, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα, text at: <http://www.kethi.gr/greek/meletes/index.htm>.
- Κουλούρη, Χ. (1988), *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914: γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις: ανθολόγιο κειμένων, βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα (Σειρά: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Κουτσάκη, Λ. (2003), *Διαφυλικές σχέσεις στη σχολική τάξη: κοινωνικά στερεότυπα - οικογένεια - εκπαίδευση - κοινωνιολογικές προοπτικές*, Ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Λαθαγιάννη, Β. (1999), Απεικόνιση του γυναικείου φύλου στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού σχολείου. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 25-26, σσ. 131-148.
- Λαλιώτου, Ι. (2007), *Οι σπουδές του φύλου στην Ανώτατη και Ανώτερη Εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Ομιλία στο συνέδριο του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, «Πανεπιστήμιο και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Ιστορικές προσεγγίσεις», Αθήνα, 7-8 Ιουνίου 2007, text at: http://www.archive.uoa.gr/IA.EKPA_conf_June2007_LALIOTOU.pdf.
- Λαμπροπούλου, Β. & Γεωργουλέα, Μ. (1989), Οι ρόλοι των φύλων μέσα από την εκπαίδευση. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 46, σσ. 58-69.
- Λόππα, Ε. (1992), Η γυναικεία παρουσία στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου. *Νέα Παιδεία*, 62, σσ. 55-73.
- Λόππα, Ε. (1999), Ο γυναικείος λόγος στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου. *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου*, 9, σσ. 14-33.
- Λόππα-Γκουνταρούλη, Ε. (χ.χ.), *Η γυναικεία παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου: Συμπεράσματα και προτάσεις*.

- Λούβρου, Ε. (1994), Το σεξιστικό προφίλ των αναγνωστικών «Η Γλώσσα μου» του Δημοτικού σχολείου: Γλωσσική ανάλυση, *Γλώσσα*, 32, σσ. 45-61.
- Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. (2003), *Η «γυναικεία» γλώσσα και η γλώσσα των γυναικών*. Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο «Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, 11-12 Οκτωβρίου 2003, text at: <http://www.aegean.gr/social-anthropology/msc/msc-woman-gender-gr-activity-event-sinedrio-112102003-praktika.html>.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1980), Εκπαίδευση και στερεότυπη διάκριση των φύλων. Μια ανάλυση των σχολικών βιβλίων. *Ο αγώνας της γυναίκας*, 6, σσ. 14-16.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Δωδώνη, Αθήνα.
- Μανή, Π. (2002), *Η ιδεολογική αναπαραγωγή της Ορθοδοξίας μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος: οικογένεια, έρωτας και φιλία στα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών της Α', Β' και Γ' Ενιαίου Λυκείου*, Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Π.Μ.Σ. Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες, Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας, Αθήνα.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (1989), *Η διαφοροποίηση των φύλων σε παιδικά βιβλία προσχολικής ηλικίας*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (1993), *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων. Παιδικά αναγνώσματα στο Νηπιαγωγείο*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (1995), Τα στερεότυπα για τα φύλα σε παιδικά βιβλία προσχολικής ηλικίας, στο: Ι.Ν. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις (β' τόμος)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 240-250.
- Μαργέλη, Α. (1997), Ο ρόλος της γυναίκας μέσα από τα παλαιά και τα νέα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου, *Σχολείο και Ζωή*, 4, σσ. 157-168.
- Μενίκη, Β. (2002), Το φύλο των σχολικών βιβλίων, στο: Ε. Γκόβα (επιμ.), *Η πτώση των φύλ(η)ων. Κείμενα και προτάσεις για το σεξισμό και τη βία*, Πλαίσιας-Κάρδαρη, Αθήνα, σσ. 35-38.
- Μεταξάκη, Μ. (2007), *Διακρίσεις φύλου στα νέα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου «Η γλώσσα μου»*, Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική ανάλυση και πολιτική θεωρία», Ρέθυμνο.
- Μουσταίρα, Π. & Σκαρσίτσα, Π. (2002), Οι στάσεις, οι αντιλήψεις και η επίδοση των μαθητών του Δημοτικού σχολείου στα Μαθηματικά και στη μελέτη του περιβάλλοντος και η διαφοροποίησή τους σε σχέση με το φύλο, τον τόπο κατοικίας και ανάλογα με την προσπάθεια. *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, 60/61, σσ. 88-103.
- Μπακαλάκη, Α. & Ελεγγίτου, Ε. (1987), *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα (Σειρά: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Μπαλαμπάνη, Α. (2006), *Γυναικείες ταυτότητες στα εν χρήσει βιβλία Ιστορίας του Γυμνασίου*. Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Παιδαγωγικής.
- Μυλωνά, Ε. (1983), Αναφορά σε μερικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη σχέση και τη στάση των κοριτσιών στα Μαθηματικά. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 13, σσ. 105-107.
- Νατσιπούλου, Τ. & Γιαννούλα, Σ. (1996), Διερεύνηση στερεότυπων σχετικά με το φύλο. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 89, σσ. 67-72.
- Νταγιάκης, Α. (2000), *Επαγγελματικές αναπαραστάσεις των δύο φύλων στα διδακτικά εγχειρίδια της κοινωνικής πολιτικής αγωγής του Δημοτικού σχολείου*, Διπλωματική Εργασία, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης «Μαρία Αμαριώτου», Ρέθυμνο.

- Νταγιάκης, Α. (2001), Η εικονογράφηση των δύο φύλων στα εγχειρίδια «Ερευνώ τον Φυσικό Κόσμο» των Ε' και Στ' Τάξεων. *Το Σχολείο και το Σπίτι*, 6/7, σσ. 349-352.
- Νταγιάκης, Α. (2002), Η ισότητα ανδρών και γυναικών στην οικοδόμηση της κοινωνίας: οι επαγγελματικές αναπαραστάσεις των δύο φύλων στα διδακτικά εγχειρίδια της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής του Δημοτικού σχολείου, *Ανοιχτό Σχολείο*, 85, σσ. 36-39.
- Ντρενογιάννη, Ε., Σέρογλου, Φ. & Τρέσσου, Ε. (επιμ.) (2007), *Φύλο και εκπαίδευση: Μαθηματικά, Φυσικές Επιστήμες και Νέες Τεχνολογίες*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα.
- Ξανθάκου, Γ. & Καϊήα, Μ. (1988), Το σχολικό βιβλίο (αντιαυταρχικές «μυρουδιές»), *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 39, σσ. 71-78.
- Παληκίδης, Α.Α. (χ.χ.), *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2000)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα.
- Παντίσκα, Π. & Ραβάνης, Κ. (1995), *The two genders at the books of natural sciences of the Greek school*, Ερευνητική Έκθεση, Έδρα UNESCO του Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα.
- Παντίσκα, Π. & Ραβάνης, Κ. (1995), *Τα δυο φύλα στα βιβλία των Φυσικών Επιστημών του ελληνικού σχολείου*, Συνάντηση της UNESCO: Σχεδιασμός και διαμόρφωση του σχολικού βιβλίου και του παιδαγωγικού υλικού για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, Έδρα UNESCO του Πανεπιστημίου Πατρών, Θεσσαλονίκη, 29 Μαρτίου-1 Απριλίου 1995.
- Παντίσκα, Π., Παπάνου, Γ. & Ραβάνης, Κ. (1997), Η διάκριση των δύο φύλων στα σχολικά εγχειρίδια των Φυσικών Επιστημών: Παραδοσιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις. στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 331-338.
- Παπαγεωργίου, Ν. (1994), *Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών: Παιδαγωγικό υλικό και ισότητα ευκαιριών στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Γενική Γραμματεία Ισότητας, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα.
- Παπαχρήστος, Κ. (2007), Φύλο και διαπολιτισμικότητα στο ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο. *Επιστημονικό Βήμα*, 8, σσ. 46-63.
- Πολίτης, Φ.Κ. (1993), *Ισότητα και φύλο: η περίπτωση μελέτης των βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου «Η Γλώσσα μου» και «Ανθολόγιο» (ποιοτική και ποσοτική ανάλυση)*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Πολίτης, Φ.Κ. (1994), Για μια αποδόμηση της αντιπαιδαγωγικής διάκρισης των δύο φύλων: η περίπτωση της μελέτης του γλωσσικού σεξισμού στα βιβλία του Δημοτικού σχολείου «Η γλώσσα μου», *Νέα Παιδεία*, 71, σσ. 135-148.
- Πολύζος, Ν. (1999), Τα μέλη της οικογένειας και ο ρόλος τους στα βιβλία των μαθηματικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, *Ανοιχτό Σχολείο*, 73, σσ. 5-6.
- Πολύζος, Ν. (2000), Τα δύο φύλα στα Μαθηματικά της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. *Διαβάσω*, 411, σσ. 100-103.
- Πολύζος, Ν. (2001), Η παρουσία των δύο φύλων στα βιβλία των Θρησκευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, *Νέα Παιδεία*, 99, σσ. 91-105.
- Πολύζος, Ν. (2002), Μαθαίνω για την ισότητα των φύλων: Εκπαιδευτικό υλικό για τα παιδιά της Δ' τάξης Δημοτικού Σχολείου, *Νέα Παιδεία*, 103, σσ. 73-83.
- Πολύζος, Ν. (2003), Η αντιμετώπιση των δύο φύλων στα βιβλία των μαθηματικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης: η περίπτωση των επαγγελματιών, *Ανοιχτό Σχολείο*, 87, σσ. 31-34.
- Προσκόλλη, Α. (1989), Ιδεολογικό περιεχόμενο των αναγνωστικών του Δημοτικού σχολείου. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 50, σσ. 53-64.
- Ρεντετζή, Μ. (2006), Φύλο και Φυσικές Επιστήμες: έμφυλα στερεότυπα και εκπαιδευτικές στρατηγικές υπονόμεισής τους. *Θέματα στην Εκπαίδευση*, 7(1), σσ. 97-120.
- Σελίμη, Η. (2003), *Γυναικεία πρότυπα στα σχολικά και εξωσχολικά βιβλία*, Διπλωματική Εργασία,

Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος.

- Σερεμετάκη, Κ.Ν. (1994), *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*, Νέα Σύνορα/Λιβάνη, Αθήνα.
- Σιλιγάρης, Χ. (2001), *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο: θεσμοί, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στα σχολικά εγχειρίδια «Η Γλώσσα μου»* Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991), *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα (4 μελετήματα)*, Ο Πολίτης (β' έκδ.), Αθήνα.
- Σπυροπούλου, Ζ. (1996), Ο ρόλος του δασκάλου και η συμβολή του στην αντιμετώπιση του προβλήματος των διακρίσεων των φύλων. *Το σχολείο και το σπίτι*, 4, σσ. 219-223.
- Στατήρης, Ν.Α. (2005), Τα δύο φύλα στην Πολιτική και Κοινωνική Αγωγή των Ε' και Στ' Δημοτικού. *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, 30, σσ. 54-60.
- Σταυρίδου, Ε. & Σαχινίδου, Ν. (1999), Τα στερεότυπα των δύο φύλων στα εγχειρίδια των Φυσικών επιστημών του Δημοτικού σχολείου. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 25/26, σσ. 103-130.
- Συλλογικό, (1995), *Εκπαίδευση και φύλο: Ειδική βιβλιογραφία*. Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης. Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης για την Εκπαίδευση και το Φύλο. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
- Συλλογικό, (2000), *Ισότητα των δύο φύλων: Ο ρόλος των εκπαιδευτικών: Φάκελος Παρεμβατικών Μαθημάτων*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.), Αθήνα.
- Τρέσσου-Μυλωνά, Ε. (1997), Φύλο και Μαθηματικά: εκπαιδευτικές ανισότητες και παιδαγωγική ισότητας συμμετοχής, στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 339-364.
- Τρέσσου-Μυλωνά, Ε. (1994), Πρακτικές που προάγουν την ισότιμη συμμετοχή των κοριτσιών στη μαθηματική παιδεία. *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, 6, σσ. 20-21.
- Τσιλιμένη, Τ. (επιμ.) (2004), Το σύγχρονο ελληνικό/εφηβικό παιδικό μυθιστόρημα, *Σύγχρονοι Ορίζοντες*, Αθήνα.
- Φουλίδη, Ξ. (2007), *Έμφυλες αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια της Έκφρασης-Έκθεσης του Γενικού Λυκείου*, Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ. Φύλο και Νέα Εκπαιδευτικά και Εργασιακά Περιβάλλοντα στην Κοινωνία της Πληροφορίας, Ρόδος.
- Φουρναράκη, Ε. (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα ανθολόγιο*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα (Σειρά: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Φραγκουδάκη, Α. (1979), *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου - Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987), Γλώσσα λανθάνουσα, *Δίνη*, 2, σσ. 27-28.
- Φραγκουδάκη, Α. (1988), Γλώσσα λανθάνουσα 2 - Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος, *Δίνη*, 3, σσ. 82-85.
- Φραγκουδάκη, Α. (1989), Γλώσσα λανθάνουσα 3 - Ή γιατί δεν υπάρχουν βουλεύτριες παρά μόνο χορεύτριες, *Δίνη*, 4, σσ. 42-44.
- Φραγκουδάκη, Α. (1995), Στερεότυπα των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, στο: Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, κ.ά. (επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 387-393.
- Φραγκουδάκη, Α. (1997), «Απόγονοι» Ελλήνων «από τη μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων Ιστορίας, στο: Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»*. *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 344-400.

- Φρειδερίκου, Α. (1995), *Η Τζένη πίσω από το τζάμι: αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Φρόση, Λ. (2003), Το επίσημο Σχολικό Πρόγραμμα, στο: Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Λ. Φρόση (επιμ.), *Μελέτη: Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα. Προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των δυο φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Ερευνητική Έκθεση, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα, σσ. 132-143.
- Wertheim, M. (2002), *Το παντελόνι του Πυθαγόρα*, εκδ. Π. Τραυλός, Αθήνα.
- Χατζηγεωργίου, Α. (1991), Μαθητές και Μαθηματικά: Διαφορές επιλογών μεταξύ των δύο φύλων. *Ελληνική Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 18/19, σσ. 81-96.
- Χρόνη, Α. (2001), Η γυναικεία παρουσία μέσα από τα κείμενα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στα σχολικά βιβλία Γυμνασίου και Λυκείου: Μια προσέγγιση. *Νέα Παιδεία*, 98, σσ. 121-129.
- Χρονοπούλου, Α. & Γιαννόπουλος, Κ. (1986), Ισότητα των φύλων και εκπαίδευση: τα μαθηματικά και τα δύο φύλα. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 29.

